

Marcel Bartczak

**Rezerваты archeologiczne
jako laboratoria archeologii publicznej.**

Studium polskie na tle międzynarodowym

Łódź 2025

Seria:

Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, vol. XVI

Komitet Redakcyjny:

Anna Marciniak-Kajzer, Lucyna Domańska,
Aleksander Andrzejewski, Radosław Janiak,
Marek Olędzki, Janusz Pietrzak,
Jan Schuster, Piotr Strzyż,

Redaktor Naczelny:

Anna Marciniak-Kajzer

Sekretarz Redakcji:

Aleksander Andrzejewski

Recenzent:

Tadeusz Grabarczyk

Praca rekomendowana do druku przez:

Radę Wydziału Filozoficzno-Historycznego UŁ

Opracowanie graficzne i skład

Anna Lużyńczyk

Okładka:

Joanna Apanowicz

Wydane ze wsparciem:

Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich, Oddział w Łodzi

© Copyright by

Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego
Marcel Bartczak
Wszystkie prawa zastrzeżone

Adres redakcji:

90-131 Łódź, ul. Narutowicza65

ISBN

978-83-976778-1-4

Spis treści

Wstęp	5
I. Czym jest public archaeology?	9
II. Początki public archaeology w wybranych krajach	17
III. Public archaeology w Polsce	33
IV. Wybrane rezerваты archeologiczne w Polsce	49
V. Charakterystyka form archeologii publicznej w Polsce	75
VI. Trzy zagraniczne studia przypadku: Jeongok-ri, Pavlov i Hudson-Meng	93
VII. Porównanie krajowych i międzynarodowych rezerwatów	115
Zakończenie	121
Summary Archaeological Reserves as Laboratories of Public Archaeology. A Polish Study in an International Context	123
Wykaz skrótów	127
Bibliografia	129
Akty prawne i ustawy	141
Netografia	143

Wstęp

Archeologia jest jedną z tych dziedzin, które niemal każdy rozpoznaje z wyobrażeń, lecz niewielu zna w jej rzeczywistej, warsztatowej postaci. Z jednej strony budzi fascynację i rozpala masową wyobraźnię dzięki filmom, grom i literaturze przygodowej, w których archeolog bywa uosobieniem poszukiwacza skarbów. Postaci takie jak Indiana Jones czy Lara Croft na stałe zapisały się w popkulturze, utrwalając obraz archeologii jako spektakularnej przygody (zob. Moshenska 2017a). Z drugiej strony popularność ta rodzi uproszczenia. W masowym odbiorze łatwo o przeniesienie akcentów ze żmudnej pracy badawczej na widowisko i sensację. Nadmiar informacji, skrótowość przekazu oraz niedostatki edukacji wzmacniają podatność na pseudonaukę, na narracje lokujące źródła wielkich osiągnięć dawnych społeczeństw w „pozaziemskich technologiach” czy „zaginionych cywilizacjach”. Takie interpretacje, choć atrakcyjne, nie mieszczą się w standardach nauki. Ten rozdzwięk między nauką a wyobraźnią zbiorową stanowi punkt wyjścia niniejszej książki.

Właśnie w tym miejscu szczególnego znaczenia nabiera archeologia publiczna (ang. *public archaeology*) – obszar praktyk i refleksji, który redukuje dystans między badaniami a społeczeństwem. Archeologia publiczna nie ogranicza się do biernej dystrybucji informacji. Jej celem jest świadome angażowanie odbiorców w proces poznawania przeszłości poprzez warsztaty, wykłady, rekonstrukcje, festiwale, działania partycypacyjne i (coraz częściej) zaawansowane narzędzia cyfrowe. Jest to zarazem ważny komponent systemu ochrony dziedzictwa: wspiera odpowiedzialne udostępnianie stanowisk, kształtuje kompetencje kulturowe i buduje społeczne poparcie dla opieki nad zasobami archeologicznymi.

Moja droga do tego tematu miała charakter stopniowy i, co istotne, praktyczny. Podczas studiów i kolejnych etapów pracy badawczej odwiedziłem liczne muzea, skanseny i rezerwaty archeologiczne w Polsce i za granicą. Uczestniczyłem w festiwalach i wydarzeniach popularyzatorskich nie tylko jako badacz, ale również jako rekonstruktor. Rozmawiałem z edukatorami, kustoszami, wolontariuszami i osobami zarządzającymi instytucjami muzealnymi. Te doświadczenia pozwoliły mi obserwować „od środka” mechanizmy powstawania narracji o przeszłości, sposoby pracy z publicznością i ograniczenia, z jakimi mierzą się instytucje odpowiedzialne za dziedzictwo archeologiczne.

Książka, którą oddaję w ręce Czytelnika, wyrasta z rozprawy doktorskiej zatytułowanej „*Public archaeology we współczesnej Polsce na tle porównawczym*”. Jej oś stanowi analiza praktyk archeologii publicznej koncentrujących się na stanowiskach z epoki kamienia, a więc na materiale szczególnie wymagającym ekspozycyjnie i interpretacyjnie. Ślady najdawniejszych społeczności często są z natury rzeczy „niewidzialne”¹ dla współczesnego odbiorcy: to relikty osadnicze o nieczytelnej architekturze, kopalnie krzemienia, rozproszone znaleziska. Aby je „uruchomić” dla wyobraźni, potrzebne są rozwiązania oparte na rekonstrukcji, eksperymencie, narracji oraz technologiach immersyjnych. Właśnie dlatego wybrałem rezerwaty archeologiczne jako laboratoria badawcze, czyli miejsca, w których ochrona, badania, edukacja i popularyzacja stykają się najintensywniej.

¹ Szczególnie trudna jest ekspozycja tak zwanych stanowisk „niewidocznych w terenie” (*buried sites*) (zob. Darvill 1987).

Celem książki jest pokazanie, jak we współczesnej Polsce rozwijają się formy archeologii publicznej i w jaki sposób wspierają one prawidłową interpretację oraz upowszechnienie wiedzy o najstarszej przeszłości człowieka. Interesuje mnie zarówno logika narzędzi (festiwale, archeologia eksperymentalna, odtwórstwo historyczne, *storytelling*, archeologia cyfrowa), jak i ich skuteczność edukacyjna oraz wpływ na relację między przeszłością a teraźniejszością. Stawiam w szczególności następujące pytania: Jakie modele i praktyki archeologii publicznej są dziś stosowane w polskich rezerwach archeologicznych i muzeach *in situ*? W jaki sposób rozwiązania polskie sytuują się na tle wybranych doświadczeń zagranicznych (USA, Korea Południowa, Czechy)? Które formy przekazu (cyfrowe, eksperymentalne, rekonstrukcyjne, festiwalowe, narracyjne) najlepiej wspierają rozumienie przeszłości przez społeczeństwo? Jaką rolę pełni archeologia publiczna w kształtowaniu kompetencji krytycznych odbiorców i przeciwdziałaniu narracjom pseudonaukowym?

W części empirycznej przyjąłem zasadę badań własnych: opisuję wyłącznie te rezerwy i instytucje, w których byłem, prowadziłem kwerendy, dokumentację, obserwacje oraz rozmowy z personelem. Taki dobór zapewnia spójność źródłową i pozwala omawiać rozwiązania widziane „na żywo”, a nie tylko znane z literatury. W Polsce szczegółowo analizuję dwa przykłady: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie (ze szczególnym uwzględnieniem części mezolitycznej i neolitycznej) oraz Muzeum Archeologiczne i Rezerwat „Krzemionki”. Po stronie zagranicznej omawiam: Muzeum Jeongok w Korei Południowej, Archeopark Pavlov w Czechach oraz Hudson–Meng Education and Research Center w Nebrasce (USA). Wielką Brytanię pozostawiam jako tło teoretyczne: obok USA jest kolebką *public archaeology*, lecz w niniejszej książce nie rozbudowuję osobnego studium przypadku brytyjskiego, koncentrując się na analizie porównawczej.

Dla zawężenia studiów przypadku przyjmuję stanowiska i rezerwy związane z epoką kamienia jako ramę badawczą, ponieważ kumulują one kluczowe wyzwania wystawiennicze i narracyjne: brak monumentalnej architektury, konieczność odtworzenia kontekstów technologicznych (np. kopalnictwo krzemienia), potrzeba eksperymentu archeologicznego (techniki obróbki, gospodarka surowcowa) oraz użycie nowoczesnych narzędzi cyfrowych do „uzmysłowienia” procesów niedostępnych bezpośredniej obserwacji. W tym sensie epoka kamienia najlepiej weryfikuje potencjał archeologii publicznej.

Rezerваты archeologiczne postrzegam jako „węzły” systemu *public archaeology*. To instytucje *in situ*, w których ochrona i interpretacja stanowisk spotykają się z potrzebą przystępnego narracji. W Biskupinie zwracam uwagę m.in. na rolę rekonstrukcji osady neolitycznej oraz obozowisk mezolitycznych, które służą zarówno turystom, jak i archeologom prowadzącym eksperymenty. W Krzemionkach natomiast na specyfikę unikatowej neolitycznej kopalni krzemienia pasiastego, wpisanej w 2019 r. na listę UNESCO, ze szczególnym uwzględnieniem parku archeologicznego, trasy turystycznej i nowoczesnego budynku muzealnego. Oba przypadki pozwalają przeanalizować, jak różne formy *public archaeology* (cyfrowa, eksperymentalna, festiwalowa, rekonstrukcyjna, narracyjna) współdziałają ze sobą i jaką wiedzę generują dla odbiorców oraz dla samych badaczy.

Archeologia publiczna pełni funkcję etyczną i obywatelską: wymaga przejrzystego wyjaśniania metod i niepewności danych, „otwierania warsztatu” przed publicznością oraz rzetelnego komunikowania statusu hipotez. W książce badam, na ile polskie instytucje realizują te zasady: czy równoważą atrakcyjność z rzetelnością, czy festiwale łączą rozrywkę z nauką, czy rekonstrukcje unikają anachronizmów i jak wykorzystywana jest archeologia eksperymentalna w edukacji. O „skuteczności” archeologii publicznej rozstrzyga właśnie zdolność do budowania mostu między fascynacją a rozumieniem.

W książce korzystam z czterech komplementarnych grup źródeł: (1) literatury przedmiotu i źródeł normatywnych (w tym konwencji oraz regulacji dotyczących ochrony dziedzictwa, funkcjonowania muzeów i rezerwatów); (2) badań terenowych w rezerwach i muzeach związanych ze stanowiskami epoki kamienia w Polsce, Korei Południowej, Stanach Zjednoczonych i Republice Czeskiej; (3) doświadczenia własnego jako popularyzatora i rekonstruktora w trakcie festiwali w Muzeum Archeologicznym w Biskupinie; (4) wywiadów i rozmów z rekonstruktorami oraz osobami zarządzającymi instytucjami. Metodologicznie łączę opis instytucjonalny, obserwację uczestniczącą, analizę praktyk ekspozycyjnych i edukacyjnych oraz porównanie międzykulturowe.

Struktura książki odpowiada logice przejścia od pojęć do praktyk i porównań. Rozdział I porządkuje definicje i nurty archeologii publicznej, wskazując ich wzajemne relacje oraz implikacje dla praktyki muzealnej i rezerwatowej. Omawia pięć głównych kategorii: (1) archeologię społeczną/wspólnotową; (2) archeologię sektora publicznego; (3) edukację archeologiczną; (4) archeologię popularną; (5) akademicką archeologię publiczną. Rozdział wprowadza także epokę kamienia jako studium przypadku, zwracając uwagę na specyfikę stanowisk słabo widocznych w terenie oraz artefaktów krzemiennych, których odczytanie i prezentacja wymagają specjalistycznej wiedzy i przemyślanych rozwiązań interpretacyjnych w działaniach archeologii publicznej. Rozdział II omawia genezę *public archaeology* w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, a także jej implementację w Korei Południowej, zestawiając wątki zarządzania dziedzictwem z problematyką muzealnej atrakcyjności. Rozdział III przenosi uwagę na Polskę: od przedwojennych inicjatyw muzealnictwa archeologicznego, przez powojenne instytucje, aż po współczesne rezerwaty – ze szczególnym naciskiem na rozróżnienie i relacje między „rezerwatem”, „skansenem archeologicznym” a „muzeum na wolnym powietrzu”. Rozdział IV przedstawia studia przypadków z Polski (Biskupin, Krzemionki), a rozdział V pięć kluczowych form praktyk *public archaeology* (cyfrowa, eksperymentalna, narracyjna, festynowa, rekonstrukcyjna), analizowanych głównie na bazie badań własnych. Rozdział VI omawia trzy rezerwaty zagraniczne (Jeongok-ri, Pavlov, Hudson–Meng), natomiast rozdział VII porównuje je z polskimi przykładami. W zakończeniu pokazuję, dlaczego upowszechnianie wyników badań archeologicznych ma znaczenie nie tylko dla edukacji, ale i dla kształtowania dojrzałej kultury pamięci.

W tekście posługuję się terminem „archeologia publiczna” oraz jego wariantami, m.in. „archeologia wspólnotowa” i „archeologia społeczna”, w szerokim znaczeniu: obejmują one zarówno działania edukacyjne i popularyzatorskie, jak i praktyki partycypacyjne, komunikację naukową oraz zarządzanie dziedzictwem. Z tych względów sporadycznie używam także angielskiego określenia *public archaeology*, co pozwala podkreślić ścisłe powiązanie z anglosaską genezą omawianego nurtu.

Pojęcia „rezerwat archeologiczny”, „skansen archeologiczny” i „muzeum na wolnym powietrzu” traktuję jako odrębne kategorie, choć w potocznym użyciu bywają mylone. W rozdziale III przedstawiam kryteria ich rozróżnienia. W tym kontekście posługuję się niekiedy również angielską nazwą *open-air museum*, ponieważ w niektórych przypadkach nie ma ona pełnego odpowiednika w języku polskim. Szczegółowe uzasadnienie takiego użycia podaję w dalszej części książki.

Termin „archeologia cyfrowa” obejmuje zarówno narzędzia dokumentacji i prezentacji (skanowanie 3D, wizualizacje, aplikacje), jak i formy immersji (VR) wykorzystywane w edukacji muzealnej.

Świadomie rezygnuję z ambicji pełnego przeglądu wszystkich form archeologii publicznej w Polsce. Zamiast tego proponuję analizę pogłębioną wybranych przypadków, które dobrze ilustrują spektrum praktyk oraz napięcia między atrakcyjnością a rzetelnością. Studium porównawcze oparte na Polsce, USA, Korei Południowej i Czechach pozwala zarysować konstelację modeli: od silnie zinstytucjonalizowanego zarządzania dziedzictwem, przez nacisk na widowiskowe wydarzenia, po strategię „cyfrowej immersji”. Bliskość realiów czeskich (skala państwa, uwarunkowania gospodarcze i instytucjonalne) ułatwia transfer rozwiązań i czyni z Archeoparku Pavlov ważny punkt odniesienia dla polskich instytucji².

Piszę w pierwszej osobie nie z przyzwyczajenia stylistycznego, lecz z zobowiązania metodologicznego: wszystkie badania, obserwacje i analizy – zarówno terenowe, jak i porównawcze – przeprowadziłem samodzielnie. Odpowiadam za dobór przypadków, interpretacje i wnioski. Ta perspektywa jest (jak sądzę) spójna z ideą archeologii publicznej, która zakłada transparentność warsztatu i dialog z odbiorcą.

Tak zarysowany wstęp wyznacza ramy dalszej narracji: od uporządkowania pojęć i genezy archeologii publicznej, przez studia polskie i porównania zagraniczne, po wnioski dotyczące roli rezerwatów

² Podczas wizyt w muzeach o światowym zasięgu, takich jak Muzeum Historii Naturalnej czy Metropolitan Museum w Nowym Jorku, zauważyłem, że stanowiska Dolní Věstonice i Pavlov prezentowane są jako punkty centralne w działach poświęconych łowcom mamutów. To doświadczenie, w połączeniu z wyjątkową rangą naukową tych stanowisk oraz wysoką jakością rozwiązań ekspozycyjnych i programowych samego rezerwatu i muzeum, utwierdziło mnie w przekonaniu, że Archeopark Pavlov powinien znaleźć się w niniejszej analizie.

jako kluczowych węzłów komunikacji między nauką a społeczeństwem. Jeśli archeologia ma pozostać nauką żywą, zdolną do rozmowy z wyobraźnią zbiorową, musi mówić głośno i odpowiedzialnie. Ta książka jest próbą podjęcia takiej rozmowy.

Podziękowania

Książka, którą oddaję w ręce Czytelnika, wyrasta z rozprawy doktorskiej poświęconej archeologii publicznej. Pragnę wyrazić wdzięczność wszystkim osobom i instytucjom, dzięki którym jej przygotowanie było możliwe.

Serdeczne podziękowania kieruję do Dyrekcji Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego za stworzenie warunków niezbędnych do prowadzenia badań. Dziękuję także Koleżankom i Kolegom z Instytutu za inspirujące rozmowy i życzliwą atmosferę.

Szczególne wyrazy wdzięczności kieruję do dr. Henryka Pawła Dąbrowskiego, Dyrektora Muzeum Archeologicznego w Biskupinie, za otwartość i wsparcie, które umożliwiły realizację badań terenowych. Dziękuję również Pracownikom Muzeum w Biskupinie oraz Koleżankom i Kolegom współpracującym przy działaniach edukacyjnych i rekonstrukcyjnych za rozmowy, pomoc i inspirujące doświadczenia.

Podziękowania składam także Pracownikom Muzeum Archeologicznego i Rezerwatu „Krzemionki” za pomoc, możliwość prowadzenia kwerend oraz wartościowe oprowadzanie po kopalni krzemienia.

Na arenie międzynarodowej wyrażam wdzięczność Prof. Yung-jo Lee oraz Prof. Kidong Bae za otwarcie przede mną świata koreańskiej archeologii oraz umożliwienie prowadzenia badań w najważniejszych rezerwach epoki kamienia. Dziękuję również Prof. Marcelowi Kornfeldowi oraz Przyjaciółom ze Stanów Zjednoczonych za pomoc, życzliwość i poczucie przynależności do zespołu University of Wyoming.

Wyrazy podziękowania kieruję także do prof. dr. hab. Tadeusza Grabarczyka i prof. dr. hab. Marcina Wąsa za recenzję pracy oraz uwagi, które pozwoliły udoskonalić jej treść.

Przed wszystkim pragnę podziękować Prof. dr. hab. Lucynie Domańskiej. Jej wsparcie, życzliwe rady i konsekwentne inspirowanie mnie już od czasów studenckich miały istotny wpływ na wybór tematu i ostateczny kształt publikacji.

Dziękuję również wszystkim osobom, których nie wymieniłem z imienia i nazwiska, a które wspierały mnie w trakcie pracy nad niniejszą publikacją.

I. Czym jest *public archaeology*?

Public archaeology, czyli archeologia publiczna, nie jest jednorodnym terminem. Jest to bardzo szeroki zakres działań i interakcji z opinią publiczną. Wyrosła na gruncie archeologii anglosaskiej archeologia publiczna ma wiele definicji. Praktycznie każdy autor badań nad zagadnieniami z tej dziedziny nauki (McGimsey 1972; Schadla-Hall 1999; Ascherson 2000; 2010; Jameson 2004; Merriman 2004; Matsuda, Okamura 2011; Moshenska 2009; 2017a; Pawleta 2016a i wielu innych) rozpatruje ją na własny sposób.

I.1. Podstawowe definicje archeologii publicznej

Kilka przykładów dotyczących nowoczesnych definicji omawianego zagadnienia podaję poniżej:

Public archaeology w najszerszym jej słowa znaczeniu to ta część dyscypliny, która zajmuje się badaniem i krytyką procesu produkcji i konsumpcji wytworów archeologicznych (Moshenska 2009, 47)³.

Powyższy cytat wskazuje na to, że Gabriel Moshenska traktuje archeologię publiczną jako narzędzie do badania społecznej konsumpcji dorobku archeologii. Wytworem tutaj może być zarówno gmach muzeum ustawiony na miejscu dawnych wykopalisk, artefakt wykopany na danym stanowisku i wyeksponowany w tym muzeum, przewodnik wydany w formie broszury, a nawet książka popularnonaukowa zakupiona podczas wycieczki po rezerwacie. Praktycznie wszystko, co „wytworzyła” archeologia jako nauka, może być „konsumowane” przez turystę.

Tim Schadla-Hall, angielski archeolog definiuje *public archaeology* jako:

każdy obszar działalności archeologicznej, który wchodził w interakcję lub miał potencjał interakcji ze społeczeństwem – które w zdecydowanej większości i z różnych powodów niewiele wie o archeologii jako przedmiocie akademickim (Schadla-Hall 1999, 147).

Jest to kolejna bardzo szeroka definicja problemu. Można ją różnie interpretować, choć najbardziej przekonującym wyjaśnieniem zdaje się być to, że archeolodzy powinni dzielić się swoją wiedzą i wy-

³ Wszystkie tłumaczenia w tekście pochodzą od autora.

nikami badań poprzez wykorzystanie dostępnego instrumentarium archeologii publicznej, pomagając sobie wytworzyć praktykę archeologiczną tak obszerną, aby zaangażować nieprofesjonalistów w tematy o szerokim znaczeniu w obrębie dyscypliny i poza nią, takie jak „nacionalizm, pochodzenie etniczne, współczesna polityka, socjologia i ekonomia” (Schadla-Hall 1999, 154).

Z kolei Nick Merriman wnioskuje, że „najczęściej archeologia publiczna oznacza archeologię regulowaną przez państwo [...] i tylko sporadycznie oznacza archeologię dla społeczeństwa, które dąży do własnych (odmiennych i konkurencyjnych) sposobów rozumienia przeszłości” (Merriman 2004, 2). Odwołuje się on do artykułów Schadla-Halla (1999) i Aschersona (2000), podsumowując, że „archeologia dotyczy ostatecznie rozwoju tożsamości kulturowych” (Merriman 2004, 4).

Jak widać, jest to zupełnie inne podejście do „publicznego” wydźwięku tej subdziedziny. Definiuje ono archeologię publiczną bardziej jako archeologię sektora publicznego⁴, rozdzielając ją od tak zwanej *community archaeology*. Podział na różne rodzaje *public archaeology* opisany został w dalszej części rozdziału.

Obszerniejsze definicje próbują nakreślić naukowcy zrzeszeni w organizacjach takich jak Society for American Archaeology (SAA) czy European Association for Archaeologists (EAA). Przy czym pierwsza grupa aspiruje do bycia wiodącą w tym temacie⁵. Na oficjalnej stronie online SAA widnieje wyjaśnienie, czym *public archaeology* jest⁶:

Kiedy archeolodzy po raz pierwszy zaczęli używać terminu „archeologia publiczna”, odnosiło się to do projektów archeologicznych finansowanych przez społeczeństwo. Później nabrała ona znaczeń, które obejmowały działania angażujące społeczeństwo w archeologię poprzez prowadzone wykłady, umieszczane tablice informacyjne [w okolicy kompleksów stanowisk] lub wycieczki po miejscach i wykopaliskach. Dzisiaj termin i sposób, w jaki archeolodzy współpracują ze społecznościami, wykracza daleko poza powyższe. Archeolodzy zajmujący się publicznym aspektem dziedziny badają wyniki różnych innowacyjnych sposobów angażowania społeczeństwa w badania archeologiczne jako odbiorców, klientów i równorzędnych partnerów (SAA).

W dalszej części wyjaśnienia autorzy przytaczają różne gałęzie archeologii publicznej, dowodząc tym samym, że może być ona tak naprawdę wszystkim, co nie ma twardego umocnienia w akademickim podejściu do archeologii:

Istnieją różne obszary specjalizacji w ramach publicznej praktyki archeologicznej, między innymi edukacja o dziedzictwie, zarządzanie zasobami kulturowymi (CRM)⁷, interpretacja, studia muzealne, współpraca społeczna, etyka, turystyka kulturowa. Istnieją również różne cele badawcze, w tym edukacja, świadomość, aktywizm, budowanie społeczności, zaangażowanie obywatelskie i sprawiedliwość społeczna. Ponadto, archeolodzy mają wiele projektów, w których i oni, i zainteresowani członkowie społeczeństwa pracują razem. Należą do nich: zasięg⁸, archeologia publiczna, archeologia społeczna [...] archeologia współpracy i badania

4 Więcej o archeologii sektora publicznego w rozdziale II.

5 Liczne grupy dyskusyjne podczas corocznej konferencji zrzeszają prawie 15% z ponad pięciu tysięcy aktywnych członków SAA.

6 <https://www.saa.org/education-outreach/public-outreach/what-is-public-archaeology>

7 Ścisły związek archeologii publicznej z zarządzaniem zasobami kulturowymi (szczególnie w Stanach Zjednoczonych) został wyjaśniony w rozdziale II.

8 W tym miejscu słowo „outreach” oznacza zasięgi w informowaniu opinii publicznej o wynikach badań archeologicznych (zob. Crabtree, Harris, Davies, Romanowska 2019).

stosowane w dziedzinie ochrony dziedzictwa⁹. W miarę jak zmieniają się cele i metody tych projektów, zmienia się także język [ich postrzeganie] (SAA).

Amerykańscy archeolodzy, zgodnie ze światowym dyskursem na temat archeologii publicznej, uważają, że nie powinno ustalać się jednej, obowiązującej definicji tego terminu. Kładą raczej nacisk na zrozumienie różnych sposobów, jakimi badacze praktykują archeologię publiczną.

Michał Pawleta, badacz zajmujący się między innymi popularyzacją wiedzy archeologicznej (zob. Pawleta 2015; 2016a) czy ostatnimi czasy szeroko pojętą turystyką archeologiczną (zob. Pawleta 2021), terminem „archeologia publiczna” określa

wszelkie metody przedstawiania społeczeństwu osiągnięć archeologii, sposobów interpretowania przez nią przeszłości, a także wszelkich aktywności ukierunkowanych w stronę publicznego zrozumienia działalności archeologów oraz zaangażowania społeczeństwa w ich działania (Pawleta 2015, 374).

Definicja ta jest kolejną starającą się uchwycić esencję archeologii publicznej i zamknąć ją w jednym, możliwie najkrótszym zdaniu. W tym wypadku jak najbardziej się to udało.

Inną definicją, która tworzy podobną, „globalną” i wydaje się, że najkrótszą narrację jest ta zaproponowana przez Gabriela Moshenskę. Według tego badacza *public archaeology* to „praktyka i wiedza, gdzie archeologia spotyka się ze światem” (Moshenska 2017c, 3).

Duża dywersyfikacja pojęcia archeologii publicznej wywodzi się z podejścia do światowej archeologii w ogóle. Po pierwsze, teoretyczne podstawy archeologii różnią się na całym świecie. Na przykład w Ameryce Północnej tradycyjnie archeologia pozostawała pod silnym wpływem myślenia antropologicznego, podczas gdy w innych częściach świata, a zwłaszcza w Europie, temat ten był ściśle związany z historią (Matsuda, Okamura 2011, 2; Pyburn 2011, 30). Należy również pamiętać, że teorie procesualne i postprocesualne wywarły silny wpływ na program archeologii akademickiej w Ameryce Północnej, Wielkiej Brytanii i Australii, ale w znacznie mniejszym stopniu w innych częściach świata. Po drugie, należy zwrócić uwagę na różnice w praktyce archeologicznej w poszczególnych państwach (Matsuda, Okamura 2011, 3). W krajach rozwiniętych zdecydowana większość prac archeologicznych ma miejsce w sektorze archeologii ratowniczej, gdzie w konsekwencji wielu archeologów znajduje zatrudnienie. Oznacza to, że archeologia jako zawód jest związana z pracami rozwojowymi i jeśli liczba takich prac spadnie, może nastąpić zatrzymanie dużych inwestycji i kryzys rynkowy. Z kolei w krajach o niekorzystnej sytuacji ekonomicznej niewielu archeologów traktuje wykopaliska ratownicze jako źródło dochodu, co odzwierciedla mniejszą skalę prowadzonych prac. Większość archeologów piastuje stanowiska państwowe, czy to na uniwersytetach, w instytucjach badawczych czy muzeach. Płacówki państwowe często muszą radzić sobie z niedoborem zasobów ludzkich i finansowych, niezbędnych do prowadzenia odpowiednich badań (Matsuda, Okamura 2011, 3).

Istotny jest tu także sam wydźwięk słowa „public”. Jako zapożyczenie funkcjonuje ono rozmaicie w różnych częściach świata, a w językach angielskim i polskim ma odmienne konotacje. Za *Słownikiem języka polskiego* PWN¹⁰ omawiane słowo „publiczny” znaczy:

- 1) dotyczący całego społeczeństwa lub jakiejś zbiorowości;

⁹ Związki *public archaeology* z ochroną dziedzictwa archeologicznego opisujęw rozdziale III (na polu polskiej archeologii wydają być się to zagadnienia nierozdzielne) (m.in. Kobyliński 2020).

¹⁰ <https://sjp.pwn.pl>

- 2) dostępny lub przeznaczony dla wszystkich;
- 3) związany z jakimś urzędem lub z jakąś instytucją nieprywatną;
- 4) odbywający się przy świadkach, w sposób jawny.

W odniesieniu do światowej „archeologii publicznej” każda z powyższych definicji słowa „publiczny” jest stosowna.

I.2. Podział archeologii publicznej

Archeologia publiczna jest obecnie przedmiotem różnych dyskusji prowadzonych na całym świecie. Chociaż termin ten nie jest jednoznacznie zdefiniowany, można stwierdzić, że pojawiające się formy archeologii publicznej i jej programy prospołeczne stanowią fenomen globalny. To ogólne podejście do pracy z szeroką gamą odbiorców zainteresowanych materialnymi pozostałościami z przeszłości rozrosło się w pole połączonych, choć odrębnych praktyk, włączając w to: archeologię publiczną *public archaeology* (McGimsey 1972; Merriman 2004; Matsuda, Okamura 2011; Pawleta 2015), archeologię wspólnotową *community archaeology* (Mullins 2007; Chowaniec 2017; Thomas 2017; Pyburn 2011; Little, Zimmerman 2010; Kajda, Kobińska, Marciniak 2022), archeologię stosowaną *applied archaeology* (Shackel 2004), archeologię tubylczą *indigenous archaeology* (Watkins 2000) i archeologię współpracy *collaborative archaeology* (Colwell-Chanthaphonh, Ferguson 2008) oraz wiele innych.

Angielski archeolog Gabriel Moshenska starał się wydzielić jednolitą definicję omawianego pojęcia. Stworzył on bardzo obrazową mapę każdej z gałęzi *public archaeology* wraz z opisem (Moshenska 2017c). Posiłkując się zarówno jego koncepcją, jak i spostrzeżeniami innych autorów, można zaproponować poniższy podział *public archaeology*:

- ***Community archaeology*** (archeologia społeczna/wspólnotowa¹¹) – termin niekiedy w literaturze przedmiotu mylnie stosowany zamiennie ze zwrotem *public archaeology*. Czasem też badacze używają terminu „archeologia społeczna” jako brytyjskiego odpowiednika amerykańskiego (w tym przypadku) zwrotu „archeologia publiczna” (np. Chowaniec 2017). W mojej opinii archeologia społeczna jest częścią archeologii publicznej i oznaczać może współpracę archeologów z różnymi grupami społecznymi czy populacjami. Może być rozumiana, a także praktykowana w celu zwiększenia dostępności dorobku archeologicznego dla ludzi niezwiązanych z archeologią, ale także związanych pośrednio, tj. niezawodowo (Thomas 2017, 15). Dobrym przykładem takiej praktyki jest współpraca z lokalnymi grupami społecznymi, na przykład podczas wykopalisk. Prace terenowe są istotnym elementem archeologii wspólnotowej, ponieważ pasują do publicznego postrzegania tego, czym jest archeologia. Innymi słowy, *community archaeology* może odnosić się do prac archeologicznych prowadzonych przez profesjonalistów, które z założenia obejmują zapewnienie możliwości uczestnictwa w nich członkom wspólnoty, czyli określonej społeczności, zazwyczaj lokalnej (Moshenska 2017c, 6). Najczęściej tego typu projekty prowadzone są z ramienia muzeów, komercyjnych jednostek archeologicznych i uniwersytetów, często przy współpracy szkół czy samorządów lokalnych. *Community archaeology* ma też szczególne znaczenie w Stanach Zjednoczonych¹².

¹¹ Coraz częściej w polskiej literaturze przedmiotu spotyka się nazwę archeologia wspólnotowa (np. Kajda, Kobińska, Marciniak 2022).

¹² Więcej o archeologii społecznej i współpracy z Indianami w rozdziale II.

- **Archeologia sektora publicznego** – związana jest ze wszystkim, co ma na celu ochronę i konserwację dóbr kultury i wytworu archeologicznego (CRM, zarządzanie dziedzictwem kulturowym itd.). Kategoria ta obejmuje wszystkie prace organów kontrolowanych lub finansowanych przez państwo na skalę krajową, regionalną i lokalną w zakresie zarządzania dziedzictwem archeologicznym, jego ochrony, badania i rozpowszechniania¹³.
- **Edukacja archeologiczna** – często spotykana forma *public archaeology*, odbywająca się przede wszystkim w muzeach i miejscach dziedzictwa, praktykowana poprzez interakcję zwiedzających z ekspozycjami i materiałami archeologicznymi oraz poprzez pracę personelu muzealnego i profesjonalistów zajmujących się edukacją muzealną. Przybrać może ona różne formy: wycieczek z przewodnikiem, szkolenia w zakresie podstawowych umiejętności archeologicznych czy wysłuchania wykładu w muzealnym audytorium. Do tej poddziedziny należałoby też dodać udział w warsztatach archeologii eksperymentalnej. Początki prężnego rozwoju edukacji archeologicznej dla społeczeństwa sięgają lat 40. XX wieku, gdy w Wielkiej Brytanii The Council for British Archaeology w jednej ze swoich uchwał powołało komisję, która miała skupić się na edukacji archeologicznej.
- **Archeologia popularna** – nazywana może być również archeologią mediów lub archeologią kultury popularnej. W dużej mierze jej praktyka opiera się na informowaniu opinii publicznej o badaniach archeologicznych za pośrednictwem dostępnych i przyjaznych dla użytkownika mediów (Moshenska 2017c, 9), zamiast bardziej poważnych i szczegółowych środków edukacyjnych opisanych wcześniej. Może również oznaczać wykorzystywanie przez archeologa mediów do popularyzowania swoich badań (prowadzenie blogów, kanałów na platformach streamingowych) (zob. Bonacchi 2017, 61–63). Jednocześnie jest to prawdopodobnie największa dziedzina archeologii publicznej pod względem zarówno ekonomicznym, jak i zatrudnienia i wpływu na społeczne rozumienie archeologii i ludzkiej przeszłości¹⁴. Produkcje telewizyjne oparte na narracji archeologicznej, filmy dokumentalne, atrakcyjne treści prezentowane na platformach internetowych napędziły niejako konkurencję dla „nudnych” placówek muzealnych. Ostatnimi czasy jednak niektóre muzea wyszły temu naprzeciw, włączając się do „streamowania” i popularyzowania swojej działalności¹⁵ oraz ulepszyły swoje strony internetowe, niejednokrotnie dając możliwość spędzenia wielu godzin nad dobrze przygotowanymi, interaktywnymi zbiorami muzealnymi online¹⁶. Specjaliści w promowaniu archeologii dziś często wykorzystują techniki marketingowe, takie jak kontakt z mediami, dystrybucja materiałów informacyjnych, aktywność w Internecie, organizowanie wydarzeń online (por. Howiecka-Tańska 2014, 22).
- **Akademicka *public archaeology*** – obejmuje badania nad zjawiskiem od strony ekonomicznej, etycznej, edukacyjnej, ochrony dziedzictwa archeologicznego i wielu innych. Tradycyjne problemy etyki archeologicznej – w tym charakter dóbr kultury, postępowanie ze

13 Archeologia sektora publicznego została dokładniej omówiona w rozdziale II.

14 Zaznaczyć należy jednak, że duża część podmiotów zrzeszonych pod szyldem „archeologii popularnej” nie działa na polu jakiegokolwiek innej archeologii, a zwłaszcza w jej akademickim wydaniu.

15 Potężnym narzędziem marketingowym są portale społecznościowe, takie jak Facebook, Instagram, X. W dzisiejszych czasach każda placówka muzealna posiada domenę na przynajmniej dwóch z takich portali.

16 Przykładem może być wirtualna wycieczka do rezerwatu archeologicznego i rekonstrukcji jaskini Lascaux. Można ją zwiedzić za pomocą urządzenia mobilnego lub komputera, bez konieczności wychodzenia z domu: <https://archeologie.culture.gouv.fr/lascaux/en/visit-cave>

społecznościami lokalnymi oraz zapewnienie trwałości zrównoważonego rozwoju społecznego – są podstawowymi zagadnieniami w badaniach prowadzonych w ramach praktyki archeologii publicznej (Moshenska 2017c, 10).

Ryc.1. Graficzny podział archeologii publicznej na główne rodzaje

I.3. Epoka kamienia jako studium przypadku w archeologii publicznej

W publikacji traktuję stanowiska z epoki kamienia jako studium przypadku, które pozwala uchwycić specyficzne wyzwania przekładu ustaleń naukowych na język archeologii publicznej. Skupiam się na rezerwatach i ekspozycjach *in situ*, ponieważ to właśnie tam spotykają się trzy porządki: ochrona dziedzictwa, badania i komunikacja ze zróżnicowaną publicznością. Epoka kamienia stanowi w tym kontekście wymagające laboratorium. Nie z powodu rzekomej „niemożności” popularyzacji, lecz ze względu na specyfikę materiału źródłowego, charakter stanowisk często „niewidocznych” w terenie (tzw. *buried sites*) oraz konieczność budowania znaczenia wokół pozornie „nieefektywnych” zabytków krzemiennych i kamiennych. To właśnie ta specyfika sprawia, że rozwiązania wypracowane na takich stanowiskach są szczególnie pouczające dla praktyki archeologii publicznej.

W powszechnym odbiorze archeologia bywa nadal kojarzona przede wszystkim z antykiem śródziemnomorskim lub późniejszymi epokami o bogatej, „widzialnej” architekturze. Tymczasem epoka kamienia, zarówno świat łowców-zbieraczy, jak i pierwszych rolników, wymaga innego sposobu opowiadania: rekonstrukcji kontekstów technologicznych, środowiskowych i społecznych, które rzadziej manifestują się w formie monumentalnych relikwów. W wielu miejscach mamy do czynienia z relikwami słabo czytelnymi krajobrazowo, a na poziomie zabytków ruchomych z przewagą wyrobów krzemienianych i kamiennych, których znaczenie nie jest intuicyjne dla laika. Bez objaśnienia i kontekstu „wiór” i „tylczak” pozostają dla zwiedzającego „kamieniem w gablocie”. Stąd praktykowane przez muzea upraszczanie etykiet (np. podpis „nóż” przy zabytku noża typu prądnik)¹⁷, które ma charakter dydaktyczny i nie przekreśla rzetelności przekazu, lecz stopniuje złożoność informacji.

Wybór epoki kamienia jako studium przypadku uzasadnia więc nie jej domniemana „gorsza komunikowalność”, lecz konieczność mierzenia się z trzema sprzężonymi wyzwaniem:

1. Niska „widzialność” stanowiska – w wielu rezerwatach ekspozycja *in situ* wymaga dosłownego „wydobycia” sensu z gruntu: zaznaczenia struktur negatywnych, czytelnego prowadzenia wzroku, wizualizacji stratygrafii i procesów depozycyjnych.
2. Jednorodność wizualna zabytków – artefakty krzemienne różnią się typologią i technologią, lecz dla odbiorcy ta różnica nie jest oczywista; to wymusza warstwowanie narracji (od prostych funkcji po szczegóły technologiczne) oraz wspomaganie percepcji dotykiem i demonstracją.
3. Kontekst środowiskowy i behawioralny – aby „zobaczyć” gospodarkę łowiecką, mobilność grup, łańcuchy operacji (fr. *chaîne opératoire*), potrzebujemy rekonstrukcji procesów, a nie tylko obiektów.

Wobec powyższego, przyjmuję perspektywę praktyczną: jak rezerwat może przełożyć badania nad epoką kamienia na zrozumiały przekaz? Interesują mnie szczególnie: (a) narzędzia wizualizacji procesów niewidocznych w terenie (*buried sites*), (b) dydaktyka artefaktów krzemianianych, (c) łączenie rekonstrukcji i eksperymentu z wystawiennictwem, (d) rola rozwiązań cyfrowych w podnoszeniu czytelności przekazu, (e) sposoby stopniowania treści dla różnych grup odbiorców.

Materiał archeologiczny z epoki kamienia może oferować bogactwo wątków narracyjnych: zaawansowane technologie łowieckie i rzemiosło, wymianę surowców na dalekie dystanse, sztukę figuratywną oraz złożone praktyki funeralne. Figurki z Dolni Věstonice czy Willendorfu, malowidła jaskiniowe i instrumenty z Hohle Fels pozwalają osadzić opowieść nie tylko w sferze narzędzi, lecz także wyobraźni, rytuału i muzyki (por. Svoboda 2009, 44; Kuczyńska-Zonik 2014, 58). Jednocześnie zachowane przykłady są nierównomierne, a wiele stanowisk pozostaje skromnych w materiale – stąd potrzeba łączenia eksponatów z rekonstrukcją procesów.

Rzeczywistość wystawiennicza dowodzi, że zrozumienie artefaktów krzemianianych wymaga prowadzenia odbiorcy krok po kroku. Prosty komunikat o funkcji narzędzia, następnie pokaz łańcucha operacji potrzebny do jego wytworzenia i dopiero później typologia. Stąd praktyka uproszczonych etykiet (jak w przypadku wspomnianego noża prądnickiego) pełni rolę progu wejścia, po którym można bezpiecznie pogłębiać szczegóły techniczne. Uproszczenie nie zastępuje rzetelności; ma jedynie ułatwić start i zaprosić do dalszej warstwy opowieści.

Kształtowany przez edukację szkolną i lokalne praktyki popularyzatorskie zróżnicowany profil wiedzy odbiorców wymaga projektowania równoległych ścieżek zwiedzania: podstawowej, pogłębionej

¹⁷ Zabytek jest prezentowany w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, na wystawie stałej: „Pradzieje i wcześnie średniowiecze Małopolski”, w sekcji dotyczącej epoki kamienia.

oraz rodzinnej¹⁸. W praktyce oznacza to etykiety dwupoziomowe, krótkie przystanki „okno warsztatowe” (np. pokaz łupania krzemienia) oraz wizualizacje stratygrafii i przestrzennego rozkładu znalezisk, które czynią z „kamieni w gablocie” ślady działania i decyzji. Tak zaprojektowana narracja przestaje konkurować z efektownymi eksponatami z innych epok, bo opowiada o tym, jak wiemy – nie tylko o tym, co znaleźliśmy.

Dlatego przed archeologią publiczną uprawianą w rezerwach archeologicznych epoki kamienia stoi szczególnie wymagające zadanie: ożywić narrację o stanowisku, wyeksponować kluczowe elementy i znaleziska, uzasadnić wiarygodność przekazu oraz uświadomić odbiorcom, że tysiące lat temu w miejscu dzisiejszego rezerwatu mieszkali ludzie, o których wiemy tyle, na ile pozwalają źródła.

W tym ujęciu epoka kamienia pozostaje w książce studium przypadku: pozwala testować narzędzia interpretacyjne i edukacyjne, które następnie dają się zastosować także wobec innych typów stanowisk.

¹⁸ Podczas pobytu w Stanach Zjednoczonych zaobserwowałem relatywnie wysoki poziom rozpoznawalności praktyk krzemieniarskich wśród uczniów szkół średnich. Z informacji uzyskanych od nauczycieli i organizatorów wydarzeń edukacyjnych wynikało, że wiele liceów podczas „dni otwartych” oraz innych inicjatyw popularyzatorskich zaprasza rekonstruktorów prowadzących warsztaty z obróbki surowców krzemiennych (flintknapping), prezentujących techniki wywodzące się z tradycji rdzennych mieszkańców Ameryki. Warto zauważyć, że na obszarach obu Ameryk użycie narzędzi kamiennych – przynajmniej w aspekcie technologicznym – utrzymywało się do okresu historycznego, a część praktyk przetrwała w kulturze materialnej i rekonstrukcyjnej do dziś. Niniejsza obserwacja ma charakter ilustracyjny i nie stanowi podstawy do formułowania uogólnień porównawczych.

II. Początki *public archaeology* w wybranych krajach

W niniejszym rozdziale przedstawię narodziny i rozwój archeologii publicznej w USA, Wielkiej Brytanii i Korei Południowej. Państwa te wyróżniają się na tle innych w zakresie ochrony dziedzictwa archeologicznego i popularyzacji wyników badań archeologicznych wśród swoich mieszkańców. Dodatkowo zasygnalizuję pokrótce model czeski, który dzięki podobnej skali państwa oraz zbliżonym uwarunkowaniom instytucjonalnym i gospodarczym stanowi wygodny punkt odniesienia dla polskich realiów.

II.1. Narodziny *public archaeology* w Stanach Zjednoczonych

W 1972 roku amerykański archeolog Charles R. McGimsey opublikował książkę pt. *Public Archaeology* (McGimsey 1972). Przyświecała jej idea nakreślenia wytycznych do współpracy społeczeństwa i podmiotów rządowych z archeologami w celu rejestrowania i ochrony pozostałości archeologicznych, którym zagrażały prace rozwojowe (por. Matsuda, Okamura 2011, 2; McGimsey 1972, 5). Zdefiniował on „właściwą praktykę archeologii” jako obejmującą „całkowite zaangażowanie wszystkich zainteresowanych stron i społeczeństwa” (McGimsey 1972, 7), przy czym jedyną niepewnością tego zapisu był zakres działalności, jaką te różne podmioty powinny podejmować. Definicja ta została sformułowana, gdy archeologia publiczna – w takiej formie, w jakiej występuje dziś – nie istniała i (zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych) była ściśle powiązana z archeologią komercyjną¹⁹. Jednak poniższy cytat

19 Z założenia *public archaeology* związana była z zarządzaniem zasobami kulturowymi CRM (*cultural resource management*). CRM w Stanach Zjednoczonych to podobny do polskiego proces prawny związany z planowaniem zagospodarowania terenu, podczas którego inwestor zleca archeologom przeprowadzenie badań terenowych przed inwestycją (por. Birch 2007). CRM to podejście, które ma na celu ochronę i zachowanie dziedzictwa kulturowego poprzez planowanie, identyfikację, dokumentowanie, ochronę, interpretację i zarządzanie zasobami kulturowymi:

1. Identyfikacja zasobów kulturowych. Na tym etapie przeprowadzane są badania mające na celu zidentyfikowanie obiektów lub miejsc, które mają wartość historyczną, archeologiczną, architektoniczną lub kulturową. Może to obejmować analizę dokumentów, map, zdjęć lotniczych, wywiadów z lokalnymi społecznościami oraz prace terenowe, takie jak rekonesans czy wykopaliska archeologiczne.
2. Ocena zasobów kulturowych. Po zidentyfikowaniu zasobów ocenia się ich wartość i ważność z punktu widzenia dziedzictwa kulturowego. Zasoby te są klasyfikowane według różnych kryteriów, takich jak wiek, stan zachowania, unikatowość czy kontekst historyczny. W USA ocena ta często odbywa się w ramach National Register of Historic Places (NRHP), który jest prowadzony przez National Park Service.
3. Zarządzanie zasobami kulturowymi. Na tym etapie opracowywane są strategie i środki mające na celu

McGimseya jest nadal dość istotny dla współczesnych archeologów:

Spółeczeństwo musi być lepiej poinformowane o potrzebach archeologii i efektach wysiłków archeologów [...]. Spółeczeństwo jako grupa musi rozpoznać i być gotowe wspierać finansowo potrzeby archeologii, a jednostki muszą współpracować w celu zachowania w maksymalnym możliwym zakresie miejsc [archeologicznych] na ich własności lub pod ich wpływem bądź kontrolą. Osiągnięcie tego również wymaga skoordynowanych wysiłków wszystkich praktyków archeologii (McGimsey 1972, 18).

W ujęciu McGimseya słowo „public” nie oznaczało „spółeczeństwa”, ale raczej „sektor publiczny archeologii”. Ta szeroka kategoria obejmuje wszystkie organy kontrolowane lub finansowane przez państwo na skalę krajową, regionalną i lokalną, które powinny być odpowiedzialne za zarządzanie, ochronę, badania i przekazywanie informacji o dziedzictwie archeologicznym (Moshenska 2017c, 7). McGimsey rozumiał także każde naukowe działania archeologów jako „publiczne”, gdyż dotyczą one dziedzictwa, które jest wartością wspólną (McGimsey 1972, 4).

W archeologii, zwłaszcza w realiach zarządzania dziedzictwem kulturowym, często stosuje się dychotomiczny model struktury społecznej, zaczerpnięty z nauk socjologicznych (Giddens 1984, 197; Kooiman 1993, 1–6). Założenie to dotyczy funkcjonowania nowoczesnego państwa i socjologowie używają go do opisu typu ustroju występującego we współczesnych społeczeństwach (Kooiman 1993, 1–6). Jednym z aspektów tego modelu jest podział na sektor „publiczny” i „prywatny” (por. Carman 2002, 97). We wspomnianym kontekście zarządzania zasobami kulturowymi (CRM) szczególny nacisk kładzie się na dziedzictwo jako wartość publiczną, leżącą ponad interesami prywatnymi. Z tego też względu jest ono warte ochrony (Carman 2002, 97; Merriman 2004, 1–3).

Chociaż w poszczególnych krajach istnieją różne przepisy dotyczące ochrony zasobów dziedzictwa kulturowego, regulujące „publiczny” i „prywatny” charakter archeologii, większość państw posiada system administracyjny odpowiedzialny za tę kontrolę. System ten, typowy dla przepisów ustawowych i wykonawczych, sortuje, kategoryzuje i grupuje stanowiska i obiekty archeologiczne w celu określenia ich statusu i ochrony (Matsuda 2004, 68). W związku z tym można założyć, że administracja państwowa służy interesom publicznym w archeologii, kontrolując sektor „prywatny”.

Tak jak opisano powyżej, przyjmuje się, że idea *public archaeology* oficjalnie została po raz pierwszy nazwana w Stanach Zjednoczonych. Jednakże podobne nurty popularyzacji i współpracy ze społeczeństwem w dziedzinie archeologii mogły wytworzyć się naturalnie w różnych miejscach na świecie w różnym czasie.

ochronę, konserwację i odpowiednie wykorzystanie zidentyfikowanych zasobów kulturowych. Może to obejmować działania takie jak: a) opracowywanie planów zarządzania zasobami kulturowymi, które określają cele i metody ochrony zasobów, b) wprowadzenie ograniczeń dotyczących wykorzystania terenu i zmiany przeznaczenia zasobów kulturowych, c) ustanawianie stref ochronnych wokół zasobów kulturowych, d) monitorowanie stanu zasobów i wprowadzenie działań naprawczych w razie potrzeby, e) współpraca z lokalnymi społecznościami, organizacjami pozarządowymi oraz właścicielami zasobów w celu promowania ochrony dziedzictwa kulturowego. Trzeba też zwrócić uwagę na to, że w dzisiejszych czasach archeolodzy zarządzający zasobami kulturowymi w Stanach Zjednoczonych oceniają „znaczenie” miejsc, które dokumentują i w ten sposób określają, czy miejsce to może być aktywnie lub pasywnie chronione w przyszłości. Ta ocena znaczenia często opiera się na tym, czy na stanowisku odnaleziono artefakty diagnostyczne (jak na przykład krzemienne ostrza typu Clovis), pozostałości paleniska, elementy architektoniczne lub inne ślady kulturowe specyficzne dla regionu i okresu. Miejsca, które nie są uważane za znaczące, to takie, na których rozproszone są pozostałości krzemienne czy rozrzucone bez widocznego celu materiały ceramiczne (zob. Crabtree, Harris, Davies, Romanowska 2019).

Bardzo ważnym punktem w historii tworzenia się idei *public archaeology* w Stanach Zjednoczonych było ustanowienie parków narodowych. W drugiej połowie XIX wieku – konkretniej w 1872 roku – powołano pierwszy na świecie park narodowy Yellowstone. Wówczas w umysłach amerykańskich archeologów wykiełkowała myśl o wspólnym gospodarowaniu pozostałościami przeszłości dla dobra publicznego. W tamtych czasach artefaktami kultur rdzennych Amerykanów zainteresowali się pracownicy parków narodowych USA (por. Kobyliński 2020, 30).

W dniu 25 sierpnia 1916 roku prezydent Stanów Zjednoczonych Thomas Woodrow Wilson podpisał Ustawę Organiczną (The Organic Act of 1916)²⁰. W Departamencie Spraw Wewnętrznych²¹ utworzono służbę, którą nazywano National Park Service (Moyer 2015, 199). Miała ona „promować i regulować korzystanie z obszarów federalnych znanych jako parki narodowe, pomniki i rezerваты [...] w celu zachowania w nich krajobrazu, obiektów przyrodniczych i historycznych oraz dzikiego życia i zapewnienia korzystania z nich w taki sposób, aby pozostawić je nienaruszone dla przyszłych pokoleń” (16 U.S. Code Chapter 1, cyt. za: Moyer 2015, 199).

Archeolodzy działający w National Park Service spostrzegli, że zasoby archeologiczne mają podobny charakter do zasobów naturalnych. Wyjątkiem jest, że w dużej mierze zasoby naturalne są odnawialne. Natomiast substancja zabytkowa czy zasoby kulturowe są zasobami nieodnawialnymi (por. McGimsey 1972, 24; Kobyliński 2020, 49), dlatego powinny być poddane szczególnej ochronie.

Dzisiaj, oprócz zarządzania parkami narodowymi, National Park Service tworzy programy zasobów kulturowych, które wspierają archeologię, jest to między innymi pomoc publiczna (również ze strony rządu) poprzez dotacje i granty czy tworzenie programu Krajowego Rejestru Miejsc Historycznych (National Register of Historic Places, NRHP)²². Zdolność parków i programów National Park Service do prowadzenia projektów archeologii publicznej i społecznej w całym kraju nie ma sobie równych w żadnej innej organizacji (Moyer 2015, 200).

Pod koniec lat 40. XX wieku na gruncie archeologii amerykańskiej narastała frustracja związana z teoretycznymi kierunkami tej dziedziny nauki. Postanowiono usystematyzować i ponownie ustalić jej cele i metody (por. Little, Zimmerman 2010, 135). Pod koniec lat 60. tego stulecia powstał nurt nazwany nową archeologią²³ (zob. Binford 1962). Zamiarem nowej doktryny było odniesienie się do szerszych kwestii społecznych. Wielu archeologów próbowało zrozumieć procesy zmian kulturowych z myślą o rozwiązywaniu problemów społecznych (socjalnych). Myśl archeologów nowej koncepcji zagubiła się jednak w swoich wyobrażeniach o przeszłości jako możliwej do poznania dzięki pozytywistycznym podejściom i przekonaniu, że wytwór archeologii może być obiektywny i prawdziwy (Kehoe 1998, za: Little, Zimmerman 2010, 135).

Rozwój nowej archeologii (nazywanej wymiennie archeologią procesualną) zbiegł się z rozkwitem wspomnianego wcześniej systemu zarządzania zasobami kulturowymi (CRM) i nowymi pomysłami ochrony dziedzictwa kulturowego. Zgodnie z dobrą praktyką, jaką cechuje się CRM, kontynuowano wątek ochrony stanowisk archeologicznych i rozszerzono podstawową definicję przeszłości archeolo-

20 Kongres Stanów Zjednoczonych wyznaczył kurs na bogatą amerykańską spuściznę. Ustawa organiczna (Organic Act), uchwalona w 1916 r., zapewniła nowy kierunek ochrony, tworząc National Park Service (NPS) i National Park System, mające na celu ochronę zasobów (w tym naturalnych, archeologicznych i kulturowych).

21 United States Department of the Interior: resort rządu Stanów Zjednoczonych odpowiadający za ochronę przyrody i zarządzanie zasobami naturalnymi kraju. Odpowiada również za sprawy rdzennych Amerykanów.

22 National Register of Historic Places (NRHP) to oficjalny rejestr zasobów kulturowych Stanów Zjednoczonych zasługujących na ochronę, zatwierdzony ustawą National Historic Preservation Act of 1966.

23 Teorie procesualne i postprocesualne wywarły silny wpływ na program archeologii akademickiej w Ameryce Północnej, Wielkiej Brytanii i Australii, ale w znacznie mniejszym stopniu w innych częściach świata.

gicznej jako dziedzictwa publicznego. W 1966 roku powstała uchwała o ochronie zabytków narodowych (National Historic Preservation Act: NHPA) oraz Krajowy Rejestr Miejsc Historycznych (National Register of Historic Places: NRHP). Uchwały regulowały przepisy i informacje dotyczące ochrony ważnych miejsc przeszłości i (co najważniejsze) posłużyły do zdefiniowania archeologów jako głównych zarządców danych archeologicznych (Little, Zimmerman 2010, 135).

Do ochrony stanowisk archeologicznych przyczyniła się także powstała w 1946 roku agencja rządowa Bureau of Land Management (BLM), założona z myślą o zarządzaniu gruntami publicznymi i zasobami naturalnymi. Do dziś pełni ona kluczową rolę w ochronie i kontroli nad stanowiskami archeologicznymi w USA. Jeśli chodzi o kwestie archeologiczne, BLM, współpracując z naukowcami, instytutami badawczymi oraz z lokalnymi społecznościami (rdzennymi mieszkańcami Stanów Zjednoczonych), odpowiada za identyfikację, dokumentację, konserwację oraz edukację dotyczącą zabytków i stanowisk. BLM udostępnia tereny publiczne do celów rekreacyjnych, naukowych i edukacyjnych, a także odgrywa znaczącą rolę w zwiększaniu świadomości społecznej na temat znaczenia archeologii.

Sukcesywnie rząd amerykański wprowadzał rozwiązania pozwalające na dobre gospodarowanie stanowiskami archeologicznymi. Pojawił się pomysł, by to deweloperzy płacili za prace ratunkowe na zagrożonych zniszczeniem stanowiskach, znajdujących się na terenach federalnych i objętych ochroną rezerwatów Indian (Demoule 2012, 614). Ustawa o ochronie zasobów archeologicznych (Archaeological Resources Protection Act of 1979, ARPA²⁴) (Cleere 1989; Friedman 1985; King 2008) przyczyniła się do „wybuchu” dużej liczby wykopalisk prewencyjnych w Stanach Zjednoczonych, a zarządzanie zasobami kulturowymi stało się podstawą amerykańskiej archeologii, zapewniając archeologom zatrudnienie w sektorze publicznym oraz duże fundusze na badania (por. Altschul 2005).

Nie jest możliwe skuteczne kontrolowanie i zarządzanie licznymi inwestycjami tylko przez agencje państwowe. W związku z tym podjęto decyzję o utworzeniu agencji stanowych, odpowiedzialnych za pielęgnowanie dziedzictwa kulturowego oraz nadzorowanie prac ziemnych w ścisłej współpracy ze stanowymi oddziałami BLM.

24 Ustawa ta ma na celu ochronę zasobów archeologicznych na terenie USA. Przepisy zawarte w ARPA odnoszą się do ochrony, konserwacji i zarządzania zasobami archeologicznymi na terenach zarządzanych przez rząd, jak również na terenach należących do Indian. Ustawa ta była odpowiedzią na rosnące zaniepokojenie związane z grabieżą stanowisk archeologicznych. Poniżej niektóre kluczowe zapisy ustawy ARPA (Friedman 1985, 85–93):

1. ARPA definiuje zasoby archeologiczne jako wszelkie materialne pozostałości po działalności ludzkiej, które mają ponad 100 lat i są ważne z naukowego, historycznego lub kulturalnego punktu widzenia.
2. ARPA wprowadza system prawny dotyczący badań archeologicznych na terenach rządowych i indiańskich. Aby uzyskać takie pozwolenie, archeolodzy muszą przedstawić plan badawczy, który uwzględni metody ochrony zabytków i ich konserwacji.
3. ARPA przewiduje surowe kary za nielegalne wykopaliska, kradzieże czy zniszczenia zabytków archeologicznych. Kara może obejmować grzywny, konfiskatę znalezisk oraz karę pozbawienia wolności.
4. ARPA zobowiązuje do ochrony informacji archeologicznych, które mogą być wrażliwe z naukowego, historycznego lub kulturalnego punktu widzenia. Dotyczy to szczególnie lokalizacji stanowisk archeologicznych, które mogą być narażone na grabież i zniszczenia.
5. W ramach ARPA agencje federalne są zobowiązane do informowania społeczeństwa na temat ochrony zasobów archeologicznych oraz ich wartości naukowej, historycznej i kulturalnej. Działania te mają na celu zwiększenie świadomości społecznej na temat znaczenia ochrony dziedzictwa archeologicznego (<https://www.nps.gov/archeology/tools/laws/arpa.htm>; https://www.nps.gov/archeology/collections/laws_03.htm).

Jak widać, ustawa nie tylko stanowi ważne narzędzie w ochronie dziedzictwa archeologicznego i zarządzania zasobami archeologicznymi, ale także promuje edukację społeczeństwa na temat wartości dziedzictwa archeologicznego, co jest zgodne z celem *public archaeology*.

W wyniku powyższych potrzeb rząd Stanów Zjednoczonych, na mocy ustawy o ochronie zabytków historycznych (NHPA), powołał agencję State Historic Preservation Office (SHPO). Do zadań tej jednostki należy ochrona, zachowanie oraz promowanie dziedzictwa historycznego i kulturowego na szczeblu stanowym. Każdy stan posiada własny oddział SHPO, działający zgodnie z przepisami federalnymi i stanowymi, choć regulacje i status SHPO mogą się różnić w zależności od regionu.

Do zakresu obowiązków agencji należy prowadzenie prac mających na celu zidentyfikowanie i zinventoryzowanie historycznych i kulturowych zasobów stanu, takich jak budynki, struktury, miejsca, obiekty czy krajobrazy kulturowe. Kolejnym obszarem działalności SHPO jest rewizja i zatwierdzanie projektów, które mogą wpłynąć na zabytki archeologiczne, historyczne i kulturowe. W tym celu, w ramach procesu przeglądu zgodności, agencja przestrzega ustawy o ochronie zabytków historycznych (National Historic Preservation Act) oraz przepisów stanowych.

SHPO zajmuje się również zarządzaniem programami ochrony zabytków, nadzorując inicjatywy mające na celu ich zachowanie i ochronę, takie jak rejestr zabytków stanowych, programy dotacji czy programy partnerskie. W ramach swojej działalności SHPO prowadzi także akcje edukacyjne i promocyjne, współpracując z innymi organizacjami państwowymi i regionalnymi.

Równolegle i w ścisłym związku z praktyką CRM skuteczną dzięki współpracy wymienionych organizacji, klarowała się w Ameryce idea *public archaeology*. Amerykański badacz – John H. Jameson Junior napisał: „archeologia publiczna w Ameryce może być rozumiana jako obejmująca konsekwencje przestrzegania CRM (zarządzania zasobami kulturowymi), a także archeologię edukacyjną i społeczną interpretację na arenach publicznych, takich jak szkoły, parki i muzea” (Jameson 2004). Upraszczając, jest to po prostu zapobiegawcza potrzeba informowania opinii publicznej o tym, co jest wykopywane lub konserwowane, zwłaszcza na gruntach państwowych lub w innych strefach publicznych (por. Ascherson 2010, 3).

Do dziś CRM w USA w dużej mierze pozostaje technicznym środkiem identyfikacji i oceny dóbr dziedzictwa oraz łagodzenia doznanych przez nie szkód poprzez badania archeologiczne (Colwell-Chanthaphonh, Ferguson, Gann 2011, 240).

Wraz z rozwojem programu parków narodowych oraz zarządzania zasobami kulturowymi (CRM) w Stanach Zjednoczonych archeolodzy zaczęli częściej interesować się poszukiwaniem sposobów dzielenia się procesem i wynikami swoich badań z szeroką grupą odbiorców (Colwell-Chanthaphonh, Ferguson, Gann 2011, 241). I choć dzisiaj coraz bardziej strefa archeologii publicznej rozdziela się z domeną CRM, wciąż zauważalny jest ich ścisły związek. Tak jak to było widoczne w XX wieku, w Stanach Zjednoczonych nadal dominuje tworzenie strategii marketingowych na potrzeby finansowania wykopalisk i zarządzanie w czasie „kryzysu” – czyli na przykład w przypadku konfliktów ze społeczeństwem, w szczególności z rdzennymi Amerykanami.

II.1.1. Rdzenni Amerykanie a *community archaeology*

Jednym z działów *public archaeology* jest *community archaeology* (archeologia wspólnotowa). Jej zadaniem jest współpraca z wieloma różnymi, często lokalnymi populacjami (Thomas 2017; Chowaniec 2017 i inni). Na terenie Stanów Zjednoczonych ma ona szczególny wymiar, ponieważ nie jest to koncepcja nastawiona tylko na współpracę ze społeczeństwem pozaakademickim (jak ma to miejsce w omówionym poniżej modelu brytyjskim), ale też wypracowuje pole do współpracy i dyskusji ze społecznościami rdzennych Amerykanów.

W 1990 roku Kongres Stanów Zjednoczonych przyjął ustawę Native American Graves Protection and Repatriation Act (NAGPRA)²⁵ (Little, Zimmerman 2010, 136). Ustawa ta dotyczyła ochrony grobów rdzennych mieszkańców Stanów Zjednoczonych (Indian, Eskimosów, Aleutów i mieszkańców Hawajów) i repatriacji ich szczątków kostnych i dóbr kultury (por. Dittwald 2012, 77; Kobyliński 2020, 33). Zgodnie z jej treścią wszystkie instytucje otrzymujące subwencje rządowe w przypadku wejścia w posiadanie jakichkolwiek artefaktów archeologicznych winny je zwrócić plemieniu, które wykaże związek kulturowy lub biologiczny ze znaleziskiem (Reich 2019, 212). Plemiona indiańskie roszczą sobie prawa do szczątków ludzkich odkrytych na terenie Stanów Zjednoczonych, najczęściej w celu ich ponownego pochówku. Dyskusja między tubylcami a naukowcami trwająca od lat 60. XX wieku jest wieloaspektowa. Archeologom i antropologom szczątki kostne dostarczają ważnych, niepowtarzalnych danych, będących zapisem życia *denata*. Artefakty te, zwłaszcza po rewolucji w badaniu kopalnego DNA, są niejako nośnikami danych, z których można uzyskać informacje na temat diety, chorób, zmian biologicznych czy adaptacji do zmian klimatycznych. Z drugiej strony, patrząc na lata upokorzeń, odbierania terenów, lokowania Indian w rezerwach czy wymazywania całych kultur, nie dziwi niechęć rdzennych mieszkańców Ameryki do zachodniej nauki. Dodatkowo, czczenie zmarłych przodków wśród tych kultur to najświętsza tradycja²⁶.

25 Najważniejsze postulaty NAGPRA (za <https://www.nps.gov/subjects/nagpra/regulations.htm>):

1. Zachowanie miejsc spoczynku. NAGPRA dba o ochronę miejsc pochówku rdzennej ludności na terenach podległych jurysdykcji federalnej. Konieczne jest zgłaszanie znaleziska szczątków ludzkich oraz artefaktów związanych z pochówkiem.
2. Współpraca z plemionami. Przed realizacją badań naukowych na terenach federalnych instytucje badawcze muszą konsultować się z plemionami, które mogą być powiązane z odkrytymi szczątkami i artefaktami.
3. Sporządzanie inwentarza. Agencje i instytucje federalne muszą przygotować inwentarz zbiorów zawierających szczątki oraz znaleziska objęte ochroną NAGPRA, a następnie poinformować o tym potencjalnie związane z nimi plemiona.
4. Proces repatriacji. NAGPRA wymaga od instytucji badawczych repatriacji szczątków ludzkich, artefaktów związanych z pochówkiem oraz obiektów kulturowych, jeśli plemiona zgłoszą roszczenia do nich i wykażą swoje prawo do posiadania.
5. Sankcje. NAGPRA wprowadza kary dla osób i organizacji, które nie przestrzegają postanowień aktu, w tym grzywny i możliwość utraty wsparcia finansowego ze strony rządu.
6. Informowanie o odkryciach. W przypadku niezamierzonego natrafienia na szczątki ludzkie i zabytki związane z pochówkiem, odkrywca zobowiązany jest do niezwłocznego zgłoszenia sytuacji właściwym władzom.

26 Więcej na temat rdzennych Amerykanów, ustawy NAGPRA czy „sporów o kości” znaleźć można w książce Davida Reicha *Kim jesteśmy, skąd przyszliśmy* (Reich 2019).

W takich sytuacjach, jak opisana powyżej, *public archaeology*, a zwłaszcza jej gałąź *community archaeology* ma ogromne znaczenie. Ostatnimi laty współpraca amerykańskich archeologów z plemionami Indian się zacieśniła. Świadczą o tym nie tylko wspólne projekty, jak na przykład badania ratownicze w dolinie San Pedro w Arizonie (zob. Colwell-Chanthaphonh, Ferguson, Gann 2011, 242), ale także wypracowane formuły współpracy z autochtonami. W tym miejscu spotykamy się z kolejnym „rozgałęzieniem” *community archaeology*. Jest to tak zwana *collaborative archaeology*, co w wolnym tłumaczeniu oznacza „archeologię współpracy”, choć w tym kontekście precyzyjniej moglibyśmy nazwać ją „archeologią współpracy różnych wspólnot”. Najważniejszym aspektem *collaborative archaeology* jest tak zwana „wielogłosowość” (*multivocality*) (Colwell-Chanthaphonh, Ferguson, Gann 2011; Deskur 2009; Pawleta 2016a i inni). Celem tego podejścia jest uwzględnienie opinii osób zamieszkujących obszary sąsiadujące z badanymi miejscami historycznymi oraz chęć zaangażowania ich w badania archeologiczne (Kobiałka, Kajda, Marciniak 2022, 10). Często powtarzane słowo „multivocality” jest popularne w amerykańskich i brytyjskich pracach związanych z *public archaeology* (zob. Matsuda, Okamura 2011; Colwell-Chanthaphonh, Ferguson, Gann 2011; Moshenska 2017 i inni). „Wielogłosowość” odgrywa dużą rolę w amerykańskiej współpracy archeologów z Indianami. Jest to niejako doktryna respektująca różne podejścia i poglądy zainteresowanych stron dyskusji. Jej cechą szczególną jest bardziej holistyczne podejście do archeologii, widziane przez pryzmat antropologiczny (Colwell-Chanthaphonh, Ferguson, Gann 2011, 241). „Wielogłosowość” jest ważną częścią archeologii publicznej. Dzięki niej można zrozumieć nie tylko samą przeszłość, ale także jej znaczenie dla współczesnych ludzi, co może szeregować tę doktrynę bardziej w naukach antropologicznych²⁷. Ponadto badacze skupiają się także na jej etycznym podejściu, obejmującym „dialog pełen szacunku, a nie tylko wykorzystanie historii innych ludzi do celów naukowych” (Colwell-Chanthaphonh, Ferguson, Gann 2011, 241). Współpraca, dialog, chęć wysłuchania potrzeb i problemów, a także pomysłów lokalnych społeczności to esencja archeologii wspólnotowej.

Dość smutnym i niejako zadziwiającym faktem jest to, że społeczności rdzennych Amerykanów dopiero od niedawna zaczęły być włączane do koncepcji „społeczeństwa” w amerykańskiej archeologii publicznej (Pyburn 2011, 30). Podsumowując powyższe, bardzo trudno jest się oprzeć wrażeniu, że dopiero roszczenia do znalezisk kości i artefaktów swoich przodków (np. ustawa NAGPRA z 1990 roku) wymusiły wykształcenie nici porozumienia amerykańskich archeologów z Indianami.

II.2. Początki *public archaeology* w Wielkiej Brytanii

W poprzednim podrozdziale opisane zostało zarządzanie dziedzictwem kulturowym na podłożu amerykańskim. Wspominając o archeologii brytyjskiej, trzeba nadmienić, że CRM równolegle (w latach 70. XX wieku) rozwinęło się i tutaj, jako element praktyki społecznej. Impulsem dającym podwaliny do wyklarowania się systemu zarządzania dziedzictwem w Anglii był „ożywiony od lat 50. XX wieku rozwój inwestycji komunalnych i przemysłowych, w tym m.in. budowa autostrad oraz przebudowa historycznego centrum Londynu, co spowodowało zniszczenie wielu ważnych stanowisk archeologicznych” (Gutowska, Kobyliński 2011, 52). W 1971 roku powstała grupa RESCUE²⁸ (Demoule 2012, 614) konsolidująca archeologów troszczących się o zachowanie dziedzictwa, wspierana przez opinię

²⁷ Należy pamiętać, że amerykańska archeologia ściśle związana jest z antropologią i pozostaje pod silnym wpływem myślenia o niej w kontekście antropologicznym.

²⁸ <https://rescue-archaeology.org.uk/> – więcej o programie RESCUE na podanej stronie internetowej.

publiczną. Archeolodzy zaczęli być postrzegani jako „obrońcy” dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza w przypadku bardzo szybko postępującego rozwoju gospodarczego.

Z tej perspektywy widoczna jest główna myśl przyświecająca początkom *public archaeology*. Już w latach 40. XX wieku na Wyspach Brytyjskich zaczęto dostrzegać brak zainteresowania archeologią. W drugiej połowie XX wieku problem się nasilał. Bardzo niska frekwencja w brytyjskich muzeach nie wynikała ze złej polityki instytucji i rozwiązań prawnych, ponieważ odpowiednie przepisy już istniały (Deskur 2009, 284). Niemniej jednak, jeśli szukać samego źródła *public archaeology* w Wielkiej Brytanii, raczej nie należy wiązać jej początków z latami 50. XX wieku i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym (jak było to w przypadku Stanów Zjednoczonych). Bardziej pasującą datą zwiastującą początek opisywanej doktryny jest rok 1944. Wtedy to powstała Rada Archeologii Brytyjskiej (The Council for British Archaeology: CBA²⁹) (Henson 2011, 220; 2017, 43). W tamtych czasach, gdy niewiele archeologów pracowało w zawodzie, istniała potrzeba państwowego finansowania dyscypliny. Konieczne było posiadanie silnego poparcia społecznego, by przekonać polityków do zapewnienia takich funduszy. Jednym z pierwszych ruchów CBA było powołanie podkomisji, która miała przygotować raport na temat edukacji archeologicznej. Treść raportu brzmiała następująco:

można uznać, że dopóki większa część brytyjskiej opinii publicznej nie zostanie zachęcona do głębszego zainteresowania archeologią, nasza nauka będzie nadal naznaczona ignorancją, apatią i przeszkodami w powojennym świecie oraz będzie mieć trudności z uzyskaniem pomocy finansowej na badania. Dlatego też niezmiernie ważne jest dla Rady promowanie badań archeologicznych w edukacji ogólnej (Henson 2011, 220; 2017, 43).

Jeden z głównych moderatorów (późniejszy przewodniczący CBA), John Evans, w 1973 roku objął funkcję Dyrektora Instytutu Archeologii w Londynie (Renfrew 2015, 141). Podczas wykładu inauguracyjnego ponowił postulat wprowadzenia edukacji archeologicznej oraz zauważył, iż archeologia ma swój wkład w społeczeństwo:

Mimo swojej wielkiej i rosnącej popularności, wydaje mi się, że archeologia jest nadal szeroko niezrozumianą dziedziną (nie tylko przez niektórych jej sympatyków, ale nawet praktyków), w wyniku czego jest jeszcze daleka od osiągnięcia miejsca zarówno w formalnej edukacji, jak i w ogólnej świadomości społeczeństwa, na które zasługują jej osiągnięcia oraz jej znaczenie dla naszego ludzkiego stanu (Evans 1975, 2).

Jak widać powyżej, przykład promowania archeologii przyszedł z „samej góry”. Po pierwsze i najważniejsze, zaczęto promować archeologię przez edukację. Stopniowo pojawiały się też kolejne formy popularyzacji, takie jak: otwieranie archeologii na świat pozaakademicki, wysłuchiwanie oczekiwań społeczeństwa wobec archeologii czy podkreślanie dużej roli lokalnych społeczności w sprawach dziedzictwa kulturowego (Deskur 2009, 284).

Kolejną ważną datą dla brytyjskiej archeologii, zwłaszcza w sferze ochrony dziedzictwa i tworzenia się *public archaeology*, jest rok 1984. Powstało wtedy English Heritage³⁰ – instytucja zajmująca się ochroną dziedzictwa kulturowego oraz prowadząca badania ratownicze na dużą skalę (Demoule 2012, 614).

29 <https://www.archaeologyuk.org/> – więcej o Radzie na podanej stronie internetowej.

30 <https://www.english-heritage.org.uk/> – więcej o English Heritage na podanej stronie internetowej.

Instytucja English Heritage dążyła do poszerzenia działalności i protekcji zabytków nieruchomych. Dzięki temu w roku 1988 powstał Program Ochrony Zabytków (Monuments Protection Programme) (Pearcey 2005, 23). Podobnie jak inne brytyjskie programy protekcji zabytków archeologicznych, zakładał on ocenę znaczenia poszczególnych stanowisk dla dziedzictwa kulturowego (Schadla-Hall 1999, 147; por. Deskur 2009, 285). Oprócz szacowania wartości wybranych miejsc i zabytków nieruchomych English Heritage i Monuments Protection Programme opracowały nowe metody oceny znaczenia środowiska historycznego jako całości, zarówno na dużą skalę, poprzez charakterystykę krajobrazu historycznego i intensywne badania urbanistyczne, jak i z poziomu pojedynczego stanowiska archeologicznego, poprzez rozwój planów konserwatorskich (Pearcey 2005, 24).

Brytyjscy archeolodzy w pewnym stopniu poradzi sobie z zagrożeniami płynącymi z intensywnego rozwoju gospodarczego i szybkiej realizacji inwestycji budowlanych, tymczasem kolejne zagrożenie pojawiło się wraz z upowszechnieniem wykrywaczy metali. W Anglii oraz Walii nie obowiązywały żadne prawa administracyjne, które regulowały pozyskiwanie zabytków ruchomych. W roku 1970, kiedy to coraz tańsze, a przez to coraz powszechniejsze stawały się wykrywacze metali, archeolodzy zaczęli naciskać na rząd, domagając się zmiany przepisów, które mogłyby zapobiec grabieży stanowisk przez poszukiwaczy-amatorów. Część środowiska archeologicznego zaczęła prowadzić akcję pod nazwą „the STOP” (Stop Taking Our Past) (Bland, Lewis, Pett, Richardson, Robbins, Webley 2017, 108). Przedsięwzięcie jednak nie przyniosło oczekiwanych efektów, ponieważ nie uzyskano większego poparcia ówczesnie rządzących. Wydarzenie to doprowadziło zaś do wrogości pomiędzy archeologami a użytkownikami wykrywaczy (Bland 2008, 63). W roku 1979 wprowadzono prawo o nazwie Ancient Monuments and Archaeological Areas Act, w którym to zakazano korzystania z wykrywacza metali na tzw. *scheduled monuments*³¹ bez specjalnego pozwolenia wydanego przez instytucję English Heritage. Jednak poza wskazanymi miejscami użytkowanie wykrywacza było w pełni legalne, pod warunkiem, że detektorysta uzyskał zgodę od właściciela ziemi, na której planował poszukiwanie zabytków (Bland, Lewis, Pett, Richardson, Robbins, Webley 2017, 108).

W 1996 roku brytyjski parlament uchwalił Treasure Act. Ustawa ta weszła w życie w 1997 roku i ma moc prawną w Anglii, Walii oraz Północnej Irlandii. Rozporządzenie określa, jakie ramy prawne obowiązują obywateli, jeśli ci odnajdą zabytki archeologiczne oraz regulują użycie wykrywaczy metali. Po jej wprowadzeniu następujące przedmioty zostały zdefiniowane jako zabytki (Bland 2008, 64):

1. Przedmioty inne niż monety mające co najmniej 300 lat i zawierające co najmniej 10% metalu szlachetnego.
2. Wszystkie grupy monet z tego samego znaleziska, które mają co najmniej 300 lat (jeżeli monety zawierają mniej niż 10% metali szlachetnych, wówczas skarb musi składać się z co najmniej dziesięciu monet).
3. Przedmioty znalezione wraz ze skarbem.

Przedmioty należące do prawowitych właścicieli lub ich spadkobierców zostały wyłączone z ustawy, podobnie jak nieobrobione obiekty naturalne, takie jak np. skamieniałości. Akt ten zawierał także pozwolenie na dokonywanie zmian i rozszerzanie definicji wyżej wymienionych „skarbów”. W roku 2003 do definicji „skarbu” wpisano kategorię pradziejowych przedmiotów z metali nieszlachetnych (Bland, Lewis, Pett, Richardson, Robbins, Webley 2017, 108).

Jak widać, Treasure Act odnosił się do tych „najcenniejszych skarbów”, pomijając bardzo dużą grupę ważnych dla poznania historii ludzkości artefaktów. Dlatego też w momencie, kiedy powołano go do życia, ustanowiono także prawo o nazwie The Portable Antiquities Scheme (PAS) (Bland 2008, 65).

31 Chodzi tu o stanowiska archeologiczne znane i zlokalizowane do przyszłych badań.

Jest to program prowadzony przez rząd Wielkiej Brytanii, służący zachęceniu ludzi do dobrowolnego raportowania o odnalezionych przez nich przedmiotach. Obejmuje on całą Anglię i Walię. Głównym jego celem jest rejestrowanie zabytków oraz rozpowszechnianie dobrych praktyk wśród detektorystów i poszukiwaczy (Bland, Lewis, Pett, Richardson, Robbins, Webley 2017, 108). Wszystkie zarejestrowane w ten sposób zabytki ruchome trafiają do internetowej bazy danych³². Baza ta jest jednym z największych zasobów informacji o artefaktach – do 2022 roku zebrano 1,6 miliona danych o zabytkach archeologicznych.

Dziś archeologia w Wielkiej Brytanii jest wszechobecna. Coraz więcej zawodowych archeologów angażuje się w projekty społeczne i edukacyjne. Wielu kończy studia magisterskie, które obejmują ten obszar praktyki archeologicznej. W szkołach podstawowych i liceach uczy wielu nauczycieli, którzy są naprawdę zainteresowani tym, co archeologia może zaoferować. Wystarczy zaznaczyć, że w brytyjskich szkołach podstawowych jest ona elementem programu nauczania na lekcjach historii. Istnieje sieć edukatorów muzealnych, która pod sztandarem towarzystwa The Group for Education in Museums (GEM)³³ zapewnia ogromne wsparcie personelowi w muzeach i miejscach dziedzictwa kulturowego (Henson 2017, 57). Również The Council for British Archaeology zrobił wiele, aby wesprzeć poszczególnych archeologów pracujących ze szkołami, publikując wytyczne dotyczące archeologii w edukacji.

Ponadto, archeologia w Wielkiej Brytanii od wielu lat była obecna w mediach, takich jak telewizja. Nie chodzi tu o pełnometrażowe filmy dokumentalne (często prezentujące jeden obszerny temat, np. wykopaliskowy, w kilkudziesięciu ekranowych minutach) ani tym bardziej o te fabularne, ukazujące archeologię jako fantastyczną przygodę, ale o pełnowartościowe programy edukacyjne (niejednokrotnie w formie wieloletnich serii) stworzone przez zawodowych archeologów. Dla starszych pokoleń Brytyjczyków uosobieniem archeologii może być Sir Mortimer Wheeler, który był prekursorem tworzenia takich programów telewizyjnych (uznanego za osobowość telewizyjną roku 1954) (Moshenska 2017b, 157). W latach 1994–2014 emitowano popularny program telewizyjny „Time Team”³⁴, który w przystępny sposób ukazywał odkrycia zespołu archeologów (Pyburn 2011, 30). Program ten przyczynił się do dużego zrozumienia przez społeczeństwo brytyjskie, czym zajmują się reprezentanci omawianej dziedziny nauki.

II.3. Podobieństwa i różnice w amerykańskim i brytyjskim ujęciu *public archaeology*

Szkocki dziennikarz i historyk Neal Ascherson skomentował różnice między amerykańskim i brytyjskim spojrzeniem na *public archaeology* w XXI wieku:

Amerykańskie podejście [...] postrzega archeologię publiczną jako jedną z pragmatycznych gałęzi dyscypliny pomiędzy innymi: w przybliżeniu [jest to] uprawianie archeologii, która obejmuje interakcję z publicznością. Natomiast wersja brytyjska stała się „stoą”, w której kwestionuje się i bada najbardziej fundamentalne teorie dotyczące przeszłości, jej eksploatacji i politycznej roli archeologii (Ascherson 2006, 51).

32 <https://finds.org.uk> – baza danych programu Portable Antiquities Scheme.

33 <https://gem.org.uk> – strona główna GEM. Podstawową funkcją grupy jest wspieranie i wzmacnianie społeczności muzealnej. Zapewnia ona szereg usług wspierających edukatorów muzealnych, w tym członkostwo zawodowe, szkolenia i możliwości rozwoju. Działa nie tylko na terenie Wielkiej Brytanii, ale też w innych krajach na całym świecie.

34 W 2022 roku na internetowej platformie YouTube wyemitowano dwa premierowe odcinki programu „Time Team”.

Zauważył on, że już sam stosunek do szerokiej „publiczności” różni się zasadniczo. W archeologii amerykańskiej jednym z wielu obowiązków archeologa jest odpowiedzialność wobec społeczeństwa (np. informowanie o dotychczasowych pracach wykopaliskowych), podczas gdy w Wielkiej Brytanii interes publiczny od dawna ma fundamentalne znaczenie dla całej praktyki archeologicznej (por. Pyburn 2011, 31).

Zwięzłe, lecz niezwykle klarowne porównanie modeli anglosaskiej *public archaeology* przeprowadził Krzysztof Deskur w swoim artykule z 2009 roku *Idea public archaeology – edukacja archeologiczna i popularyzacja archeologii* (tab. za: Deskur 2009):

Tab.1. Anglosaskie modele *public archaeology*.

Model brytyjski	Model amerykański
- archeologia jako zjawisko społeczne	- ochrona zabytków
-otwartość archeologii na świat pozauniwersytecki	- zarządzanie dziedzictwem kulturowym
- archeologia we wzajemnej interakcji ze społeczeństwem	- uchwalenie i korzystanie z przepisów umożliwiających realizację powyższych celów
- potrzeby społeczeństwa a cele archeologii (m.in. w kwestii ochrony dziedzictwa archeologicznego)	- stosowanie odpowiednich strategii marketingowych dla realizacji potrzeb archeologii (m.in. badań wykopaliskowych)
- oczekiwania społeczeństwa wobec archeologii	- tworzenie schematów postępowania w wypadku konfliktu ze społeczeństwem
- nie-archeolodzy mogą współtworzyć wiedzę archeologiczną	- ochrona dziedzictwa archeologicznego jako spełnienie społecznej misji archeologii
- podkreślenie dużej roli lokalnych społeczności (m.in. ich własnej świadomości dotyczącej dziedzictwa archeologicznego)	- edukacja archeologiczna społeczeństwa w celu uświadamiania konieczności ochrony zabytków archeologicznych
- odejście od hasła „my wiemy lepiej”	- w kwestii zadań archeologii to zdanie archeologów jest najważniejsze

Z powyższego zestawienia wynika najbardziej oczywisty wniosek: oba modele mają odmienne priorytety. W ujęciu amerykańskim *public archaeology* traktuje się przede wszystkim jako narzędzie zapewniające prowadzenie badań zgodnie ze sztuką, bez zakłóceń (czy to finansowych, czy konfliktowych). Innymi słowy, kluczowe było stworzenie przepisów będących instrumentami realizacji celów archeologicznych (Deskur 2009, 284). Z kolei w podejściu brytyjskim istotne jest, by ideą *public archaeology* było szerzenie wiedzy o przeszłości poprzez edukację adresowaną do społeczeństwa w jego szerokim znaczeniu.

Bezsprzecznie jednak wnioskować można, że najważniejszym zadaniem *public archaeology* jest uświadamianie społeczeństwu roli dziedzictwa archeologicznego. Jak przedstawiono na początku podrozdziału o archeologii w Stanach Zjednoczonych, archeologia publiczna wywodzi się *stricte* z CRM. Jednakże postępująca globalizacja i ujednolicanie samej „twardej” archeologii – co za tym idzie innych jej poddziedzin – powoduje, że wymiar „publiczny” w archeologii amerykańskiej zaczyna się otwierać na prospołeczną wizję brytyjską. W tej ostatniej także widać oddziaływanie amerykańskiej *public archaeology*. Jak napisane zostało w podrozdziale o archeologii w Wielkiej Brytanii, samym załącz-

kiem archeologii publicznej była chęć przekonania szerszej publiczności do poznania historii i oferty muzeów w czasach, gdy ta romantyczna, przygodowa strona tej nauki zaczęła podupadać. Jednakże przez duże inwestycje i rozwój CRM *public archaeology* zaczęła również służyć ochronie zabytków nieruchomych, w tym stanowisk archeologicznych.

II.4. Koreański model *public archaeology*

Zgodnie z międzynarodowymi trendami również w Korei Południowej uznano zasoby archeologiczne za kluczowe źródło kształtowania i reformowania tożsamości narodowej. Stało się to jednak dużo później niż w krajach anglosaskich. Od końca XX wieku poprawa jakości życia wynikająca z rozwoju gospodarczego Korei doprowadziła do wzrostu zainteresowania archeologią, kulturą i historią wśród społeczeństwa (Park 2012; Kim 2010, 8). Archeologia koreańska uległa wtedy korzystnym zmianom. Badania zaczęto prowadzić starannie i profesjonalnie. Ich jakość należy do jednej z najlepszych na świecie, a aktywność naukowa, zdaniem niektórych badaczy, jest wyższa niż w większości krajów zachodnich (Bale 2015, 318–320). Znacznie zwiększyła się liczba oraz zakres badań wykopaliskowych. W latach 90. XX wieku kluczową rolę zaczęła w nich odgrywać archeologia ratownicza (Bartczak 2019, 207) – przy tworzeniu której za wzór stawiano zarówno amerykańskie, jak i brytyjskie zarządzanie zasobami kulturowymi (CRM).

II.4.1. Problemy z dużymi inwestycjami

Pod koniec XX i na początku XXI wieku lokalizowanie nowych stanowisk archeologicznych w Korei Południowej w głównej mierze związane było z prowadzeniem wyprzedzających badań pod budowę nowych osiedli i biurów (Bale 2008; Kwon, Kim 2011; Lee 2018). Pojawienie się archeologii ratowniczej w Korei Południowej w latach 90. XX wieku sprawiło, że decyzje dotyczące zarządzania stanowiskami archeologicznymi niewidocznymi w terenie stały się problemem społecznym (Lee 2018, 124). Inwestorzy zaczęli zadawać pytania, czy konieczne są wyprzedzające prace wykopaliskowe, a jeśli tak, to w jakiej skali, na jak długo i jakim kosztem. Archeolodzy i osoby zajmujące się ochroną dziedzictwa z kolei mnożyli pytania dotyczące sposobu gospodarowania miejscami i materiałami zabytkowymi po wykopaliskach. Padały pomysły dotyczące eksponowania zabytków *in situ*, ponownego ich zakopania (zdeponowania) i zachowania w postaci dokumentacji, a nawet pozbycia się „problemu”. Obowiązująca od dłuższego czasu koreańska ustawa o ochronie dziedzictwa kulturowego była wielokrotnie zmieniana, aby sprostać oczekiwaniom interesariuszy. Pomogło też uchwalenie w 2011 roku nowej ustawy o ochronie niewidocznego w terenie dziedzictwa kulturowego (Act on Protection and Inspection of Buried Cultural Heritage)³⁵, która rozwiązała niektóre z powyższych problemów (Lee 2018, 124).

Wszystkie stanowiska zagrożone zniszczeniem objęte są ochroną przez instytucję Cultural Heritage Administration, za którą odpowiedzialny jest rząd Korei Południowej, na czele z Ministerstwem Kultury i Turystyki (Bale 2008, 4). Nieprzestrzeganie przepisów narzuconych przez rząd jest oczywiście surowo karane.

³⁵ https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=52059&type=part&key=17 – treść ustawy definiującej stanowiska archeologiczne niewidoczne w terenie.

Przepisy te są ogólnie znane deweloperom i firmom budowlanym, ale w drugiej połowie XX wieku duży wzrost zagospodarowania terenu, a w konsekwencji wykopaliska wywołały konflikty między deweloperami a archeologami domagającymi się opieki (konserwacji i zachowania) stanowisk archeologicznych (Shoda 2008, 203).

II.4.2. Programy szkoleniowe dla społeczeństwa

Od czasu wyżej wymienionego konfliktu jednym z głównych kierunków działań muzeów narodowych, we współpracy z rządem Korei Południowej, stało się popularyzowanie archeologii, co w konsekwencji miało prowadzić do zrozumienia potrzeby ochrony dziedzictwa kulturowego wśród społeczeństwa. Na przykład w latach 90. starano się rozwinąć zainicjowany w 1977 roku program Museum College, którym kierowało Muzeum Narodowe Korei (National Museum of Korea)³⁶. Program ten zakładał wyszkolenie hobbystów historii w zakresie archeologii, historii i historii sztuki (Kwon, Kim 2011, 88). Kursanci mogli zdobyć wiedzę o przeszłości (prowadzone wykłady były zbliżone do poziomu kursu magisterskiego) oraz pracować później jako przewodnicy wycieczek po rezerwach archeologicznych i muzeach. Program Museum College nadal jest realizowany przez kilkanaście muzeów regionalnych, narodowych i uniwersyteckich. W latach późniejszych, oprócz muzealnego programu, podobną serię szkoleń edukacyjnych na temat ochrony dziedzictwa kulturowego zaczęła prowadzić Korea Land and Housing Corporation³⁷ – spółka państwowa odpowiedzialna za zagospodarowanie gruntów w miastach oraz utrzymanie i zarządzanie gruntami i mieszkalnictwem (Bartczak 2019, 207). Po skończonym szkoleniu i otrzymaniu dyplomu kursanci mogą nawet pracować na wykopaliskach ratowniczych oraz przy konserwacji odkrytych zabytków ruchomych, a sam program jest bardzo wysoko oceniany przez podmioty zajmujące się dziedzictwem kulturowym (Kwon, Kim 2011, 89).

Dzięki wdrożeniu takich szkoleń, obejmujących intensywne i ciekawe warsztaty o archeologii i dziedzictwie archeologicznym prowadzone dla społeczeństwa, spory między deweloperami, inwestorami a archeologami w Korei Południowej uległy załagodzeniu. Ochrona zasobów archeologicznych stała się kluczowym przedmiotem zainteresowań, w szczególności w archeologii koreańskiej i ogólnie w społeczeństwie koreańskim. Paradygmat archeologii Korei Południowej został przekształcony z „ochrony stanowisk archeologicznych przed rozwojem gospodarczym” na „ochronę i użytkowanie stanowisk archeologicznych” (Lee 2018, 19). Dalszym wyzwaniem dla Koreańczyków jest wypracowanie holistycznego modelu planowania w zarządzaniu zasobami archeologicznymi. Ten temat jest relatywnie nowy i choć na polu popularyzatorskim Korea Południowa radzi sobie dobrze, to szczegółowy plan zarządzania zasobami archeologicznymi nie został dostatecznie rozbudowany.

Chociaż od końca lat 70. XX wieku archeolodzy i historycy koreańscy prowadzili muzealne kursy, to dopiero w 2000 roku w Koreańskim Narodowym Uniwersytecie Dziedzictwa Kulturowego (Korean National University of Cultural Heritage) powstały pierwsze profesjonalne zajęcia dla studentów dotyczące zarządzania zasobami *stricte* archeologicznymi. Powstanie tego akademickiego kursu zbiegło się czasowo ze szkoleniami prowadzonymi przez spółkę Korea Land and Housing Corporation. W rezultacie dziś jest niewiele osób zawodowo wykwalifikowanych do nauczania zarządzania zasobami archeologicznymi na wysokim poziomie (Lee 2018, 123).

36 <https://www.museum.go.kr/site/eng/home> – strona główna Muzeum Narodowego Korei.

37 <https://www.lh.or.kr/eng/index.do> – strona główna spółki Korea Land and Housing Corporation.

Nowy projekt „Culports” (Lee, Kim, Moon 2016; Lee, Kim 2018, 120–122), koordynowany przez Uniwersytet w Mokpo pod kierunkiem Heonjong Lee, to innowacyjny program edukacyjny rozwijany od 2016 roku na terenach południowej części Półwyspu Koreańskiego, w tym w prowincji Naju i na wyspie Jeju. Łączy on elementy gry, sportu i nauki o dziedzictwie kulturowym, umożliwiając edukatorom dostosowanie treści programu do indywidualnych potrzeb uczniów. Za pośrednictwem różnorodnych przejawów historycznych kultur, takich jak ceramika, budowa dolmenów czy doświadczenie życia w epoce kamienia, uczniowie rozwijają kulturową samoocenę, myślenie aktywne i pozytywne. Dzięki bogatym zasobom archeologicznym regionu, jak na przykład centrum doświadczeń Jangdongri Yongdong w miejscowości Naju, „Culports” umożliwia naukę na miejscu poprzez praktyczne lekcje w terenie. Program ten, wprowadzany jako uzupełnienie tradycyjnego systemu edukacji, kładzie nacisk na kształtowanie indywidualnego podejścia do nauki (Lee, Ryu 2017, 196–200).

Dla lepszej ochrony stanowisk wszyscy interesariusze – archeolodzy, konserwatorzy, lokalne samorządy, a nawet przedstawiciele rządu Korei Południowej – dążą do upamiętniania szczególnie ważnych miejsc archeologicznych. Buduje się muzea poświęcone odkryciom na danym stanowisku lub organizuje się rezerваты³⁸. Dodatkowo przy prawie każdym stanowisku pradziejowym (nawet takim, które nie posiada strefy chronionej ani nie ma możliwości wybudowania przy nim gmachu muzeum) stawia się upamiętniający je pomnik. Na pomniku umieszczona jest krótka informacja (najczęściej: data odkrycia, chronologia zasiedlenia i krótka charakterystyka).

Przykładem takiego działania może być stanowisko Sorori, położone w hrabstwie Cheong-won w południowokoreańskiej prowincji Chungbuk, około 14–16 kilometrów na północny wschód od miasta Cheongju. Sorori zostało odkryte podczas badania terenu wyznaczonego pod budowę kompleksu przemysłowego Ochang. Prace archeologiczne prowadził Lee Yung-Jo z Instytutu Prahistorii Korei w Cheongju. W latach 1997–1998 i w 2001 roku odkryto warstwy kulturowe późnego paleolitu zawierające narzędzia krzemienne oraz ziarna ryżu, prawdopodobnie udomowionego (Lee, Woo 2002; 2003). W sąsiedztwie dawnych wykopalisk ustawiono pomnik podkreślający znaczenie odkrycia przypuszczalnie najstarszych ziaren ryżu udomowionego. Pomnik wzniesiono 23 listopada 2016 roku przy wejździe do kompleksu przemysłowego. Ma on około 4,5 metra wysokości i przedstawia ziarno pradawnego ryżu otoczone ośmioma architektonicznymi pętlami, z których każda symbolizuje 2000 lat, co ma obrazować łączny wiek stanowiska (Bartczak 2019, 208–209).

II.5. Czeski wymiar ochrony dziedzictwa i archeologii publicznej

Republika Czeska jest wygodnym punktem odniesienia dla polskich realiów: tutejszy system ochrony dziedzictwa archeologicznego jest relatywnie scentralizowany, z wyraźnym podziałem kompetencji i rozwiniętym zapleczem konserwatorsko-muzealnym (Łukaczyński 2012, 25–27). To sprzyja modelowi *public archaeology* opartej na pracy instytucji publicznych oraz rezerwatach i strefach ochrony (Zákon 20/1987 Sb.)³⁹.

³⁸ Jeden z rezerwatów archeologicznych w Korei Południowej został opisany w dalszej części książki.

³⁹ W czeskim systemie prawnym „zákon” to ustawa uchwalana przez Parlament Republiki Czeskiej (Poslanec-ká sněmovna + Senát) i ogłaszana w Sbírce zákonů (Dz.U. – dosł. „Zbiór ustaw”). Odrębną kategorią jest ústavní zákon – ustawa konstytucyjna o wyższej mocy prawnej. Skrót „č.” oznacza „numer”, a „Sb.” – właśnie *Sbírka zákonů*.

Na poziomie ustrojowym ramy wyznacza Konstytucja Republiki Czeskiej z 16 grudnia 1992 roku (Ústava České republiky, č. 1/1993 Sb.) – jej preambuła i art. 7 wskazują na obowiązek państwa ochrony bogactwa naturalnego i kulturowego – oraz Karta Podstawowych Praw i Wolności (Listina, č. 2/1993 Sb.), zwłaszcza art. 34–35. Szkielet instytucjonalny dopełnia ustawa o utworzeniu ministerstw i innych centralnych organów administracji państwowej Republiki Czeskiej (č. 2/1969 Sb.), określająca rolę Ministerstwa Kultury.

Rdzeniem ochrony zabytków jest ustawa o państwowej opiece nad zabytkami (Zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči), która definiuje „zabytek” oraz przewiduje ochronę obiektów ruchomych i nieruchomych (także zespołów) o wartości historycznej, artystycznej, naukowej lub technologicznej. W ochronie obszarowej rozróżnia się *památkové rezervace* (rezerwaty zabytków) i *památkové zóny* (strefy); rezerwaty ustanawia rząd, strefy – Ministerstwo Kultury. Wszystkie obiekty i obszary ochronne są ujmowane w Centralnej Liście Zabytków Kultury Republiki Czeskiej.

Ważnym ogniwem systemu jest Narodowy Instytut Zabytków (NPÚ)⁴⁰, czyli państwowa organizacja realizująca zadania ochrony w terenie (przez sieć regionalnych pracowni), przygotowująca ekspertyzy i dokumentację, prowadząca działania edukacyjne oraz wspierająca właścicieli zabytków i muzea; w praktyce współtworzy on standardy ochrony i nadzoruje ich wdrażanie. W odniesieniu do znalezisk archeologicznych przyjmowana jest zasada, że własność i miejsce depozytu zależą od podmiotu prowadzącego badania. Co do zasady ruchome znaleziska stają się własnością odpowiedniego regionu administracyjnego, z wyjątkami dla państwa albo gminy; ustawa przewiduje też możliwość przejęcia znaleziska przez państwo w szczególnych sytuacjach w określonym terminie (Zákon 20/1987 Sb., § 23a–23b).

Przekładając to na praktykę *public archaeology* odnoszącą się do rezerwatów archeologicznych: rezerwat jako prawnie chroniony obszar dziedzictwa może być „przegubem” między badaniami a odbiorcą. Umożliwia projektowanie ścieżek interpretacyjnych, działań edukacyjnych, rekonstrukcji i wydarzeń, przy stałej kontroli merytorycznej instytucji publicznych (NPÚ, muzea).

40 Národní památkový ústav – Narodowy Instytut Zabytków: ekspertyzy, dokumentacja, edukacja, wsparcie właścicieli, sieć regionalnych pracowni.

III. *Public archaeology* w Polsce

Archeologia w Polsce ma swoją unikalną historię i tradycje. Początki jej dynamicznego rozwoju jako dyscypliny naukowej sięgają drugiej połowy XIX wieku. Wzrost liczby różnorodnych inicjatyw i przedsięwzięć archeologicznych, w tym również tych służących ochronie zabytków, z pewnością stanowił istotny etap w procesie uświadamiania ważności dziedzictwa narodowego (zob. Szczerba 2012, 99). W XX wieku archeologia w Polsce rozwinęła się w pełnoprawną dyscyplinę naukową, z licznymi instytutami badawczymi, muzeami i uniwersytetami, które zajmują się tym obszarem nauki.

W polskiej literaturze przedmiotu archeologii przypisuje się różne funkcje (zob. Czerniak 2011, 180; Pawleta 2016a, 82–84). Jak pisał Lech Czerniak: „pierwszą i najbardziej oczywistą funkcją archeologii jest funkcja naukowa. Drugą – konserwatorska. Trzecią funkcję można nazwać edukacyjną lub popularyzatorską, bo jej istotą jest edukacja adresowana do społeczeństwa w jego najszerszym rozumieniu” (Czerniak 2011, 180).

Funkcja naukowa – inaczej mówiąc „poznawcza”, skupia się na pozyskiwaniu i naukowym opracowywaniu materialnych pozostałości po naszych przodkach oraz tworzeniu narracji i pełnej rekonstrukcji dziejów człowieka. Należy też podkreślić, iż w dzisiejszych czasach archeologia stała się zaawansowaną i multidyscyplinarną nauką. Wynika to z otwartości archeologów na nowoczesne technologie.

Druga funkcja archeologii, czyli konserwatorska (np. Czerniak 2011; Kobyliński 2001, 2020), łączy się z pierwszą (ważna jest dla spełnienia celów poznawczych), ale przede wszystkim inicjuje działania ochronne w odniesieniu do stanowisk i zabytków archeologicznych.

Trzecia funkcja archeologii – edukacyjno-popularyzatorska, za nadrzędny cel stawia przekazywanie wiedzy społeczeństwu (np. Chowaniec 2017; Little 2002; Thomas 2017; Henson 2017). Publiczne przedstawianie wyników badań archeologicznych stanowi obowiązek, co jest zalecane w konwencjach dotyczących ochrony dziedzictwa archeologicznego i w kodeksach etyki zawodowej archeologów (Pawleta 2016a, 84).

Ostatnimi czasy wydzielana jest czwarta funkcja archeologii – funkcja dyskursywna. Chcąc ją krótko zdefiniować, można przytoczyć słowa Michała Pawlety twierdzącego, że zajmuje się ona „społeczną użytecznością archeologii i tworzonej przez nią wiedzy” (Pawleta 2016a, 84). W praktyce oznacza to, że archeolodzy angażują się w stawianie czoła aktualnym wyzwaniom społecznym, co stanowi przejaw ich etycznej odpowiedzialności.

Zarówno w Polsce, jak i za granicą każda z wyżej wymienionych funkcji archeologii, w większym bądź mniejszym stopniu, może funkcjonować w ramach archeologii publicznej. Jedynie funkcja naukowa (poznawcza) zdaje się mieć z tą dziedziną najmniej wspólnego, chociaż tworzenie narracji i publikowanie nawet *stricte* naukowych wyników badań czy referowanie takowych podczas ogólnodostępnych

konferencji zakrawa o dzielenie się wiedzą z szerszym gronem odbiorców (nie tylko archeologów, ale też innych badaczy i zainteresowanych).

Pozostałe funkcje archeologii są ściśle skorelowane z praktyką *public archaeology*. Druga funkcja (konserwatorska) łączy się z amerykańskim modelem poprzez tożsame cele ochrony dziedzictwa archeologicznego. Trzecia natomiast (edukacyjno-popularyzatorska) jest esencją tego, co przyświecało brytyjskiemu modelowi archeologii publicznej w trakcie tworzenia jej podwalin.

III.1. Historia muzealnictwa archeologicznego w Polsce

Chcąc nakreślić tło powstania archeologii publicznej w Polsce, należy na początku prześledzić historię i rozwój placówek dzisiaj ogólnie dostępnych dla szerszej publiczności, jakimi są muzea.

Niedługo po odzyskaniu przez Polskę niepodległości powstał centralny organ administracyjny odpowiedzialny za ochronę zabytków archeologicznych – Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych (Stolpiak 1984, 53–60). W 1928 roku jego funkcje przejęło Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, które stało się kluczową instytucją badawczą w dziedzinie archeologii. Równolegle stworzono ramy prawne ochrony dziedzictwa: Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami⁴¹, które porządkowało system opieki nad zabytkami i stanowiło podstawę działań konserwatorskich w okresie międzywojennym.

W tamtym czasie początek polskiego muzealnictwa archeologicznego wiązał się ściśle z rozwojem archeologii jako nauki. Muzea pełniły wówczas istotną funkcję, gromadząc i udostępniając zasoby zabytków archeologicznych. Stały się swoistymi „skarbnicami wiedzy”, które pozwalały na zgłębianie lokalnych zagadnień archeologicznych (Czopek 2016, 14). Kluczowe zadania muzeów obejmowały zarówno konserwację zabytków, jak i działalność badawczą, edukacyjną oraz popularyzatorską.

Dzięki takim osobistościom jak Erazm Majewski⁴² czy Józef Kostrzewski (których można nazwać „pionierami” popularyzacji archeologii w Polsce) wiedza na temat polskiego dziedzictwa archeologicznego była upowszechniana wśród różnych grup społecznych (zob. Chowaniec 2010; Stolpiak 1984). Jednak ich celem (zwłaszcza Kostrzewskiego⁴³) była raczej ochrona dziedzictwa poprzez uświadamianie ważności stanowisk archeologicznych dla ogółu dobra narodowego, niż chęć ich popularyzowania na dużą skalę (czego wypadkową miało być późniejsze położenie podwalin pod archeologię publiczną). Przedsięwzięcia takie jak wykłady, wycieczki historyczne czy publikacje popularno-naukowe na temat dawnych wydarzeń na ziemiach polskich przyczyniły się do wzrostu zainteresowania historią i archeologią wśród społeczeństwa. Prawdopodobnie najistotniejszą rolę w popularyzacji archeologicznej wiedzy o przeszłości odegrały wykopaliska w Biskupinie. Należy nawet powiedzieć, że w historii polskiej archeologii był to moment przełomowy, nie tylko ze względu na znaczenie dobrze zachowanego stanowiska i jego rolę w krzewieniu postaw patriotycznych, ale też z uwagi na to, jak odkrycie osady obronnej w Biskupinie wpłynęło na percepcję dziedzictwa archeologicznego. Już przed II wojną światową planowano przekształcenie omawianej osady obronnej w rezerwat archeologiczny.

41 Dz.U. 1928, nr 29, poz. 265, z późn. zm.

42 Erazm Majewski już od 1899 roku na łamach pisma „Światowit” informował społeczeństwo o najnowszych odkryciach archeologicznych (Chowaniec 2010, 81).

43 Jak napisał S. Czopek: „Józef Kostrzewski (podobnie jak wielu innych «ojców polskiej archeologii») był po prostu bardzo dobrym archeologiem, a ocena jego działalności jako muzealnika, czy konserwatora nie ma sensu” (Czopek 2016, 15).

W okresie powojennym archeologia polska stanęła przed zadaniem odbudowy swojej infrastruktury, zasobów naukowych i kadry badawczej. Podczas wojny zostało zniszczone prawie 90% muzeów lokalnych i regionalnych (Chowaniec 2017, 107).

W konsekwencji po 1945 roku nastąpił proces odbudowy muzeów. Priorytetem dla ówczesnego rządu było dążenie do zapewnienia równości w dostępie do edukacji członkom wszystkich warstw społecznych. Ideologia przekazywania dóbr kultury klasom pracującym dominowała w działaniach instytucji kulturalnych. Wdrożono sześcioletni plan zakładający, że każda gmina posiadać będzie dom kultury, każdy powiat – kino, centrum radiowe oraz salę widowiskową, zaś każde większe miasto – profesjonalny teatr, audytorium, operę i filharmonię (Chowaniec 2017, 108). Ze względu na zaległości z okresu zaborów, nadrzędnym celem stało się promowanie czytelnictwa z myślą o redukcji analfabetyzmu społecznego. Wystawy muzealne były idealnym narzędziem realizacji tych nowych założeń, stąd przygotowywano je z dużą starannością. Skupiono się na działaniach mających na celu odzyskanie i katalogowanie zbiorów, konserwację zabytków oraz szkolenie personelu. W polityce muzealnej podjęto próbę świadomej edukacji artystycznej i kulturalnej społeczeństwa.

W latach 50. XX wieku dokonała się reorganizacja placówek archeologicznych, które podzielono na cztery główne obszary działania o różnicowanych kompetencjach: jednostki naukowe (uniwersytety), instytuty Polskiej Akademii Nauk, muzea oraz ośrodki ochrony zabytków (Mamzer, Ostoja-Zagórski 2007, 143–144). Powyższe podziały wynikały z procesu kształtowania się specjalizacji w archeologii. Na mocy postanowień podjętych przez organy administracyjne, archeologia została podzielona na trzy kluczowe sektory: muzealny, konserwatorski oraz naukowy (Jaskanis 2000, 553).

Jednostkom naukowym przyświecał cel kształcenia przyszłych archeologów i prowadzenia badań naukowych. Instytuty Polskiej Akademii Nauk, takie jak Instytut Historii Kultury Materialnej, zajmowały się głównie badaniami naukowymi. Muzea archeologiczne i regionalne dbały o zachowanie dziedzictwa archeologicznego, organizację wystaw oraz działalność edukacyjną. Z kolei wojewódzkie placówki Państwowej Służby Ochrony Zabytków koncentrowały się na ochronie zabytków archeologicznych i prowadzeniu badań ratowniczych (Lech 1994, 23).

Dyskusja na temat adaptacji archeologii do nowych warunków obejmowała również próbę przebudowy metodycznej dyscypliny, która miała być oparta na filozofii materializmu historycznego (Kaczmarek 1996, 166). W rezultacie archeologia zaczęła się powoli przekształcać, zaczynając bardziej wpasowywać się w nauki historyczne, bazując na ideach związanych z teorią ewolucji społeczeństwa poprzez konflikty i zmiany.

Wprowadzenie do archeologii nowej terminologii spowodowało zmianę nazewnictwa z „prehistoria” na „prahistorię”, a termin „archeologia” zaczął być używany dla opisu wszystkich dyscyplin, które wykorzystywały metodę wykopaliskową (Kaczmarek 1996, 166).

Śledząc historię archeologii czasów powojennych, zauważyć można, że badania archeologiczne i archeologia stały się znacznie bardziej politycznie zaangażowane niż to miało miejsce wcześniej. Również wyniki tych badań były wykorzystywane przez państwo do celów propagandowych (Marciniak 2006, 158; 2011, 181; Pawleta 2016a, 94). Archeologia odgrywała istotną rolę w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków po zmianie granic w 1945 roku. W tamtym okresie dużo uwagi poświęcono badaniom nad początkami społeczeństwa polskiego. Badacze skupiali się także na identyfikacji korzeni kultur narodowych, co miało na celu potwierdzenie potencjalnie dawnych początków „naszej” kultury, przy jednoczesnym podkreśleniu jej unikalności (Urbańczyk 2015, 42). Biskupin, który został odkryty przypadkowo, a następnie umiejętnie przekształcony w narodowy symbol poprzez wspólne działania naukowców i polityków, stanowi doskonałą ilustrację tego zjawiska (Urbańczyk 2015, 41).

W 1946 roku Witold Hensel zaproponował program badawczy skoncentrowany na eksploracji wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych, zwłaszcza na tzw. Ziemiach Odzyskanych, z myślą o uczczeniu Tysiąclecia Państwa Polskiego. Celem były badania miejsc istotnych dla genezy państwa (Hensel 1946, 3; Abramowicz 1991, 155). Początkowy zamiar Hensela nabrał konkretnej formy 1 marca 1948 roku podczas konferencji zorganizowanej w Warszawie przez Naczelną Dyрекcję Muzeów i Ochrony Zabytków (Szczurba 2016, 275). Wtedy zaplanowano pierwszy etap badań archeologicznych, obejmujący 11 miejsc: Gniezno, Poznań, Kruszwicę, Ostrów Lednicki, Biskupin, Szczecin, Opole, Wawel, Sobótkę, Gdańsk i Łęczycę (Szczurba 2016, 276).

W ramach tego programu przeprowadzono szeroko zakrojone badania archeologiczne, głównie w obszarach dużych miast Polski. Ta inicjatywa została wsparta różnorodnymi działaniami popularyzatorskimi i wystawienniczymi, włączając w to artykuły prasowe i publikacje naukowe (Kurnatowska 1999, 167). W efekcie archeologiczne badania milenijne, przeprowadzone na tak szeroką skalę, stały się ważnym osiągnięciem nie tylko naukowym, ale też ideologicznym i propagandowym.

Niemniej jednak czasy powojenne to „złoty okres” rozkwitu muzealnictwa archeologicznego w Polsce (Rajewski 1975). W styczniu 1950 roku wszystkie muzea zostały ostatecznie podporządkowane państwowemu nadzorowi i przeszły pod zarząd Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz Centralnej Rady Muzeów i Ochrony Zabytków. W 1957 roku, gdy muzea uzyskały gotowość do samodzielnej pracy, nadzór nad nimi został przekazany lokalnym radom narodowym (zob. Rymaszewski 1982, 8; Chowaniec 2017, 108). Instytucje muzealne podzielono na centralne, takie jak muzea w Warszawie czy Krakowie, regionalne, powiatowe i autonomiczne. W rezultacie władze regionalne wykazywały rosnące zainteresowanie utworzeniem takich instytucji na swoim terenie. W dużym stopniu ułatwiła to ustawa z 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i muzeach⁴⁴. W myśl tej ustawy prowadzono jednolitą działalność w obszarze ochrony dóbr kultury. Ważnym zapisem dotyczącym zabytków archeologicznych był artykuł 5 omawianej ustawy, który w kilkunastu punktach⁴⁵ określał, co za zabytek może być uznane (Zalasińska, Zeidler 2015, 43). Chronione więc były zabytki ruchome i nieruchome mające duże znaczenie dla dziedzictwa kulturowego (Zalasińska 2013, 48). Przykładowo artykuł 45 ustawy z roku 1962 określał, że muzeum to placówka, której zadaniem jest zbieranie, przechowywanie, ochrona oraz udostępnianie dóbr kulturalnych w dziedzinach wiedzy, technologii, sztuki i okazów natury (Zalasińska 2013, 50)⁴⁶. Ustawa ta określała również zasady dotyczące udostępniania i upowszechnia-

44 Dz.U. nr 10, poz. 48 z późn. zm.

45 Punkty znowelizowanego w 1990 roku artykułu 5 ustawy o ochronie dóbr kultury i muzeach zostały podane w dalszej części książki.

46 Dodatkowo określono, że muzeum to instytucja, która prowadzi prace badawcze i edukacyjne zgodnie ze swoim statutem oraz wspiera rozpowszechnianie nauki i sztuki, współpracując z instytucjami, organizacjami i stowarzyszeniami o zbliżonych celach. Aby zrealizować te zadania, muzea powinny:

1. Zbierać dobra kulturalne oraz dokumentację w zakresie określonym przez statut (muzea mogły być poświęcone jednej lub wielu dziedzinom wiedzy i rodzajom twórczości artystycznej, szczególnie z obszaru sztuki, historii, archeologii, etnografii, nauk przyrodniczych, technologii, rolnictwa oraz higieny).
2. Dokonywać inwentaryzacji, katalogowania oraz opracowywania naukowego zgromadzonych eksponatów i materiałów dokumentacyjnych.
3. Przechowywać zgromadzone eksponaty w warunkach zapewniających ich bezpieczeństwo oraz umożliwiających dostęp do nich dla celów naukowych.
4. Zapewniać ochronę i konserwację eksponatów, a także – w miarę możliwości – zabezpieczać stanowiska archeologiczne.
5. Organizować i przeprowadzać badania, wyprawy naukowe oraz prace archeologiczne.
6. Organizować wystawy stałe, czasowe oraz wędrujące.

nia wiedzy o zabytkach i zbiorach muzealnych (Zalasińska 2013, 49). Artykuł 67 nakazywał udostępnianie społeczeństwu muzeów i zabytków nieruchomych w celach naukowych i dydaktyczno-oświatowych (Zalasińska 2013, 49). W 1964 roku powstało łącznie 50 nowych muzeów archeologicznych. Niemniej jednak funkcjonowanie tych instytucji bywało sprzeczne z wytycznymi badawczymi i propagandowymi, realizowały one bowiem cele edukacyjne jedynie w ograniczonym zakresie. Wynikało to z dwóch przyczyn. Po pierwsze, muzea kierowane były przez naukowców, którzy zatrudniali badaczy związanych z instytucjami naukowymi⁴⁷. Po drugie, wpływ komunizmu doprowadził do zaniedbania i zmarginalizowania osiągnięć w dziedzinie edukacji muzealnej i upowszechniania wiedzy zdobytej przed II wojną światową (Chowaniec 2017, 109).

Z problemami natury „komunistycznej” radzono sobie dzięki dobrej współpracy między muzeami, z wykorzystaniem ogromnego doświadczenia płynącego z dwóch dzisiaj najbardziej znanych rezerwatów archeologicznych w Polsce – Biskupina i Krzemionek. Właśnie te dwie jednostki okazały się wzorcami do wprowadzenia nowej wówczas formy organizacji muzealnictwa. Do połowy lat 70. XX wieku zawodowych archeologów-muzealników w Polsce było już około 300 (Czopek 2016, 18; Jaskanis 1987, 150). W tych czasach wzrosła liczba wystaw, lekcji muzealnych i prelekcji. Przez największe muzea wydawane były nowe czasopisma naukowe o tematyce archeologicznej, np.: „*Fontes Praehistorici*” (1951), „*Materiały Archeologiczne*” (1959), „*Pomorania Antiqua*” (1965) i kilka innych (Czopek 2016, 18).

Po wprowadzeniu w Polsce 13 grudnia 1981 roku stanu wojennego kraj zmagał się z długotrwałym kryzysem gospodarczym. Wydarzenie to spowodowało bowiem pogłębienie się problemów tej natury (Kornai 1994, 42).

Kryzys ten, będący efektem przede wszystkim niedostosowania gospodarki socjalistycznej do wyzwań rynkowych, doprowadził do spadku produkcji, dużej inflacji oraz wzrostu bezrobocia (Balcerowicz 1995, 63). Przemysł państwowy nie radził sobie z konkurencją, a słaba jakość polskich produktów zniechęcała zagranicznych inwestorów. Wiele polskich muzeów borykało się z trudnościami z powodu zmniejszonego finansowania rządowego i ogólnego spowolnienia gospodarczego. Pomimo tych wyzwań muzea kontynuowały swoją działalność. Wypełnianie misji muzeum było na wagę przetrwania.

Po 1989 roku Polska przeszła szereg przemian politycznych, ekonomicznych i społecznych, które wpłynęły również na archeologię. Postępująca globalizacja – bardzo przyśpieszona dla uwalniającej się z komunistycznego ustroju Polski – musiała być zaakceptowana i niejako „przetrawiona” przez przedstawicieli instytucji kulturowych.

Zmieniające się realia rzutowały na kondycję polskiej archeologii. W związku z dużymi trudnościami finansowymi, szczególnie istotne było wprowadzenie dobrej ekonomii rynkowej, która wpłynęła na praktykę współczesnej archeologii i na tworzone w jej ramach wizerunki przeszłości (Czopek 2016, 18; Pawleta 2016a, 100). Wiele tych przemian było niezaplanowanych i prowadziło do niezamierzonych konsekwencji.

7. Prowadzić działalność edukacyjną.

8. Udostępniać zbiory dla celów naukowych i edukacyjnych.

9. Publikować inwentarze, katalogi oraz przewodniki wystaw, rezultaty badań, wykopalisk i ekspedycji, a także popularnonaukowe i informacyjne wydawnictwa związane z pracą muzeum (Zalasińska 2013, 50).

47 Zaowocowało to też dużą aktywnością terenową. Jak podaje S. Czopek, jednostki muzealne eksplorowały aż 40–50% ze wszystkich wówczas badanych stanowisk archeologicznych (Czopek 2016, 17).

Przemiany ustrojowe w Polsce po 1989 roku spowodowały istotne zmiany w strukturze organizacyjnej sektora archeologicznego. Choć wspomniany wcześniej podział na cztery piony (uniwersytety, Polska Akademia Nauk, muzea archeologiczne, służby konserwatorskie) pozostał, doszło do częściowej deregulacji i poszerzenia kompetencji instytucji archeologicznych. Wprowadzenie zasad wolnego rynku wpłynęło na intensyfikację badań wykopaliskowych, co doprowadziło do powstania sektora prywatnych firm archeologicznych. W efekcie zarysował się podział na archeologię akademicką i komercyjną (Pawleta 2016a, 103).

Źródła finansowania instytucji archeologicznych również uległy zmianie. Zmniejszenie dotacji państwowych dla instytucji naukowych pogłębiło problemy finansowe w sektorze (Marciniak, Pawleta 2010, 90). Niedofinansowanie oraz reforma administracyjna z 1999 roku generowały liczne wyzwania dla muzeów archeologicznych (Czopek 2000, 31).

Udział w badaniach wykopaliskowych finansowanych przez inwestorów stanowił pewne rozwiązanie problemów ekonomicznych, lecz wiązał się również z nieprawidłowościami i aferami korupcyjnymi. Dzisiaj sytuację finansową instytucji archeologicznych poprawiają systemy grantowe oraz fundusze strukturalne, zarówno na skalę krajową, jak i w ramach programów europejskich (Pawleta 2016a, 104).

W 1990 roku wprowadzono modyfikacje w ustawie o ochronie dóbr kultury i muzeach⁴⁸, które nie tylko rozbudowały definicję zabytku⁴⁹, ale też umożliwiły muzeom współpracę z większą liczbą pod-

48 Dz.U. 1990 nr 56 poz. 322.

49 Obowiązujący (po nowelizacji) artykuł 5 za zabytki (objęte ochroną) uznaje:

- 1) dzieła budownictwa, urbanistyki i architektury, niezależnie od ich stanu zachowania, jak historyczne założenia urbanistyczne miast i osiedli, parki i ogrody dekoracyjne, cmentarze, budowle i ich wnętrza wraz z otoczeniem oraz zespoły budowlane o wartości architektonicznej, a także budowle mające znaczenie dla historii budownictwa;
- 2) obiekty etnograficzne, jak typowe układy zabudowy osiedli wiejskich i budowle wiejskie szczególnie charakterystyczne oraz wszelkie urządzenia, narzędzia i przedmioty będące świadectwem gospodarki, twórczości artystycznej, pojęć, obyczajów i innych dziedzin kultury ludowej;
- 3) dzieła sztuk plastycznych – rzeźby, malarstwa, dekoracji, grafiki i iluminatorstwa, rzemiosł artystycznych, broni, strojów, numizmatyki i sfragistyki;
- 4) pamiątki historyczne, jak militaria ruchome, pola bitew, miejsca upamiętnione walkami o niepodległość i sprawiedliwość społeczną, obozy zagłady oraz inne tereny, budowle i przedmioty związane z ważnymi wydarzeniami historycznymi lub z działalnością instytucji i wybitnych osobistości historycznych;
- 5) obiekty archeologiczne i paleontologiczne, jak ślady terenowe pierwotnego osadnictwa i działalności człowieka, jaskinie, kopalnie prądziejowe, grodziska, cmentarzyska, kurhany oraz wszelkie wytwory dawnych kultur;
- 6) obiekty techniki i kultury materialnej, jak stare kopalnie, huty, warsztaty, budowle, konstrukcje, urządzenia, środki transportu, maszyny, narzędzia, instrumenty naukowe i wyroby szczególnie charakterystyczne dla dawnych i nowoczesnych form gospodarki, techniki i nauki, gdy są unikatami lub wiążą się z ważnymi etapami postępu technicznego;
- 7) rzadkie okazy przyrody żywej lub martwej, jeżeli nie podlegają przepisom o ochronie przyrody;
- 8) materiały biblioteczne, jak rękopisy, autografy, iluminacje, starodruki, pierwodruki, druki-unikaty i inne cymelia, mapy, plany, nuty, ryciny, inne zapisy obrazu lub dźwięku, instrumentaria, oprawy;
- 9) kolekcje i zbiory, posiadające wartość artystyczną lub historyczną jako całość, niezależnie od rodzaju i wartości poszczególnych składników, jeżeli nie wchodzi w skład narodowego zasobu archiwalnego;
- 10) pracownice i warsztaty wybitnych twórców i działaczy, jak również dokumenty i przedmioty związane z ich życiem i działalnością;
- 11) inne przedmioty nieruchome i ruchome, zasługujące na trwałe zachowanie ze względu na ich wartość naukową, artystyczną lub kulturalną;
- 12) krajobraz kulturowy w formie ustanawianych stref ochrony konserwatorskiej, rezerwatów i parków kulturowych.

Artykuł 5 ustawy z 1962 roku po nowelizacji z 1990 roku przeszedł niewielkie zmiany. Scalono punkt 8 i 9 oraz

miotów. Wprowadzone zmiany poszerzyły grupę podmiotów, z którymi muzea mogą współpracować, obejmując osoby fizyczne, osoby prawne oraz jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej. Dzięki tym zmianom możliwa stała się również działalność muzeów prywatnych. W 1996 roku uchwalono ustawę o muzeach⁵⁰, która wprowadziła dalsze zmiany w ich organizacji i działalności (Zalasińska 2013, 56). Istotnym jej elementem było nadanie muzeom osobowości prawnej, co miało wpływ na ich działalność merytoryczną oraz odpowiedzialność finansową. Ustawa ta utrwaliła nowy porządek organizacyjno-prawny, obowiązujący w Polsce do dnia dzisiejszego (Czopek 2016, 19).

W rezultacie zmian prawnych muzea w Polsce zyskały większą swobodę w realizacji swojej misji oraz możliwość współpracy z różnymi podmiotami. Zmiany te wpłynęły na rozwój sektora muzealnego, umożliwiając istnienie zarówno muzeów państwowych, jak i prywatnych, które mają swój udział w kształtowaniu krajobrazu kulturowego kraju.

Istotnym uzupełnieniem było wprowadzenie punktu nr 12 do artykułu 5 ustawy z 1990 roku o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach. Zapis ten zakłada ochronę krajobrazu kulturowego w formie strefy ochrony konserwatorskiej, rezerwatów i parków kulturowych (Zalasińska, Zeidler 2015, 105). Był to pierwszy ważny krok dla protekcji stanowisk archeologicznych, zwłaszcza tych odkrytych, przebadanych, ale niewidocznych w terenie, tudzież takich, które w terenie są widoczne, ale ich zniszczenie nie tylko szkodziłoby substancji zabytkowej, ale także uszczupliłoby potencjał okolicznego dziedzictwa krajobrazowego. Wiodącym „narzędziem” do ochrony takich stanowisk jest ustawa z 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad nimi⁵¹. Ustawa ta wprowadza definicję krajobrazu kulturowego jako przedmiotu ochrony oraz nową formę protekcji stanowisk – park kulturowy (Zalasińska, Zeidler 2015, 105).

Współcześnie muzea stają przed wyzwaniami, które wynikają z ich rosnącej popularności. Polska, podążając za europejskimi trendami, modernizuje swoje muzea, które dzięki temu są coraz bardziej atrakcyjne dla różnych grup społecznych. Przyczyny tego zjawiska są różne – od potrzeby kontaktu z autentycznością eksponatów, po zmiany w doświadczeniu muzealnym, które staje się bardziej dostosowane do współczesnej kultury wizualnej i postmodernistycznej (Ziębińska-Witek 2011, 274).

III.2. Nowa muzeologia

Gdyby należało wskazać moment, w którym w Polsce zaczyna klarować się archeologia publiczna w zakresie systemu norm prawnych, mógłby to być początek kształtowania się specjalizacji archeologii w latach 50. XX wieku. Sektory muzealny, konserwatorski i naukowy zaczęły się od siebie wyraźnie oddzielać. Chociaż na początku misja muzeum archeologicznego stawiała jako nadrzędny cel ochronę dziedzictwa i zachowanie wydobytej substancji zabytkowej w postaci ruchomych artefaktów, to na przestrzeni czasu, a zwłaszcza po roku 1989, zaczęto przyjmować w Polsce zachodnie wzorce udostępniania muzeum szerokiej publiczności. Zabieg ten możliwy był dzięki implikacji do polskiej muzeologii powstałego na Zachodzie w latach 60. XX wieku nurtu określanego jako „nowa muzeologia” (*new museology*). Ten nowy kierunek zrewolucjonizował podejście do instytucji muzealnych, wprowadzając znaczące zmiany w ich postrzeganiu i funkcjonowaniu (zob. Vergo 1989). Nowy trend miał na

dodano punkt ostatni, o krajobrazie, rezerwach i parkach kulturowych.

50 Dz.U. 1997 nr 5, poz. 24; t.j. Dz.U. 2022 poz. 385.

51 Dz.U. 2003 nr 162, poz. 1568; t.j. Dz.U. 2024 poz. 1292, art. 15–16.

celu przedefiniowanie tradycyjnej roli, praktyk i filozofii muzeów, czyniąc je bardziej inkluzywnymi, demokratycznymi i wrażliwymi na potrzeby różnorodnych społeczności (Vergo 1989).

Kluczowe kwestie nowej muzeologii obejmowały społeczną rolę muzeów, nowe modele zarządzania⁵², poszerzenie pojęcia obiektu muzealnego oraz dostępu do kultury. Nurt ten skupiał się na uczynieniu muzeów instytucjami publicznymi, działającymi dla społeczeństwa, zwracając uwagę na zaangażowanie społeczności w działalność muzealną i konieczność otwarcia się na różnorodne grupy odbiorców. W tym kontekście nowa muzeologia postulowała implementację nowych modeli strategicznego zarządzania, promowanie interdyscyplinarności oraz wprowadzenie technologii multimedialnych i nowych strategii ekspozycyjnych (Stobiecka 2020, 236). Kierunek ten kładł również większy nacisk na doświadczenia odwiedzających muzea, dążąc do stworzenia bardziej angażujących, interaktywnych i znaczących kontaktów turystów z muzealnymi obiektami.

Z biegiem lat ewoluowała treść misji muzealnej (Zalasińska 2013, 133). Transformacja muzeum tradycyjnego do tzw. muzeum otwartego miała wielu zwolenników, jak i przeciwników.

Chociaż muzea doświadczają kryzysu w tradycyjnym rozumieniu (zob. Clair 2009), dzięki nowym kierunkom istnieje szansa na poszerzenie działań edukacyjnych w ochronie dziedzictwa archeologicznego. Warto zwrócić uwagę na potrzebę konsolidacji różnych segmentów w celu skoordynowania działań, co może wpłynąć na tożsamość polskiego muzealnictwa archeologicznego (Czopek 2017, 311).

Głosy przeciwne popularyzowaniu na masową skalę muzeów archeologicznych wyrażają niezadowolone w kwestiach traktowania tych instytucji jako przedsiębiorstw (zob. Matt 2006) lub obiektów dostarczających rozrywki w podobny sposób do parków tematycznych czy Disneylandu – co może prowadzić do deprecjacji muzealnictwa (Borusiewicz 2012, 192). Należy pamiętać, że misja muzeów archeologicznych jest wyraźnie odrębna od tej, jaką pełnią inne instytucje kultury, ze względu na gromadzenie ruchomych składników dziedzictwa archeologicznego (Czopek 2016). Muzea archeologiczne dzięki wykorzystaniu oryginalnych zabytków odgrywają kluczową rolę w edukacji i popularyzacji dziedzictwa archeologicznego, wpisując się w koncepcję nowej muzeologii (Borusiewicz 2012; Czopek 2017, 311), której jednym z założeń jest obcowanie z „autentycznością”.

Należy również zwrócić uwagę na odpowiedzialność za muzea, ich zbiory i funkcjonowanie oraz różnice w organizacji i finansowaniu muzeów (jednostki samorządowe) i struktur konserwatorskich (administracja państwowa). Wyciągnięcie wniosków z tych rozważań może wpłynąć na przyszłość kompleksowo rozumianego dziedzictwa archeologicznego.

Ważnym postulatem nowej muzeologii jest również prezentowanie zabytków *in situ*. Założenie to realizuje się w rezerwach archeologicznych. W takich miejscach zwiedzający mają możliwość osobistego doświadczenia przeszłości poprzez bliskość oryginalnych relikwów oraz interakcję z zrekonstruowaną przestrzenią, co ułatwia zrozumienie i odbiór danego zabytku.

Niewątpliwie jednym z najistotniejszych miejsc dla rozwoju archeologii publicznej w Polsce jest Muzeum Archeologiczne w Biskupinie i teren jego rezerwatu. Historia Biskupina może także niejako reprezentować historię rozwoju archeologii publicznej i jej podwalin w naszym kraju.

⁵² Na przykład wprowadzenie nowych modeli strategicznego zarządzania muzeum, które powoduje, że muzea zaczynają być traktowane jako przedsiębiorstwa usługowe (Matt 2006, 27). W związku z tym stosuje się wobec nich narzędzia zarządzania i marketingu mające na celu przyciągnięcie większej liczby odbiorców.

III.3. Rezerwat archeologiczny: zintegrowana ochrona i eksploracja dziedzictwa

Ważnym elementem popularyzacji archeologii w Polsce jest kwestia ochrony dziedzictwa kulturowego. Archeolodzy mają do spełnienia istotną rolę w edukacji społeczeństwa na temat znaczenia ochrony zabytków i miejsc o wartości historycznej i kulturowej. W tym kontekście popularyzacja archeologii nie tylko pomaga zwiększyć zainteresowanie przeszłością, ale także zwiększa świadomość na temat konieczności konserwacji dziedzictwa.

Kształtowanie współczesnej doktryny konserwatorskiej w Polsce, szczególnie w odniesieniu do dziedzictwa archeologicznego, jest procesem wielowątkowym, w którym swoje miejsce mają zarówno przepisy prawne, jak i międzynarodowe umowy czy konwencje. Świadectwem tego jest obecność w polskim systemie prawnym Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku, a także rozporządzeń ministra kultury z lat 2004⁵³ i 2011⁵⁴. To one, wraz z innymi aktami prawnymi, wyznaczają kierunki działań na rzecz dziedzictwa, zgodnie z zasadami jego ochrony, konserwacji zapobiegawczej, stosowania metod nieinwazyjnych oraz edukacji i popularyzacji wiedzy na ten temat.

Międzynarodowe umowy i konwencje, takie jak Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona)⁵⁵, sporządzona w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 roku, ratyfikowana przez Rzeczpospolitą Polską (ogłoszona w: Dz.U. 1996 nr 120, poz. 564, wraz z Oświadczeniem Rzą-

⁵³ Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 14 maja 2004 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2004 nr 124, poz. 1305).

⁵⁴ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2011 nr 113, poz. 661; t.j. Dz.U. 2021 poz. 56).

⁵⁵ Konwencja Maltańska, znana również jako Konwencja Valetta, podpisana w 1992 roku, jest fundamentalnym dokumentem dla ochrony dziedzictwa archeologicznego w Europie. Najważniejsze jej punkty dotyczące ochrony dziedzictwa to:

1. **Definicja dziedzictwa archeologicznego:** Konwencja rozszerza definicję dziedzictwa archeologicznego, obejmując nią nie tylko znaleziska i miejsca odkryte, ale także te, które mogą zostać odkryte w przyszłości.
2. **Zasada zachowania *in situ*:** Konwencja promuje zachowanie dziedzictwa archeologicznego na miejscu (*in situ*) jako najlepszą formę ochrony.
3. **Zintegrowane podejście do ochrony:** Konwencja zaleca zintegrowanie ochrony dziedzictwa archeologicznego z planowaniem przestrzennym, biorąc pod uwagę archeologię już na etapie planowania inwestycji.
4. **Archeologia prewencyjna:** Konwencja wprowadza ideę „archeologii prewencyjnej” lub „ratowniczej”, która polega na prowadzeniu badań archeologicznych przed rozpoczęciem prac budowlanych lub innych działań, które mogą zagrozić dziedzictwu.
5. **Finansowanie:** Konwencja podkreśla, że koszty związane z ochroną i badaniami archeologicznymi powinny być wliczone w koszty projektów deweloperskich. Jest to tzw. zasada „zanieczyszczający płaci”.
6. **Edukacja i dostęp do informacji:** Konwencja zaleca promowanie edukacji i dostępu do informacji na temat dziedzictwa archeologicznego dla społeczeństwa.
7. **Krajowe systemy ochrony:** Konwencja zobowiązuje państwa członkowskie do ustanowienia odpowiednich systemów prawnych i administracyjnych na rzecz ochrony dziedzictwa archeologicznego.
8. **Międzynarodowa współpraca:** Konwencja promuje współpracę międzynarodową w dziedzinie ochrony dziedzictwa archeologicznego.
9. **Raportowanie i monitorowanie:** Konwencja zobowiązuje państwa członkowskie do regularnego raportowania i monitorowania stanu dziedzictwa archeologicznego (Szmygin 2015, 105–110; Dz.U. 1996 nr 120 poz. 564).

dowym, Dz.U. 1996 nr 120, poz. 565), również mają znaczenie i odegrały dużą rolę w polskiej myśli ochrony stanowisk. Wielowymiarowy charakter współczesnej ochrony dziedzictwa archeologicznego opiera się na poszerzeniu pojęcia dziedzictwa, które nie jest już postrzegane jedynie jako „własność narodowa”, ale staje się „wartością ponadnarodową”, rozumianą jako wspólne „europejskie dziedzictwo”, które podlega zagrożeniu zniszczeniem.

Podobne dążenia można zaobserwować w amerykańskim modelu ochrony dziedzictwa, w którym również przeniesiono nacisk z prostego zachowania obiektów na całościowe zarządzanie dziedzictwem i szeroko pojętą archeologię publiczną. W USA, podobnie jak w Polsce, dziedzictwo archeologiczne jest postrzegane jako cenny, nieodnawialny i ograniczony zasób kulturowy, a skoncentrowane na nim działania mają na celu osiągnięcie równowagi pomiędzy ochroną a wykorzystaniem go w celach edukacyjnych, turystycznych, naukowych czy kulturalnych.

Zarówno w Polsce, jak i w Stanach Zjednoczonych coraz większą uwagę przywiązuje się do holistycznego podejścia do dziedzictwa, które uwzględnia zarówno stanowiska, jak i otaczające je krajobrazy, scalając je w jeden „krajobraz dziedzictwa” (*heritagescape*) (zob. Garden 2004). Obie te perspektywy podkreślają wieloaspektowe wartości dziedzictwa, nie tylko te naukowe i informacyjne, ale też społeczne, kulturowe czy ekonomiczne. W obu modelach dąży się do stworzenia systemu, który umożliwia harmonijne współistnienie ochrony dziedzictwa z jego funkcjonowaniem w codziennym życiu społeczeństwa. Podejście to zakłada także zaspokajanie potrzeb różnych grup interesariuszy, co wymaga zarówno dbałości o utrzymanie dziedzictwa, jak i umiejętności jego prezentacji oraz wykorzystania w sferze edukacyjnej, turystycznej czy kulturalnej. W ten sposób zarówno polska, jak i amerykańska doktryna konserwatorska zgodnie dążą do tworzenia modelu ochrony dziedzictwa, który jest równocześnie narzędziem edukacji, integracji społecznej i rozwoju lokalnych społeczności.

III.3.1. Rezerваты archeologiczne jako wyznacznik rozwoju archeologii publicznej w Polsce

Konstruowanie placówek muzealnych w miejscu dawnych wykopalisk (*in situ*) to prawdopodobnie najlepsza metoda chronienia stanowiska archeologicznego. Zawiera ona w sobie dwa główne czynniki ochrony – prawny (surowy zakaz rozkopywania substancji zabytkowej na stanowisku i w jego strefie buforowej) oraz ochronny poprzez edukację społeczeństwa o archeologii.

W literaturze przedmiotu dotyczącej różnych rodzajów muzeów zauważa się dowolność w ich nazewnictwie, co powoduje brak konkretnych definicji dla obiektów wystawienniczych i rekonstrukcji (Pawleta 2016a, 187). Istnieją rezerваты archeologiczne, skanseny archeologiczne, parki archeologiczne, parki tematyczne i muzea na wolnym powietrzu (*open-air museums*).

Pojęcie rezerwatu archeologicznego nie występuje wprost w polskim prawie. Jak trafnie zauważa Michał Bugaj: „Obowiązujące prawo pozwala nam utworzyć rezerwat jedynie z nazwy, a nazwać tak w zasadzie możemy wszystko” (Bugaj 2013, 58). Nie oznacza to jednak braku podstaw ochrony. Obecnie kwestie te reguluje ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.), pozwalająca na uznanie takich rezerwatów za pomniki historii⁵⁶.

⁵⁶ Pomnik historii to prawna forma ochrony, przypisana do zabytków nieruchomych. W art. 15 ust. 1 u.o.z.o.z. „Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za pomnik historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru

Ponadto, rezerwat może być chroniony jako szerszy element parków kulturowych⁵⁷. Równolegle ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 roku o ochronie przyrody (Dz.U. z 2023 r. poz. 1336) umożliwia tworzenie rezerwatów przyrody, które mogą obejmować ochroną także zabytki archeologiczne. Przykładowo: rezerwat „Kręgi Kamienne” w gminie Czersk, powiat chojnicki objęty został ochroną na podstawie zarządzenia Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Gdańsku z dnia 22 lipca 2020 roku (Dz. Urz. Woj. Pomorskiego z 2020 r. poz. 3573). Zgodnie z § 3 tego zarządzenia, celem ochrony w rezerwacie jest „zachowanie zabytków archeologicznych [...] cmentarzyska kurhanowego z kręgami kamiennymi z okresu wpływów rzymskich”. Innym przykładem mieszanej (archeologiczno-przyrodniczej) ochrony prawnej jest rezerwat przyrody „Krzemionki Opatowskie” opisywany w niniejszej książce i ustanowiony m.in. w celu ochrony „unikalnych w świecie, dobrze zachowanych neolitycznych kopalni krzemienia pasiastego”, stosownie do § 2 ust. 2 pkt 1 zarządzenia nr 32/2009 Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Kielcach z dnia 12 października 2009 roku w sprawie ustanowienia planu ochrony dla rezerwatu przyrody „Krzemionki Opatowskie” (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2009 r. nr 448, poz. 3251 z późn. zm.). Mimo braku definicji rezerwatu archeologicznego, powyższe akty i przykłady pokazują realne instrumenty jego ochrony.

Należy wspomnieć, że rezerwaty archeologiczne w Polsce najczęściej posiadają na swoim terytorium pawilon muzealny, co odróżnia je od innych podobnych założeń kulturalnych. Dlatego powinno się pamiętać, że rezerwat jest pełnoprawnym obiektem muzealnym. Posiada on status muzealny, przestrzega zaleceń kodeksu etyki ICOM⁵⁸ i wykonywać powinien wszystkie zadania statutowo odnoszące się do muzeów, takie jak: ochrona i konserwacja dziedzictwa archeologicznego, ekspozycja zabytków czy edukacja i popularyzacja wiedzy archeologicznej. Niektóre obiekty, które można poddać definicji rezerwatu, nie są samodzielnymi jednostkami, ale podlegają większym instytucjom muzealnym⁵⁹.

Już w latach 60. XX wieku polscy archeolodzy podkreślali wyjątkowość rezerwatów archeologicznych. Dla przykładu, Zdzisław Rajewski wskazywał na dużą zaletę takiego obiektu, jaką niewątpliwie jest oryginalność zabytku chronionego *in situ* (Rajewski 1964, 104), który winien stanowić podstawę i główną atrakcję ekspozycji. Tak definiował on te obiekty: „rezerwatem nazwalibyśmy obiekt zabytkowy lub zespół obiektów przeznaczony dla pełnienia różnych funkcji społecznych tak naukowych, jak i kulturalnych” (Rajewski 1964, 105).

lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice”. Obiekt aspirujący do powyższego musi: a) być zabytkiem nieruchomym w rozumieniu ustawy z 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, b) zostać objęty ochroną na podstawie wpisu do rejestru zabytków lub ustanowienia parku kulturowego, c) posiadać szczególną wartość dla kultury.

⁵⁷ Park kulturowy jest jedną z form ochrony zabytków. Przedmiotem ochrony jest w tym wypadku krajobraz kulturowy, czyli przestrzeń zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku czynników naturalnych i działania człowieka (Pawłowska 2016, 84; Zalasńska, Zeidler 2015, 105). Jest on formą ochrony przekazaną do właściwości gmin. Zgodnie z art. 16 ust. 1 u.o.z.o.z. „rada gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej” (zob. Zalasńska, Zeidler 2015, 106). Przykładem takiej formy ochrony są megalityczne grobowce kujawskie w Wietrzychowicach, gm. Izbica Kujawska.

⁵⁸ International Council of Museums definiuje muzeum następująco: „Muzeum jest trwale istniejącą instytucją, nienastawioną na osiąganie zysku, służącą społeczeństwu i jego rozwojowi, otwartą dla publiczności, która pozyskuje, konserwuje, udostępnia i wystawia w celu badawczym, edukacyjnym lub dla rozrywki materialne i niematerialne świadectwa ludzi oraz ich środowiska” (Waltoś 2018).

⁵⁹ Na przykład Muzeum i Rezerwat Archeologiczny w Krzemionkach podlega pod Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim.

Witold Hensel natomiast uważał, że teren rezerwatu archeologicznego to „muzeum na miejscu wykopalisk”, a sam rezerwat to nic innego niż „ekspozycja zabytków znalezionych na miejscu” (Hensel 1973, 265, 286).

Czterdzieści lat po sformułowaniu definicji przez Zdzisława Rajewskiego Wojciech Piotrowski na pytanie: „Czym powinien być obecnie rezerwat archeologiczny?” nie stara się podać definicji jako takiej, ale trafnie określa jego zasadnicze elementy składowe (Piotrowski 2006, 332–333). Według tego autora rezerwat powinien składać się z:

- 1) oryginalnych pozostałości dawnych kultur, najczęściej w formie przebadanych wykopaliskowo, w obrębie oznakowanego i chronionego obszaru;
- 2) kompleksu rekonstrukcji, których część powinna być związana z archeologicznymi oryginałami (rekonstrukcja *in situ*);
- 3) odpowiedniego zaplecza konserwatorskiego;
- 4) bazy naukowej, popularyzatorskiej i dydaktycznej (pawilony muzealne, sale wykładowe, magazyny);
- 5) terenu do prowadzenia zajęć i warsztatów archeologii doświadczalnej;
- 6) infrastruktury technicznej odpowiedniej dla charakteru rezerwatu.

Piotrowski wymienia też wartości niematerialne, niemniej ważne dla dobrej pracy rezerwatu: zespół pracowników merytorycznych i technicznych, możliwość organizacji imprez festynowych, sprawny system ochrony ekosystemu i aktywny udział rezerwatu w promocji regionu, m.in. współpraca z lokalnymi władzami, aktywacja ruchu turystycznego (Piotrowski 2006, 333).

Z powyższego wynika, że powstawaniu rezerwatu przyświeca myśl ochronna i edukacyjna, ale także naukowa (tak jak jest to w przypadku konwencjonalnego muzeum).

Najprościej rzecz ujmując, rezerwatem archeologicznym można nazwać „muzeum w miejscu (dawnych) wykopalisk”.

Idea tworzenia rezerwatu *in situ* ma po pierwsze długą tradycję, a po drugie dobre ugruntowanie w przepisach prawnych. O konserwacji zasobów kulturowych *in situ* pisał też Zbigniew Kobyliński. Według współczesnej doktryny konserwatorskiej konserwacja zapobiegawcza wiąże się z pierwszeństwem konserwacji *in situ* przed „muzeifikacją” (Kobyliński 2020, 115). Autor postulował: „zasoby zabytkowe muszą być chronione w miejscu w którym się znajdują i wolno nam je eksploatować jedynie w ograniczonym zakresie, niezbędnym dla dobra publicznego obecnie żyjących pokoleń” (Kobyliński 2020, 116). Głównym powodem takiego postulatu jest dbałość o wrażliwą substancję zabytkową, która może być wykopana i przebadana przez przyszłe pokolenia za pomocą nowych metod.

Również Komitet Narodowy ICOMOS na łamach Karty z Burra (1979) głosił, że należy zachowywać wytwory kultury ludzkiej w miejscu ich historycznego położenia, a relokacja jest nie do przyjęcia (chyba że jest to jedyny sposób na zachowanie danego miejsca) (Szymgin 2015, 75). Innym dokumentem ICOMOS, przyjętym na kongresie narodowych komitetów obu Ameryk, jest Deklaracja z San Antonio (1996), postulująca zachowanie oryginalnej stratygrafii na miejscu archeologicznym (np. Kobyliński 2020, 121).

Także na łamach Karty Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym z 1990 roku (tzw. Karta Lozańska) znalazły się zapisy dotyczące konserwacji stanowiska archeologicznego *in situ*. Artykuł 5 niniejszego dokumentu koncentruje się na zasadach i kierunkach przeprowadzania badań archeologicznych, z naciskiem na ochronę i odpowiedzialne zarządzanie dziedzictwem archeologicznym (Szymgin 2015, 97). Głównym założeniem zawartym w jego treści jest fundamentalna zasada,

że aktywność badawcza nie powinna prowadzić do nadmiernej degradacji dziedzictwa archeologicznego, a przebiegać jedynie do takiego stopnia, jaki jest niezbędny do osiągnięcia celów naukowych lub zabezpieczenia stanowiska. W tym kontekście artykuł wskazuje na znaczenie promowania technik nieniszczących, takich jak prospekcja lotnicza, terenowa czy sondaże weryfikacyjne, zalecając ich upowszechnianie wszędzie tam, gdzie jest to możliwe, a tym samym nadając im pierwszeństwo w stosunku do metod inwazyjnych.

Wykopalka będące z natury zbiorem metod destrukcyjnych powinny być przeprowadzane jedynie po starannym i dogłębnym rozważeniu danego przypadku. Zasadniczo, powinny być realizowane na obszarach i przy zabytkach, które są narażone na zagrożenia wynikające z inwestycji budowlanych, zmian w zagospodarowaniu terenu, działalności rabunkowej czy też pogarszających się warunków naturalnych.

Ciekawym zapisem Karty Lozańskiej jest ten mówiący o możliwości prowadzenia wykopalek w miejscach niezagrażonych destrukcją. Ta ewentualność jest jednak ściśle ograniczona i może mieć miejsce jedynie w wyjątkowych okolicznościach, takich jak potrzeba rozwiania wątpliwości badawczych. Interesujące jest również podkreślenie roli promowania stanowiska archeologicznego i prezentowania go szerszej publiczności. W przypadku takich działań konieczne jest jednak poprzedzenie wykopalek dokładną oceną wartości naukowej danego stanowiska. W zapisach Karty Lozańskiej zwraca się również uwagę na istotność ograniczenia zasięgu wykopalek, tak aby jedynie część stanowiska była nimi objęta, a reszta pozostała nienaruszona dla przyszłych badań.

Ten szczególnie nacisk na promocję i prezentację stanowisk archeologicznych społeczeństwu oraz minimalizację prac wykopaliskowych stwarza idealny teoretyczny grunt pod tworzenie na stanowisku specyficznego rodzaju założenia, jakim jest rezerwat archeologiczny, pełniący funkcje zarówno ochronne, jak i popularyzatorskie.

W tym miejscu trzeba się pochylić nad problemem, jaki zapis „*in situ*” stwarza. Jak postuluje Agata Byszewska

Najczęstszym i niewybaczalnym błędem podczas realizacji inwestycji typu rekonstrukcja jest lokalizacja obiektów na stanowisku archeologicznym. Jest to bowiem równoznaczne z nieuchronnym zniszczeniem zasobów nieodnawialnego w swej naturze dziedzictwa archeologicznego oraz stoi w sprzeczności z gwarantowaną przez Konstytucję RP zasadą zrównoważonego rozwoju odnoszącą się do ochrony dziedzictwa narodowego (Byszewska 2016, 133).

Autorka przytacza przykłady kilku konkretnych stanowisk archeologicznych bezpowrotnie zniszczonych przez to, że powstały na nich rekonstrukcje zabytków nieruchomych. Faktycznie inwestycje, które narażają substancję zabytkową, nie powinny być realizowane, na co chociażby wskazuje wspomniana wcześniej ratyfikowana przez Polskę w 1996 roku Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego, uchwalona 16 stycznia 1992 roku w La Valetta⁶⁰. Dlatego też zarządzający archeologicznymi rezerwatami powinni przede wszystkim chronić to, co najważniejsze – sam zabytek.

Inwestycje rekonstrukcyjne czy budowanie miejsc wystawienniczych nie powinny odbywać się na lub przy pozostałościach zabytków i obiektów nieruchomych widocznych w terenie. Jeśli jednak już

⁶⁰ Konwencja Maltańska między innymi zawiera takie zapisy: „utworzenie archeologicznych rezerwatów, nawet gdy nie ma tam widocznych pozostałości na powierzchni lub pod wodą, dla zachowania materialnego dowodu do analizy przez następne pokolenia” (Szymgin 2015, 106) oraz: „konserwację i zachowanie dziedzictwa archeologicznego, jeżeli jest to możliwe na miejscu” (Szymgin 2015, 107).

takie zdarzenie ma miejsce, rekonstrukcja powinna być bardzo dobrze skomponowana z otaczającym krajobrazem. W przypadku takich ekspozycji niezbędne jest podkreślenie znaczenia stanowisk archeologicznych zlokalizowanych w określonym kontekście środowiskowym, które stanowią nierozłączny składnik ich istoty. Wyłaniają się one jako forma plenerowych wystaw, harmonijnie wkomponowanych zarówno w naturalne, jak i kulturowe otoczenie. W odniesieniu do prezentacji muzealnych, charakteryzują się one zwiększoną autentycznością. Ta unikalność i różnorodność nadaje im wyższą wartość w porównaniu do ograniczonego kontekstu tradycyjnych muzealnych galerii (Kozakiewicz 2012, 651). Harmonijność, forma historyczna oraz charakterystyczne cechy krajobrazu wokół stanowiska nie mogą ulegać zmianie.

III.3.2. Rezerwat archeologiczny a *open-air museum*

W literaturze anglojęzycznej rezerваты archeologiczne często nazywane są *open-air museums*. W Polsce jednak w stosunku do placówek o charakterze archeologicznym ten termin się nie przyjął (odnosi się głównie do ekspozycji etnograficznych). Oznacza on muzeum na otwartej przestrzeni, którego zadaniem jest prezentacja rekonstrukcji zabytków ruchomych i nieruchomych. Jednakże najczęściej nie są to rekonstrukcje obiektów oryginalnych dla danego, lokalnego regionu, a zbiór różnych zabytków o charakterze „skansenowskim”.

Niemniej jednak istnieje duże powiązanie definicji muzeum na wolnym powietrzu z rezerwatem archeologicznym. Już w latach 80. ubiegłego wieku na Zachodzie definiowano tego typu założenia jako miejsce, które „wykorzystuje połączenie budynków, obiektów i przestrzeni otwartej, aby przekazać swoje przesłanie publiczności” (Matelic 1988, 79).

W roku 1984 Barrie Trinder przedstawił swoją klasyfikację muzeów na wolnym powietrzu, wyróżniając trzy główne kategorie:

1. Muzeum na wolnym powietrzu: zbiór budynków przeniesionych z ich pierwotnych miejsc i ponownie zbudowanych w ramach zamkniętego muzeum (Trinder 1984, 88).
Jest to rodzaj muzeum, które skupia się na zachowaniu i prezentowaniu budynków i innych zabytków nieruchomych. Obiekty te są przenoszone z ich pierwotnych lokalizacji i ponownie budowane na wyznaczonym terenie. Może być to skansen, gdzie możemy zobaczyć różne typy tradycyjnych budynków, takie jak domy, młyny czy kościoły, przeniesione z różnych regionów kraju. Przykładem takiego zabiegu jest rekonstrukcja osady neolitycznej przy Muzeum Archeologicznym i Rezerwacie „Krzemionki” (pow. ostrowiecki).
2. Muzeum *in situ*: pomnik *in situ* prezentowany publiczności, być może z dodatkowymi instalacjami wprowadzającymi i uzupełniającymi założenie (Trinder 1984, 88).
To typ muzeum, które zachowuje i prezentuje historyczne stanowisko lub obiekt na jego oryginalnym miejscu. Mogą to być zarówno budynki, jak i miejsca o znaczeniu historycznym, archeologicznym czy kulturowym. Na przykład zabytkowy dom lub zamek, który jest otwarty dla publiczności i może mieć dodatkowe ekspozycje wprowadzające i uzupełniające zrozumienie obiektu. Przykładem takiego miejsca w Polsce są rekonstrukcje w Muzeum Archeologicznym w Biskupinie (pow. żniński).
3. Muzeum sieciowe: obszar, na którym wiele osób mieszka, pracuje i prowadzi codzienne życie, zawierający elementy konserwatorskie z zintegrowanym systemem interpretacji (Trinder 1984, 88).

Jest to muzeum, które nie jest ograniczone do jednego miejsca, ale obejmuje szereg obiektów lub stanowisk na danym obszarze, które są połączone tematycznie lub historycznie. W takim miejscu ludzie nadal mieszkają, pracują i prowadzą swoje codzienne życie, a interpretacja historyczna lub kulturowa jest zintegrowana z otoczeniem. Przykładem może być historyczne miasto, w którym różne budynki są częścią muzeum, ale jednocześnie są używane do codziennych celów.

Klasyfikacja Trindera jest istotna z kilku powodów. Przede wszystkim podkreśla różnorodność funkcji, form i skomplikowaną naturę muzeów na wolnym powietrzu. Pokazuje ona pokrywanie się wielu kategorii, co stanowi trudność w procesie podejmowania dokładnej klasyfikacji takich obiektów (Garden 2004, 44).

W Europie istnieje organizacja EXARC⁶¹ powołana z pobudek zrzeszania i współpracy pracowników z ogólnie definiowanych „skansenów archeologicznych” Europy, głównie Zachodniej i Środkowej. Misją stowarzyszenia jest szeroko pojęte udostępnianie wiedzy o archeologicznej przeszłości, pomoc naukowcom, eksperymentatorom i tworzenie najlepszych praktyk w muzeach na wolnym powietrzu. Według tej organizacji definicja muzeów na wolnym powietrzu powinna brzmieć następująco:

Archeologiczne muzea na wolnym powietrzu są zdefiniowane jako stała instytucja non-profit z plenerowymi rekonstrukcjami architektonicznymi zgodnymi z ich pierwotną skalą, głównie opartymi na (dostępnych) źródłach archeologicznych. Takie instytucje przechowują zbiory materialnych i niematerialnych źródeł dziedzictwa, dostarczając interpretacji tego, jak ludzie żyli i działali w przeszłości; odbywa się to zgodnie z solidnymi metodami naukowymi w celu edukacji, nauki i zapewnienia przyjemności odwiedzających (Paardekooper 2012, 15).

Instytucje *open-air museums* są niekomercyjne, najczęściej prywatne. Ich gruntowna metodologia naukowa, wspierana przez organizację EXARC, stoi na wysokim poziomie. Według kryteriów tej organizacji takie muzea posiadają pełnowymiarowe rekonstrukcje archeologicznie przebadanych stanowisk osadniczych, m.in. osad obronnych czy grodzisk. Są nastawione na współpracę naukową i eksperymentalną. Często działają w ramach najlepszych mediów edukacyjnych o przeszłości – czyli w ramach „żywej historii” (*living history*)⁶². Niejednokrotnie postrzegane w ten sposób muzea na wolnym powietrzu nie stanowią oryginalnych miejsc archeologicznych, zrekonstruowanych *in situ*. Struktury występujące na terenie tych instytucji częstokroć reprezentują jedynie jedno z licznych potencjalnych ujęć prezentacji danego zabytku. Nie odnajdziemy w takich miejscach artefaktów oryginalnych, ale ich dobrze odwzorowane kopie. Plusem jest to, że każdy zwiedzający takie muzeum może bez obawy dotykać rekonstrukcji zabytków ruchomych i nieruchomych. Oczywiście myślą przewodnią powstawania takich placówek nie jest imitacja znanych i już zrekonstruowanych stanowisk archeologicznych (działających jako rezerваты), ale stworzenie inspirowanej nimi np. osady dla prowadzenia eksperymentów naukowych i szerzenia wiedzy historycznej wśród turystów.

Wytlumaczenie, czym są *open-air museums*, jest istotne z tego względu, że polskie rezerваты archeologiczne, które nie są typowymi muzeami na wolnym powietrzu w istocie ich definicji, są zbiorczo grupowane w literaturze anglojęzycznej jako takie. Przeglądając na przykład przewodnik po europej-

61 <https://exarc.net/> – strona internetowa organizacji EXARC.

62 *Living history* to nurt rekonstrukcji historycznej. Wywodzi się z koncepcji *live interpretation*, która jest szerokim pojęciem obejmującym wszelkie interakcje między personelem muzealnym a turystami, poprzez pokazy rzemiosła historycznego, odgrywanie roli dawnych postaci i społeczności, na warsztatach i lekcjach muzealnych kończąc. *Living history* skupia się na pokazaniu sposobu życia dawnych ludzi i stawia na autentyczność rekonstrukcji wydarzeń.

skich muzeach na wolnym powietrzu, wydany przez EXARC⁶³, zauważyć można, że w Polsce pod patronatem tej organizacji jest sześć miejsc. Są to: Osada Oraczy w Bochni (zamknięta), Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, Muzeum Pierwszych Piastów w Lednicy, Muzeum i Rezerwat Archeologiczno-Przyrodniczy w Krzemionkach, Centrum Słowian i Wikingów na Wolinie oraz Gród Wrocławski we wrocławskich Partynicach (zlikwidowany). Dwa z sześciu miejsc są zamknięte na stałe bądź zlikwidowane. Biskupin, Krzemionki i Muzeum w Lednicy są muzeami państwowymi, a jednak zostały włączone w szereg muzeów na wolnym powietrzu – bez wyjaśnienia ich statusu. Oczywiście nie ma w tym nic dziwnego, ponieważ spowodowane jest to współpracą dyrekcji owych muzeów z organizacją EXARC oraz faktem, że instytucje te rzeczywiście spełniają kryteria *open-air museums*. Przytoczyłem przykład zamieszczonych w tym przewodniku polskich rezerwatów, ponieważ Muzeum Archeologiczne w Biskupinie oraz Muzeum i Rezerwat Archeologiczno-Przyrodniczy w Krzemionkach mają wiele cech wspólnych z *open-air museum*⁶⁴ (pomijając ten aspekt definicyjny, w którym rezerwat i muzeum na wolnym powietrzu jako centra kultury różnią się od siebie).

Muzeum Archeologiczne w Biskupinie oraz Muzeum i Rezerwat Archeologiczno-Przyrodniczy w Krzemionkach Opatowskich należą do grupy najbardziej znanych rezerwatów archeologicznych w Polsce. Wytyczają one kierunki rozwoju archeologii publicznej w naszym kraju. Z nich czerpią inspiracje inne, mniejsze jednostki muzealne.

W Polsce istnieje silne zaangażowanie w ochronę dziedzictwa kulturowego, co wpływa na podejście do archeologii publicznej. Rezerваты archeologiczne pełnią dwie ważne funkcje w ramach archeologii publicznej: popularyzatorską i ochronną. Trzeba przyznać, że większość archeologów, konserwatorów i osób zaangażowanych w ochronę dziedzictwa w popularyzacji odkryć archeologicznych widzi przede wszystkim metodę chronienia substancji zabytkowej. Wielu badaczy postuluje nawet, by jednym z rezultatów popularyzacji było rozpropagowanie idei ochrony dziedzictwa archeologicznego (Pawleta 2016a, 199; Kobyliński 2020).

63 Guide to the Archaeological open-air Museums in Europe (Pelillo 2009).

64 Obie instytucje spełniają przede wszystkim te kryteria definicyjne muzeów na wolnym powietrzu, które określają takie placówki jako przyjazne do prowadzenia archeologii eksperymentalnej oraz interakcji ze społeczeństwem poprzez teatralizację i tzw. *living history*.

IV. Wybrane rezerwaty archeologiczne w Polsce

W poprzednim rozdziale przedstawiłem nie tylko historię muzealnictwa, ale też pokazałem, czym są rezerwaty archeologiczne. W tym rozdziale skupiam się na najważniejszych w Polsce obiektach, które spełniają wszystkie warunki, by właśnie je tak klasyfikować.

IV.1. Muzeum Archeologiczne w Biskupinie

Muzeum Archeologiczne w Biskupinie znajduje się we wsi Biskupin, w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie żnińskim, w gminie Gąsawa. Zlokalizowane jest w obrębie regionu historyczno-etnograficznego zwanego Pałukami. Od 2000 roku działa jako samodzielna instytucja muzealna, podległa samorządowi województwa kujawsko-pomorskiego (Piotrowski 2006, 356). Jego odkrycie znalazło się w gronie 100 najważniejszych odkryć archeologicznych XX wieku.

Muzeum w Biskupinie jest jednym z największych w Europie rezerwatów archeologicznych i centrum archeologii eksperymentalnej zarazem. Pod względem powierzchni obejmuje ono obszar około 40 hektarów. Główną atrakcją rezerwatu jest rekonstrukcja osady obronnej kultury łużyckiej.

IV.1.1. Historia odkryć

Archeologiczne pozostałości po grodzisku łużyckim w Biskupinie zostały odkryte w 1933 roku. Przy Jeziorze Biskupińskim prowadzono wtedy prace melioracyjne, w rezultacie których poziom wody w jeziorze obniżył się, odsłaniając drewniane konstrukcje. Młodzież z pobliskiej szkoły powiadomiła o tym odkryciu nauczyciela – Walentego Sz wajcera, a ten zawiadomił natychmiast Józefa Kostrzewskiego. Badania osady obronnej rozpoczęły się w 1934 roku i kierownictwo nad nimi sprawował Józef Kostrzewski z ramienia Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Sukcesywnie odsłaniane drewniane relikty z epoki żelaza były tak dobrze zachowane, że można było niemal w pełni odtworzyć dawne konstrukcje (Grossman 2011, 189). Wrażenie do dziś robi stan zachowania stanowiska, dzięki któremu bez większych problemów rozpoznano i zrekonstruowano założenia mieszkalne czy nawet szlaki komunikacyjne wewnątrz osady (Rajewski 1970, 9; Kopiasz 2017, 185–187). Pomimo trudnego, podmokłego terenu, sposoby prowadzenia prac archeologicznych były nowatorskie i multidyscyplinarne. Dokumentowano stanowisko z ziemi i z powietrza, różnymi technikami, co czyniło je modelowymi dla kolejnych pokoleń polskich archeologów (zob. Gediga 2005, 41–42). Po pierwszym sezonie badań

wykopaliskowych wykiełkowała idea stworzenia rezerwatu archeologicznego (Grossman, Piotrowski 2011, 206). Pomysłem Józefa Kostrzewskiego było zachowanie „odkrytej osady na wieczne czasy jako rezerwatu prehistorycznego, który stanowiłby olbrzymią atrakcję dla zwiedzających” (Kostrzewski 1936, 19). Idea wykreowania czegoś na wzór rezerwatu archeologicznego nie była akurat nowatorska. Już w 1922 roku otwarto pierwszy rezerwat archeologiczny w Europie – Pfahlbaumuseum⁶⁵ w Unteruhldingen w Niemczech, gdzie odtworzono odkrytą tam wioskę palafitową (Piotrowski 2006, 333; Grossman, Piotrowski 2011, 206). Kostrzewski, wraz ze swoim ówczesnym asystentem – Zdzisławem Rajewskim, przystąpił do prac rekonstruktorskich. Jeszcze w 1935 roku wybudowano niepełne, ale pełnowymiarowe rekonstrukcje ścian domu i części wału obronnego. Do początku II wojny światowej zrekonstruowano w pełnym wymiarze dwie chaty i fragment ulicy poprzecznej między nimi oraz przylegające do nich fragmenty wału obronnego i falochronu (Piotrowski, Grossman 2011, 206). Ciekawym faktem jest to, że odsłaniane wykopaliskowo pozostałości drewnianych konstrukcji grodu były szybko udostępniane zwiedzającym. Archeolodzy z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza zorientowali się, że tak pozostawione fragmenty odkrytych budowli szybko niszczeją, zastosowano więc szereg metod pionierskiej konserwacji, aby pradtiejowe drewno zachować (Grossman 2011, 190).

Odkrycie Biskupina oraz wykopaliska odbiły się szerokim echem wśród Polaków. Społeczeństwo w okresie dwudziestolecia międzywojennego z oczywistych względów było spragnione wielkich odkryć i narracji o sile polskiego narodu. Tę sytuację w owym czasie wykorzystał Józef Kostrzewski, wskazując na słowiańskie pochodzenie kultury łużyckiej, która w zamierzonych czasach wybudowała Biskupin (Sommer 2017, 181). Zabieg był silnie związany z nacjonalistycznym podejściem w identyfikacji narodowej, możliwie jak najdalszej przeszłości (Urbańczyk 2015, 41). Prężna propaganda przyczyniła się do dużej popularności omawianego stanowiska. Pojawiały się artykuły w prasie krajowej i regionalnej. Turyści, których większość stanowili dostojnicy państwowi, tłumnie przyjeżdżali zobaczyć wtedy tak zwane „polskie Pompeje” (Piotrowska 1994, 32–34).

Wojna przerwała prace polskich archeologów. Wykopaliska były kontynuowane w latach 1940–1943 przez grupę badaczy nazistowskich – SS Ahnenerbe, powołaną przez Himmlera (Grossman, Piotrowski 2011, 206).

Po wojnie polscy badacze Biskupina, tym razem pod wodzą Zdzisława Rajewskiego, wrócili na stanowisko z nowymi zadaniami. Po pierwsze, kontynuowano badania wykopaliskowe. Praktycznie nieprzerwanie od zakończenia wojny do 1974 roku. Badania dotyczyły nie tylko samego półwyspu i grodziska kultury łużyckiej. Na wschodnich i południowych brzegach Jeziora Biskupińskiego rozpoznano pozostałości po wczesnośredniowiecznym grodzisku⁶⁶ (Grossman 2011, 192). Ponadto zlokalizowano pozostałości po innych kulturach, w tym osadnictwa z młodszej i środkowej epoki kamienia (Jasnosz 1949).

W 1949 roku Zdzisław Rajewski objął stanowisko dyrektora Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Powołał on Muzeum Biskupińskie, które w 1956 roku stało się oddziałem PMA (Grossman 2011, 192). Równolegle z prowadzonymi badaniami archeologicznymi Rajewski dbał o popularność stanowiska. Potwierdzeniem atrakcyjności Biskupina była duża frekwencja zwiedzających. Liczba turystów oscylowała wokół 200 tysięcy rocznie. Popularyzacja nie dotyczyła tylko wycieczek szkolnych. Organizowano Archeologiczne Obozy Szkoleniowe (AOS) dla studentów historii kultury materialnej (zob. Rajewski 1952). W ich ramach prowadzono wykopaliska, szkolenia i wykłady, co skutkowało sukcesem w integracji i wyszkoleniu młodej kadry archeologów polskich.

⁶⁵ Rezerwat i muzeum Pfahlbauten działa do dziś – <https://www.pfahlbauten.de/>

⁶⁶ Odkrycie wczesnośredniowiecznego osadnictwa napędziło propagandę o ciągłości zamieszkania terenów Jeziora Biskupińskiego przez Słowian i rozwoju państwa Polan od czasów najdawniejszych.

Wśród licznych planów na dalszy rozwój stanowiska, jednym z najważniejszych było powołanie rezerwatu archeologicznego. Już w 1948 roku odbudowano dwie chaty i po raz pierwszy zrekonstruowano bramę biskupińską. W latach 50. XX wieku przeprowadzano wiele konsultacji archeologiczno-architektonicznych, które skutkowały powstaniem projektu zawierającego wytyczne dotyczące eksponowania obiektów nieruchomych w Biskupinie (Piotrowski 2005, 193). W 1965 roku ostateczna koncepcja Zdzisława Rajewskiego została zatwierdzona. Zgodnie z jego wizją i planem kompleks rekonstrukcji w rezerwacie powstał do połowy lat 70. XX wieku. Do roku 2005 był sukcesywnie rozbudowywany, zachowując swój pierwotny charakter (zob. Chowaniec 2017, 113).

W dniu 16 września 1994 roku gród w Biskupinie uznany został za pomnik historii.

IV.1.2. Biskupin w XXI wieku

Początek XXI wieku był bardzo ważny dla Biskupina. Niemal przytłaczająca liczba turystów rocznie się zwiększała. Dodatkowym „obciążeniem” był organizowany od 1995 roku Festyn Archeologiczny. Ta największa w Europie cykliczna impreza ściąga co roku dziesiątki tysięcy odwiedzających w ciągu zaledwie tygodnia trwania festynu. W ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego (ZPORR) zmodernizowano pawilon muzealny i zaplecze konserwatorskie. Zapoczątkowało to prace nad nowoczesną infrastrukturą, która byłaby pomocna w efektywnej i urozmaiconej działalności edukacyjnej, popularyzatorskiej, ale też naukowej (Grossman, Piotrowski 2011, 209). Działania usprawniające kierunki rozwoju rezerwatu były realizowane niezależnie od siebie. Na polu konserwatorskim najważniejszym była ochrona substancji zabytkowej. W tym celu powołano Pracownię Konserwacji Drewna Archeologicznego i wyposażono ją w profesjonalny sprzęt konserwatorski. Ponadto rozpoczęto program monitorowania stanowiska, który to zabieg pomagał uzyskiwać dane o stanie stanowiska i chronić je przed różnymi zagrożeniami (Babiński, Fejfer 2009). Na szerszą skalę natomiast realizowano działania ochrony całych terenów, zarówno rezerwatu, jak i strefy buforowej. Już od kilkunastu lat podejmowane są prace nad projektem parku kulturowego. Projektowany Biskupiński Park Kulturowy swoim zasięgiem ma obejmować terytorium dwóch gmin: Gąsawa oraz Żnin (Nowaczyk 2007a, 113). Park miałby za zadanie sprawować ochronę nad pozostałościami archeologicznymi (Biskupin i okolice), zabytkami architektonicznymi w okolicznych miejscowościach, architekturą ludową, zabytkami techniki oraz środowiskiem przyrodniczym (Nowaczyk 2007a, 114).

Najważniejszym zabytkiem na terenie całego kompleksu stanowisk w Biskupinie jest oczywiście osiedle obronne z końca epoki brązu i początku epoki żelaza. Jednakże lekką „konkurencją” dla atrakcyjnej rekonstrukcji obejmującej bramę, wał okalający półwysep oraz chaty, mogą być inne powstałe w obrębie rezerwatu repliki. W skład nowszych rekonstrukcji wchodzi: obozowisko łowców mezolitycznych z rekonstrukcjami szałasów i palenisk⁶⁷, osada neolityczna z rekonstrukcją długich domów⁶⁸ czy wioska piastowska z wczesnego średniowiecza.

67 Obozowisko było kilka razy przenoszone. Najpierw znajdowało się na południowo-wschodnim brzegu jeziora, później przy „ścieżce” między rekonstrukcją grodu łuzickiego a osadą pierwszych rolników, aby w końcu „osiąść” w niedalekiej odległości replik domów neolitycznych na południowo-zachodnim brzegu jeziora.

68 Zrekonstruowano pozostałości osiedla składającego się z długich domów kultur cyklu wstęgowego odkrytych i badanych w latach 50. XX wieku na stanowisku Biskupin 15.

Ryc. 2. Rekonstrukcja osiedla obronnego kultury łużyckiej w Biskupinie, fot. M. Leszczyński

IV.1.3. Działalność rezerwatu

Dziś muzeum jest odwiedzane przez kilkaset tysięcy osób rocznie. Podczas samego Festynu Archeologicznego frekwencja waha się między 250 a 300 tysięcy turystów. Należy także pamiętać, że wrześniowy festyn, choć jest największy – nie jest jedynym organizowanym dużym festiwalem na terenie muzeum w Biskupinie. Przyjeżdżając do Biskupina, turyści praktycznie w każdy wiosenny i letni weekend mogą doświadczyć różnych wydarzeń. Festyny organizowane są w weekendy i dni wolne. Do najczęstszych ostatnimi laty należą:

- 1) „Archeologiczna Wiosna” – majówka w Biskupinie. Termin festynu zbiega się z długim weekendem majowym.
- 2) „Weekend z Epoką Kamienia” – czerwcowe lub lipcowe wydarzenie organizowane przez Eksperymentalne Obozowisko Epoki Kamienia⁶⁹.
- 3) Seria „Podróże w czasie” – wydarzenia trwające zazwyczaj w weekendy wakacyjne; każdy weekend poświęcony jest innej epoce, której ślady odkryto na stanowiskach archeologicznych w Biskupinie.

⁶⁹ Więcej o projekcie w podrozdziale IV.1.5.

- 4) Święta słowiańskie, takie jak „Noc Kupały”.
- 5) Wrześniowy „Festyn Archeologiczny” – największa impreza Biskupina ze zmienną tematyką przewodnią.

Muzeum Archeologiczne w Biskupinie dysponuje bardzo dużym obszarem (około 40 hektarów). Pomijając wiodące atrakcje, które wymieniono powyżej, w strefie rezerwatu mieszczą się również:

- 1) Centrum obsługi ruchu turystycznego, gdzie znajdują się kasy i sklepy.
- 2) Budynek wejściowy do rezerwatu – portiernia przy bramie wejściowej.
- 3) Przystań, z której wyruszają rejsy statkiem wycieczkowym „Diabeł Wenecki”.
- 4) Pawilon muzealny – gdzie znajdują się główne wystawy stałe i czasowe.
- 5) Zakątek edukacji leśnej.
- 6) Rekonstrukcje grobów skrzynkowych ludności kultury pomorskiej.
- 7) Piec chlebowy i garncarskie.
- 8) Zwierzyńiec – zagrody dla zwierząt hodowlanych, m.in. kóz, owiec, krów, koni.
- 9) Zagroda Wisza – element scenografii filmowej stworzony i wykorzystany na potrzeby filmu „Stara baśń. Kiedy słońce było bogiem” (2003).
- 10) Chata pałucka z XVIII wieku – obiekt etnograficzny wpisany do rejestru zabytków.
- 11) Dom muzealnika – baza noclegowa.

Ponadto na obszarze rezerwatu znajdują się pomieszczenia Pracowni Konserwacji Drewna Archeologicznego, biura, pracownie dla archeologów i administracji, magazyn zabytków, stolarnia, garaże, strefa gastronomiczna dla turystów, toalety. Przed rezerwatem zlokalizowany jest obszerny parking na samochody osobowe i autokary.

„Sercem” Biskupina jest łużycka osada obronna. Jednak niemniej ważnym dla popularyzacji i edukacji jest pawilon muzealny. Przez lata rozbudowywany, zawiera w sobie salę wystawy stałej przedstawiającą przekrojowy zapis dziejów – skupiony wokół historii regionu i odkryć *stricto* z Biskupina. Znajduje się tu również pawilon na wystawy czasowe wraz z przestrzenią do ekspozycji wystaw okresowych i gościnnych. Pawilon ma też takie udogodnienia, jak sala konferencyjna i pokoje gościnne.

Wystawa stała eksponowana w głównym pawilonie muzealnym nosi tytuł „Świt historii nad Jeziorą Biskupińskim”. Pokaz zabytków ruchomych ma charakter tradycyjny. Ekspozycje ułożone są we wnękach wystawienniczych za szybami. Układ ekspozycji nakazuje tradycyjne zwiedzanie „od lewa do prawa”, chronologicznie przez okresy dziejów Biskupina i regionu. Pokazane są tu zabytki związane ze schyłkowopaleolitycznymi łowcami-zbieraczami, przez okres mezolitu, neolitu, epokę brązu i żelaza – z naciskiem na budowniczych osady obronnej na półwyspie Jeziora Biskupińskiego, na wczesnym i późnym średniowieczu kończąc⁷⁰. Wystawionym, oryginalnym i zrekonstruowanym zabytkom towarzyszą makiety prezentujące gród biskupiński w pełnej okazałości – tak jak został zweryfikowany przez archeologów i mógł wyglądać w okresie swojej świetności.

⁷⁰ Obok zabytków archeologicznych pozyskanych z badań wykopaliskowych w Biskupinie i okolicach na wystawie można zapoznać się z kopią ważnego dla historii wsi Biskupin dokumentu, Bulli Innocentego II z 1136 roku, w którym po raz pierwszy wymieniona jest obecna nazwa miejscowości.

IV.1.4. Rekonstrukcje z epoki kamienia w Biskupinie

Na potrzeby tej publikacji omówiona zostanie mniej znana część rezerwatu w Biskupinie, a mianowicie rekonstrukcje obozowiska mezolitycznego i neolitycznych domów.

Idąc główną arterią rezerwatu biskupińskiego, tuż za bramą wejściową skręcamy w lewo w węższą leśną ścieżkę, a po kilkunastu metrach wylania się most nad torami kolei wąskotorowej. Przechodząc przez niego, trafimy do południowo-zachodniej części rezerwatu, gdzie na dość dużym obszarze znajduje się obozowisko łowców i zbieraczy oraz osada pierwszych rolników.

W wyniku prac wykopaliskowych prowadzonych w latach 50. XX wieku na wydmie koło Jeziora Biskupińskiego odkryto ślady obozowiska łowców sprzed około 10 tysięcy lat (Jasnosz 1949). Rekonstrukcja obozowiska znajduje się nad niewielkim ciekim wodnym, w pobliżu osady pierwszych rolników, choć była kilka razy przenoszona. Jest to jedyny obiekt w Biskupinie, który nie został zrealizowany *in situ*.

Obozowisko łowców i zbieraczy zawiera rekonstrukcje szałasów pokrytych trzciną oraz palenisko. W pobliżu znajduje się staw, w którym można zobaczyć łódź-dłubankę wykonaną z jednego pnia drzewa, która symbolicznie przedstawia dużą rolę rybołówstwa wśród społeczności zbieracko-łowieckich zamieszkujących tereny w pobliżu zbiorników wodnych. Cała wizualizacja ma za zadanie pokazać turystom, jak mogły wyglądać obozowiska ze środkowej epoki kamienia.

Ryc. 3. Rekonstrukcje mezolitycznych szałasów w Biskupinie, fot. M. Bartczak

Ryc. 4. Rekonstrukcja osady pierwszych rolników w Biskupinie, fot. MAB

Ryc. 5. W pełni zrekonstruowany neolityczny długi dom w Biskupinie, fot. M. Bartczak

W latach 50. XX wieku i w latach 2011–2012 prowadzono badania terenowe na południowo-zachodnim brzegu Jeziora Biskupińskiego. Odkryto osadę neolityczną związaną z cyklem wstęgowym, datowaną na około sześć tysięcy lat BP. Podczas prac archeologicznych natrafiono na pozostałości długich domów. Charakteryzowały się one głębokim przedsionkiem oraz strukturą na planie wydłużonego trapezu. Ściany powstawały przez wkopywanie w ziemię gęsto rozmieszczonych drewnianych słupów. W jednym z takich „długich domów” mogło mieszkać kilka rodzin powiązanych pokrewieństwem, co sugerują rozmiary tych struktur.

W 2014 roku w miejscu wykopalisk zakończono budowę replik dwóch długich domów. Jeden z nich jest wierną rekonstrukcją neolitycznego obiektu, drugi zaś to wizualizacja, która w formie i wyglądzie zewnętrznym przypomina oryginał, jednakże jest to budynek wystawowy. W jego wnętrzu znajduje się sezonowa ekspozycja zatytułowana „Epoka pierwszych rolników”, czynna od maja do października, przedstawiająca przemiany kulturowe zachodzące w okresie neolitu w rejonie Pałuk⁷¹.

⁷¹ Pałuki – region kulturowy położony w województwach wielkopolskim i kujawsko-pomorskim, na którego

Pierwszy budynek (pełna rekonstrukcja) ma za zadanie pokazać zwiedzającym, jak funkcjonowały społeczności neolityczne w obrębie swoich domostw. Podczas sezonu turystycznego i festynów organizowanych przez muzeum w Biskupinie można tu spotkać odtwórców prahistorycznego rękodzieła, którzy w sposób przystępny tłumaczą i pokazują dawne techniki wytwarzania narzędzi krzemiennych, ozdób miedzianych, lepienia naczyń czy tkactwa. Na środku osady znajduje się źródło wody, które mogło pełnić rolę kultową. W granicach osady znajdują się też poletka z uprawami dawnych gatunków roślin.

IV.1.5. Eksperymentalne Obozowisko Epoki Kamienia

Rekonstruktorzy działający w obozowisku łowców-zbieraczy i osadzie pierwszych rolników to przede wszystkim studenci zrzeszeni w przedsięwzięciu pod nazwą Eksperymentalne Obozowisko Epoki Kamienia.

Projekt Eksperymentalnego Obozowiska Epoki Kamienia powstał w 1995 roku. Na początku kierował nim Piotr Dmochowski, a od kilkunastu lat inicjatywie przewodniczy Katarzyna Pyżewicz. Obozowisko integruje studentów, doktorantów i pracowników uniwersyteckich zajmujących się problematyką pradziejową, przede wszystkim epoki kamienia. Większą część zespołu stanowią osoby z Wydziału Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a w ostatnim czasie także z Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, ale w projekcie zrzeszeni są również członkowie z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Instytutu Archeologii i Etnologii w Gdańsku oraz z Muzeum Archeologicznego w Biskupinie. To ostatnie udostępnia cały teren Biskupina (przede wszystkim omawianą część epoki kamienia) dla studentów i badaczy chcących przeprowadzać eksperymenty archeologiczne.

IV.1.6. Archeologia doświadczalna na terenie rezerwatu

Podstawowym celem projektu Eksperymentalnego Obozowiska jest popularyzacja najstarszych dziejów człowieka oraz przeprowadzanie archeologicznych badań eksperymentalnych, związanych głównie z okresami paleolitu, mezolitu oraz neolitu (Pyżewicz, Gruzdź, Dmochowski, Urbanowski 2012, 469; zob. Haloszka 2021).

Działalność Obozowiska skupia się przede wszystkim na archeologii doświadczalnej. Studenci często prowadzą tu doświadczenia związane z pracami licencjackimi czy magisterskimi. Badacze, m.in. Katarzyna Pyżewicz i Witold Gruzdź, przeprowadzali i nadal przeprowadzają eksperymenty *stricto* naukowe, dotyczące użytkowania narzędzi krzemiennych w pradziejach, rekonstrukcji budowli z epoki kamienia przy użyciu dawnych technik czy testowania metod rozpalania ognia.

Podczas doświadczeń związanych z narzędziami pradziejowymi archeolodzy i studenci analizują wszystkie procesy tworzenia, szacują nakład pracy oraz dokumentują ślady pozostawiane w trakcie wykonywania i użytkowania danego przedmiotu. Dzięki temu tworzona jest baza danych, która pozwala

terenie leży Biskupin.

na lepszą interpretację znalezisk archeologicznych (Haloszka 2021). Wyniki tych prac są publikowane w periodykach naukowych.

Przykładem eksperymentów konstrukcyjnych było przedsięwzięcie polegające na wzniesieniu mezołitycznych szałasów, które miało miejsce w latach 2008–2010. Projekt realizowany w ramach archeologii eksperymentalnej przez członków Eksperymentalnego Obozowiska Epoki Kamienia miał na celu uzyskanie odpowiedzi na pytania, jak mogły wyglądać mezołityczne konstrukcje mieszkalne i jakimi narzędziami i technikami je wznoszono. Ponadto badaczom przyświecała idea rewizji dotychczasowych ustaleń na temat budownictwa mieszkalnego na Nizinie Polskiej (Gryzińska-Sawicka, Sawicki 2014, 255). Na potrzeby eksperymentu przeprowadzono gruntowną analizę dostępnych źródeł. Sięgnięto po opublikowane wyniki prac archeologicznych dotyczące obiektów mieszkalnych mezolitu⁷². Do budowy szałasów wykorzystano surowce, które dostępne były w mezolicie – gatunki drzew, takie jak: wierzba, leszczyna, klon, jesion, czy rośliny zielne – trzcina i sitowie. W celu przeprowadzenia eksperymentu posłużono się również replikami narzędzi krzemienianych i narzędzi z poroża (Gryzińska-Sawicka, Sawicki 2014, 257). Z tego doświadczenia wyciągnięto wiele wniosków na temat mezołitycznego budownictwa⁷³, a skonstruowane w ten sposób szalasy posłużyły do rozbudowy obozowiska łowców i zbieraczy w Biskupinie.

Przeprowadzono również eksperyment z czynnym udziałem turystów, mający na celu identyfikację śladów podepozycyjnych na narzędziach środkowopaleolitycznych. Próba polegała na tym, że narzędzia krzemienne umieszczono w odpowiednio przygotowanej skrzyni i wystawiono ją na ścieżce dydaktycznej, którą przemierzali zwiedzający. W tym miejscu postawiono również poster zawierający informacje o eksperymencie. Według szacunków w doświadczeniu wzięło udział około 100 tysięcy turystów (Pyżewicz, Gruzdź, Dmochowski, Urbanowski 2012, 478). Zebrane dane posłużyły do porównania śladów makro- i mikroskopowych na replikach krzemienianych z oryginalnymi narzędziami neandertalczyka odkrytymi w jaskini Stajnia na Wyżynie Częstochowskiej. Ten rodzaj działalności może pomóc zrozumieć, jak różne czynniki, takie jak stopień degradacji czy intensywność ruchu, wpływają na ślady pozostawione na narzędziach czy innych zabytkach archeologicznych.

Jak wspomniałem wcześniej, przy neolitycznej osadzie w Biskupinie znajdują się też poletka z uprawami gatunków roślin, które występowały w pradziejach – czterech gatunków pszenicy (orkisz, płaskurka, zbitokłos i zwyczajna), ciecierzycy, soczewicy, białego i czerwonego prosa, lnianki i lnu. Poletko jest wykorzystywane w doświadczeniach związanych z kultywacją roślin w okresach neolitu i epoki brązu, mającą swoje potwierdzenie w badaniach archeologicznych i palinologicznych na stanowisku.

Na terenie osady pierwszych rolników oraz obozowiska łowców i zbieraczy w Biskupinie archeologia eksperymentalna w formie edukacyjnej i popularyzatorskiej jest szczególnie ważna. Zauważalne jest to przede wszystkim podczas festiwali archeologicznych organizowanych przez tutejsze muzeum. Członkowie Eksperymentalnego Obozowiska Epoki Kamienia z Katarzyną Pyżewicz na czele organizują wiele pokazów i warsztatów dla zwiedzających, głównie w trakcie wydarzeń cyklicznych, takich jak: „Archeologiczna Wiosna”, „Weekend z Epoką Kamienia” i wrześniowy „Festyn Archeologiczny”.

⁷² Szalasy budowane na „Obozowisku łowców i zbieraczy” rekonstruowano w nawiązaniu do obiektów odkrytych podczas badań na takich stanowiskach, jak Jastrzębia Góra 4 (Domańska 1992, 61) czy Pobiel 10 (Bagniewski 1990, 165).

⁷³ Czynniki środowiskowe zniszczyły jeden szałas, co dało możliwość zadokumentowania i porównania interpretacji płaskich obiektów archeologicznych, tj. konstrukcji szałasowych.

Ryc. 6. Eksperymentalne poletka dawnych roślin uprawnych, fot. M. Bartczak

Ryc.7. Pokaz dawnych technik uprawy ziemi, fot. M. Bartczak

Ryc.8. Prezentacja badania traseologicznego na rdzeniu krzemiennym, fot. M. Bartczak

Podczas sezonu turystycznego i wspomnianych imprez prezentowana jest cała gama różnych atrakcji. Co jest bardzo budujące, na terenie obozowiska i osady nie ma tak zwanej „disneylandyzacji”⁷⁴ festynowej. Zajęcia i pokazy dla turystów prowadzone są w sposób przystępny dla laików, przez profesjonalnych archeologów oraz studentów. Pokazy obejmują prezentację różnych rzemiosł. Znajdują się tu stanowiska warsztatowe ukazujące wyrób naczyń ceramicznych – wylepianie i wypalanie takowych, pokaz tkactwa, wytopu miedzi, prace ciesielskie przy tworzeniu w sposób „pierwotny” łodzi-dłubanki, obróbkę kości i rogu oraz stanowisko, na którym eksperymentalnie wytwarzane są narzędzia z krzemienia. Ważnym punktem dla zwiedzających jest laboratorium polowe ustawione przed neolitycznym długim domem pełniącym funkcję pawilonu muzealnego. Na laboratorium składa się aparatura badawcza w postaci mikroskopów oraz repliki narzędzi – głównie krzemiennych, na których eksperymentalnie wytworzono ślady użytkowe⁷⁵. Turyści w tym miejscu mogą zapoznać się i samemu „zbadać” ślady traseologiczne na narzędziach⁷⁶. Ciekawym punktem zwiedzania terenu epoki kamienia jest neolityczna kuchnia, gdzie za pomocą dawnych technik, z wykorzystaniem narzędzi krzemiennych i ceramicznych naczyń, studenci przygotowują jedzenie, co ciekawe zarówno dla turystów „na spróbowanie”, jak i potrawy dla reszty załogi Eksperymentalnego Obozowiska.

⁷⁴ Rodzaj przedstawiania przeszłości w sposób rozrywkowy (i często populistyczny) (zob. Holtorf 2010; Paardekooper 2012, 62).

⁷⁵ Doświadczenia z wykorzystaniem krzemiennych narzędzi wykonywane są głównie na terenie rezerwatu w Biskupinie (np. Dmochowski, Pyżewicz 2012).

⁷⁶ Pomysł laboratorium jest efektem wieloletniej pracy Katarzyny Pyżewicz nad zagadnieniami traseologii narzędzi krzemiennych (np. Pyżewicz 2016, 2021; Pyżewicz, Rozbiegalski 2012).

Ryc.9. Grobowiec kujawski na terenie Parku Kulturowego Wietrzychowice (woj. kujawsko-pomorskie), fot. M. Bartczak

Oprócz powyżej opisanych atrakcji na terenie obozowiska i osady zwiedzający mogą praktykować zajęcia związane z dawnym łowiectwem. Przeszkoleni studenci (zazwyczaj członkowie innych grup rekonstruktorskich) instruuja i czuwają nad turystami próbującymi swoich sił w strzelaniu z łuku czy miotaniu oszczepem za pomocą miotacza oszczepów (atlatl).

IV.1.7. Nie tylko eksperymenty...

Muzeum Archeologiczne w Biskupinie jest głównym miejscem prowadzenia doświadczeń i popularyzacji archeologii przez członków Eksperymentalnego Obozowiska. Nie jest jednak jedynym stanowiskiem, na którym rekonstruktorzy z tego projektu prowadzą swoją działalność. Jako dobry przykład można podać współpracę rekonstruktorskiej grupy z Biskupina z Miejsko-Gminnym Ośrodkiem Kultury w Izbicy Kujawskiej, która trwa już kilkanaście lat. Reprezentacja projektu Obozowiska co roku bierze udział w cyklicznym festynie „Wehikuł Czasu”, który odbywa się w Parku Kulturowym Wietrzychowice⁷⁷, gmina Izbica Kujawska (zob. Papiernik, Płaza 2017, 150). Organizowany najczęściej w pierwszą niedzielę września festyn odbywa się „w cieniu” tak zwanych „polskich piramid”, czyli grobowców megalitycznych neolitycznej kultury pucharów lejkowatych (Jażdżewski 1936).

Festyn ma charakter plenerowego pikniku archeologicznego, podczas którego turyści mogą nie tylko podziwiać pięć zrekonstruowanych grobowców kujawskich, ale też brać czynny udział w warszta-

⁷⁷ Park Kulturowy Wietrzychowice został ustanowiony uchwałą Rady Gminy i Miasta Izbica Kujawska w 2006 roku (Papiernik, Płaza 2017, 147). Zgodnie z art. 71 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami kuratela nad Parkiem sprawowana jest przez samorząd lokalny, z kolei nadzór merytoryczny i naukowy sprawuje Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi.

Ryc.10. Warsztaty edukacyjne (wyrób strzał łuczniczych) podczas festynu „Wehikuł Czasu” w Wietrzychowicach, fot. M. Bartczak

tach archeologii eksperymentalnej i wytwórstwie dawnych przedmiotów. W pomoc rekonstruktorom z Biskupina zaangażowana jest młodzież z okolicznych szkół, zrzeszona w grupie historyczno-rekonstrukcyjnej działającej pod kuratelą Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury w Izbicy Kujawskiej.

Forma festynu ma podobny charakter do rekonstrukcji życia ludności z okresów epoki kamienia w Biskupinie. Turyści zachęcani ofertą pocucia się jak neolityczni budowniczości grobowców kujawskich chętnie biorą udział w proponowanych aktywnościach. Impreza jest ściśle tematyczna. W tym miejscu przenosimy się tylko do czasów młodszej epoki kamienia. Przygotowanych jest wiele stanowisk prezentujących czynności życia codziennego w tamtym okresie prądziejów. Cała rekonstrukcja niejako neolitycznej wioski usytuowana jest na „przedpolu” grobowców megalitycznych, które oddzielone są niewielkim zagajnikiem od improwizowanej wioski. Umieszczenie atrakcji turystycznych w pewnej odległości od zabytków (choć już przebadanych i zrekonstruowanych) (zob. Papiernik, Płaza 2017) jest ważne ze względu na ochronę grobowców. Same założenia megalityczne są ogólnodostępne. Można je podziwiać każdego dnia, o każdej porze roku – nie tylko podczas festiwalu. Park Kulturowy w Wietrzychowicach nie posiada na swoim terenie budynku muzeum. Wszystkie zabytki pozyskane z wykopalisk prowadzonych przez archeologów, od Konrada Jażdżewskiego zaczynając, magazynowane i prezentowane są w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi⁷⁸. Na terenie parku

⁷⁸ Warto zaznaczyć, że pierwsze badania archeologiczne prowadzone przez Prof. Jażdżewskiego rozpoczęły się w 1934 roku. Od tego czasu (z przerwami) prowadzone są do dziś. Pracami najczęściej kierowali badacze z Instytutu Archeologii UŁ, Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi oraz archeolodzy z Fundacji Badań Archeologicznych im. Konrada Jażdżewskiego w Łodzi. Fundacja już od dekady bada region otaczający

natomiast rozstawione są tablice informacyjne pokazujące zdjęcia z dawnych prac archeologicznych oraz zawierające treść tekstową (w języku polskim i angielskim), dokładnie opisującą każdy grobowiec.

Rekonstruktorzy z Eksperymentalnego Obozowiska dbają o atmosferę neolitycznych czasów. Nie prowadzą jednak w tym miejscu nowych eksperymentów. Podczas jednodniowego festiwalu w Wietrzychowicach koncentrują się na odtwórstwie historycznym i teatralizacji dziejów (zob. Pawleta 2016b; 2017). Odtwarzają dawne techniki, skupiają się na tym, by edukować i angażować odwiedzających festiwal turystów.

Całe opisane powyżej przedsięwzięcie można określić mianem wspomnianej *living history*, a nawet, na potrzeby tego tematu, zmodyfikować je do pojęcia *living prehistory*. Rekonstrukcje pradziejowej przeszłości w tym miejscu opierają się na narracji tworzonej przez dziesięciolecia badań archeologicznych w Polsce.

Z naukowego punktu widzenia istotnie archeologia doświadczalna w Muzeum Archeologicznym w Biskupinie stoi na wysokim poziomie. Dyrekcja tej placówki jest zawsze chętna do udostępniania terenu rezerwatu, dzięki czemu pomaga studentom i archeologom prowadzić najróżniejsze eksperymenty archeologiczne.

Gorzej natomiast wypadają na terenie rezerwatu działania związane z archeologią wykopaliskową. Substancja zabytkowa Biskupina w dalszym ciągu nie jest w pełni wyeksploatowana. Zauważalny jest ostatnimi laty brak jakichkolwiek prac wykopaliskowych na jego terenie. Jedyną formą badania substancji zabytkowej w obrębie rezerwatu jest archeologia podwodna. W 2019 roku miałem okazję obserwować archeologów i studentów z Uniwersytetu Warszawskiego podczas nurkowania w Jeziorze Biskupińskim w ramach tak zwanej prospekcji podwodnej.

IV.2. Muzeum Archeologiczne i Rezerwat „Krzemionki”

Stanowisko archeologiczne i rezerwat w Krzemionkach reprezentujące neolityczną kopalnię krzemienia pasiastego, położone są między wsiami Sudół i Magonie, w powiecie ostrowieckim, w województwie świętokrzyskim (Bąbel 2015). Teren rezerwatu leży około 20 kilometrów na zachód w linii prostej od rzeki Wisły. Krzemionkowski Region Prehistorycznego Górnictwa Krzemienia Pasiastego został wpisany w 2019 roku na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Muzeum „Krzemionki” jest oddziałem Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim.

Odkrycie „Krzemionek” przypisuje się polskiemu geologowi i paleontologowi z Państwowego Instytutu Geologicznego Janowi Samsonowiczowi. Zdarzenie to miało miejsce 19 lipca 1922 roku. Archeologiczny nadzór nad procesem odkrywania neolitycznej kopalni krzemienia pasiastego sprawował Stefan Krukowski.

Krzemionki to największy na świecie kompleks prahistorycznych kopalń krzemienia. Kopalnie powstały w czasach neolitu i eksploatowane były do epoki brązu. Związane były głównie z dwiema neolitycznymi kulturami: kulturą pucharów lejkowatych i kulturą amfor kulistych oraz z wczesnobrązową kulturą mierzanowicką. Efektem prowadzonej tu działalności wydobywczej jest ogromne pole górnicze o powierzchni prawie 80 hektarów, na którym znajduje się około 4,5 tysiąca szybów kopalnianych na

grobowce kujawskie, identyfikując osady kultur pradziejowych. W badaniach często uczestniczą studenci Instytutu Archeologii UŁ.

rozciągłości 4,5 kilometra (Jedynak, Jedynak, Kaptur 2012, 115). Pole eksploatacyjne ma kształt paraboli. Na nim widoczny jest unikatowy krajobraz nakopalniany, składający się ze śladów warpii lejów poszybowych i hałd (Bąbel 2015; Borkowski, Michniak 1992, 13). Podziemne wyrobiska osiągają głębokość do 9 metrów. Przetrwały one do naszych czasów w pierwotnej formie (Jedynak, Jedynak, Kaptur 2012, 115). Podczas prac archeologicznych, trwających z przerwami od roku odkrycia stanowiska do dziś, rozpoznano prądziejowe techniki wydobywania krzemienia, od prostych wyrobisk jamowych do skomplikowanych kopalń komorowych (Borkowski, Michniak 1992, 14–15).

Na terenie pola eksploatacyjnego występują również pozostałości pracowni krzemieniarskich, a na południe od niego, w rejonie lejów krasowych – ślady sezonowych obozowisk pradawnych górników (Zalewski 1996, 9).

IV.2.1. Historia „Krzemionek”

Stefan Krukowski już od momentu odkrycia zespołu kopalń krzemionkowych zdawał sobie sprawę z rangi tego miejsca. Działając z ramienia Państwowego Muzeum Archeologicznego (PMA), zatroszczył się o to stanowisko, ukróćając działalność wapiennikarzy niszczących prądziejowe kopalnie przez wydobywanie w tym miejscu wapienia. Jego stanowcze działania doprowadziły do tego, że cały teren pola eksploatacyjnego był sukcesywnie wykupowany od podmiotów prywatnych już od lat 20. XX wieku. Nowymi nabywcami terenu były osoby i instytucje dbające o dobro stanowiska archeologicznego (głównie Skarb Państwa). W ten sposób już w 1926 roku powstał pierwszy w Polsce wydzielony obszar chroniący stanowisko archeologiczne – rezerwat archeologiczny podlegający PMA (Krukowski 1939; Zalewski 2012, 94; Chowaniec 2017, 112).

Ryc.11. Teren Muzeum Archeologicznego i Rezerwatu Przyrodniczego w Krzemionkach, fot. K. Pęczalski

W przeciwieństwie do działań Józefa Kostrzewskiego i Zdzisława Rajewskiego w Biskupinie, Stefan Krukowski nie interesował się popularyzowaniem Krzemionek, a rezerwat miał spełniać tylko funkcję ochronną dla stanowiska.

Przez lata wielu archeologów badało Krzemionki, głównie z ramienia PMA. Prace badawcze trwały z przerwami od zakończenia II wojny światowej do XXI wieku. Podczas prac terenowych stosowano wiele metod archeologicznych (np. Migal, Jaworowska 1992), a w późniejszych latach wykorzystywano różne metody nieinwazyjne, w tym geofizyczne czy elektrooporowe (Herbich 1992; Borkowski 1992).

W 1978 roku przekazano administrowanie Krzemionek Muzeum Regionalnemu w Ostrowcu Świętokrzyskim, a samo PMA zachowało możliwość sprawowania nad nimi opieki merytorycznej.

Równolegle z badaniami archeologicznymi prowadzono prace zabezpieczające i modernizujące podziemną trasę turystyczną.

Rozwój ruchu turystycznego na przełomie lat 50. i 60. XX wieku był zasługą Tadeusza Żurowskiego – architekta, który podjął prace zabezpieczające wyrobiska zniszczone w trakcie wojny. Przystosował on obiekt do zwiedzania, wykorzystując nowatorskie rozwiązania związane z eksponowaniem stanowisk pradziejowego górnictwa (Zalewski 2012, 95). Stworzono infrastrukturę muzealną wraz z niewielkim budynkiem wystawowym. Pod koniec lat 60. XX wieku za sprawą Zdzisława Rajewskiego stanowisko górnicze wróciło pod pełną kuratelę PMA, a na terenie Krzemionek ustawiono dwa pawilony i zorganizowano stałą wystawę. Profesor Rajewski planował stworzenie w Krzemionkach infrastruktury podobnej do tej, którą tworzył w Biskupinie. Niestety nie udało się tego dokonać przed jego śmiercią.

W 1985 roku otwarto fragment podziemnej trasy dla zwiedzających. Była to pierwsza podziemna galeria przystosowana do masowej turystyki. Następne fragmenty trasy były sukcesywnie otwierane, aż w 2004 roku połączono je w jedną dużą galerię. Spowodowało to wzrost liczby odwiedzających (Jedynak, Jedynak, Kaptur 2012, 116).

Zarządzeniem prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 8 września 1994 roku Krzemionki zostały uznane za pomnik historii⁷⁹. W 1995 roku powstał tu rezerwat przyrody, który w swoje granice włączył Krzemionki. W 2009 roku teren rezerwatu przyrody i pradziejowe pole górnicze zostały wpisane na listę obszarów chronionych „Natura 2000”⁸⁰. Obecnie obowiązującymi aktami prawnymi o charakterze ochronnym dla tego terenu są m.in.: zarządzenie Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Kielcach z dnia 20 września 2017 r. w sprawie rezerwatu przyrody „Krzemionki Opatowskie” (Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z 2017 r. poz. 2911) oraz rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 20 stycznia 2022 r. w sprawie specjalnego obszaru siedlisk Krzemionki (PLH260024) (Dz.U. z 2022 r. poz. 363). Najważniejszym wydarzeniem dla całego kompleksu pradziejowych kopalń pozostaje wpis na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, który miał miejsce w 2019 roku, w dniach 30 czerwca – 10 lipca na 43. sesji komisji.

W 2022 roku przypadła setna rocznica odkrycia „Krzemionek”. Z tej okazji zarówno Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim, jak i oddział w Krzemionkach zaplanowały wiele atrakcji. Między innymi w dniach 16–24 lipca odbyły się uroczystości na terenie Muzeum

⁷⁹ Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii (Monitor Polski nr 50, poz. 419): <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19940500419/O/M19940419.pdf>

⁸⁰ „Natura 2000” to program chroniący obszary przyrody na terenie Unii Europejskiej. Jego celem jest zachowanie określonych typów siedlisk przyrodniczych oraz gatunków, które uważane są za cenne i zagrożone.

Archeologicznego i Rezerwatu „Krzemionki”, nad którymi patronat objął prezydent Rzeczypospolitej Polskiej oraz Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na tę specjalną okazję wyemitowano okolicznościową srebrną monetę kolekcjonerską z krzemieniem pasiastym o nominale 50 zł. Podczas wydarzenia organizowano warsztaty i prezentacje związane z epoką kamienia i wczesną epoką brązu. Odbłyły się m.in. pokazy wyrobu narzędzi krzemiennych oraz wytopu miedzi. Zainscenizowano również historię przybycia Jana Samsonowicza do Krzemionek i dokonania historycznego odkrycia neolitycznych kopalń.

W popularyzację Rezerwatu „Krzemionki” włożono ogrom pracy i pieniędzy. Dzięki temu edukacja i promocja zarówno stanowiska, jak i młodszej epoki kamienia w tym miejscu są wiodące. Turyści mogą korzystać z różnych atrakcji. Począwszy od przemierzania długiej na kilkaset metrów trasy podziemnych korytarzy, a skończywszy na poznawaniu życia neolitycznych mieszkańców w zrekonstruowanej na terenie rezerwatu wiosce.

IV.2.2. Park archeologiczny w Krzemionkach

Na początku lat 90. XX wieku rozpoczęto budowę parku archeologicznego⁸¹, który po dziś dzień jest rozbudowywany. Park znajduje się w połowie drogi między budynkiem muzeum a wejściem do głównej atrakcji – podziemnej trasy turystycznej. Teren zrekonstruowanej osady otoczony jest palisadą. Wybudowano tu bramę wejściową oraz strażnicę. W parku zrekonstruowano cztery chaty różnych kultur: kultury pucharów lejkowatych, kultury amfor kulistych i kultury mierzanowickiej. Zrekonstruowana osada nie stanowi próby odtworzenia żadnego znanego stanowiska archeologicznego. Jest elementem odnoszącym się do pradziejowego wycinka czasu, nie do miejsca (Jedynak, Jedynak, Kapturek 2012, 116). Wyżej wymienione chaty są rekonstrukcjami obiektów mieszkalnych odkrytych na różnych pradziejowych stanowiskach z terenów całej Polski. W tym przypadku do rekonstrukcji budynków mieszkalnych z epoki kamienia posłużyły odkryte pozostałości chat kultury pucharów lejkowatych z Dobronia (stanowisko Dobroń 1 i Dobroń 2, woj. łódzkie) (Pelisiak 1985, 9–27), kultury amfor kulistych z miejscowości Siciny (woj. dolnośląskie) (Wojciechowski 1971, 37–65) i kultury mierzanowickiej z Brzezia (Brzezina 17, woj. małopolskie) (Czekaj-Zastawny 2014). Poza budynkami mieszkalnymi na terenie zrekonstruowanej osady ustanowiono zagrodę dla zwierząt, mającą na celu między innymi uatrakcyjnić ofertę poprzez przybliżenie zwiedzającym gatunków hodowanych w tamtym okresie. W niewielkiej odległości od pradziejowej wioski zrekonstruowano grobowiec megalityczny. Idea wybudowania grobowca zrodziła się z potrzeby przybliżenia turystom sfery życia i śmierci, cyklu, według którego funkcjonowały społeczności neolityczne i wczesnobrązowe. Założeniem było zrekonstruowanie w tym miejscu grobowca typu kujawskiego z Broniszowic (stanowisko 5, woj. świętokrzyskie) (Socha 2015, 515). Obiekt ma długość 30 metrów, 3 metry wysokości i posiada drewnianą komorę kultową ulokowaną w czole grobowca.

⁸¹ Parkiem archeologicznym można nazwać ekspozycję zrekonstruowanych obiektów w odpowiednio dobranym miejscu (zob. Pawleta 2016a, 188; zob. też Paardekooper 2012). Jest to przeciwieństwo rezerwatu archeologicznego, ponieważ pokazywane tutaj obiekty są translokowane. Park zawiera repliki zabytków znanych z innych stanowisk i zrekonstruowanych w wyznaczonym miejscu. Podobnie definiuje się skansen archeologiczny, a w krajach anglosaskich takie założenia objęte są często terminem *open-air museum*.

Ryc.12. Rekonstrukcja chaty kultury pucharów lejkowatych ze stan. Dobroń 1, fot. M. Bartczak

Ryc.13. Rekonstrukcja chaty kultury pucharów lejkowatych ze stan. Dobroń 2, fot. M. Bartczak

Obszar neolitycznej wioski służy do prezentacji związanych z *living history*. Zwłaszcza podczas festiwalów odbywających się w miesiącach wiosennych i letnich, rekonstruktorzy pokazują czynności związane z życiem pradziejowych ludzi.

Ponadto, z terenu osady mogą korzystać archeolodzy doświadczalni i studenci prowadzący swoje badania eksperymentalne, np. nad obróbką surowców, konstrukcją budowli itp.

IV.2.3. Główna trasa turystyczna

Główną atrakcją kopalni w Krzemionkach jest wspominana wcześniej podziemna trasa prowadząca przez dawne szyby górnicze. Należy zaznaczyć, że inaczej niż w przypadku Biskupina, zwiedzanie kopalni nie może odbywać się indywidualnie. Szlak turystyczny biegnący przez rezerwat zwiedzany jest w obecności przewodnika. Trasa rozpoczyna się na powierzchni pola eksploatacyjnego. Turyści na początku zwiedzają krajobraz nakopalniany, przechodząc kładką wybudowaną nad wspomnianym polem. Kładka prowadzi przez zrekonstruowane różne typy kopalni, pokazujące pracę pradziejowych górników. Do podziemnej trasy trafia się przez specjalnie przygotowany budynek, w którym wyeksponowano plansze zawierające galerię zdjęć i opisów zarówno samego obiektu, jak i jego odkrywców. Do wnętrza kopalni prowadzą spiralne schody wewnątrz budynku. Obok znajduje się udogodnienie w postaci windy.

Podziemna trasa została przystosowana dla zwiedzających przez wykucie tunelu w litej skale po wewnętrznej stronie pola górniczego (Bąbel 2015), tak aby można było zobaczyć oryginalne chodniki i galerie górnicze. Samo poruszanie się pod ziemią jest komfortowe, ponieważ nawet w miarę rosły

Ryc.14. Wykład przy rekonstrukcji wejścia do kopalni komorowej w Krzemionkach, fot. M. Bartczak

Ryc.15. Główna trasa turystyczna – wnętrze kopalni w Krzemionkach, fot. M. Bartczak

Ryc.16. Główna trasa turystyczna –
wnętrze kopalni w Krzemionkach.
W ścianach widoczne „buły” krzemienia
pasiastego, fot. M. Bartczak

Ryc.17. „Symbol” wykonany węglem drzewnym przez neolitycznych górników na filarze w jednej z komór kopalni w Krzemionkach. Jest to jeden z ważniejszych punktów zwiedzania głównej trasy turystycznej, fot. M. Bartczak

człowiek może podczas zwiedzania przemierzać korytarze w pozycji wyprostowanej⁸². Oryginalne chodniki neolitycznej kopalni eksponowane są zatem mniej więcej na wysokości klatki piersiowej zwiedzającego. Podziemną ekspozycję uzupełniono modelami pracujących górników i tablicami informacyjnymi. Obecna trasa podziemna liczy prawie 500 m długości i w najgłębszym miejscu osiąga 11,5 metra. Przewodnicy w Krzemionkach, opowiadając o dobrze zachowanych wyrobiskach krzemienia pasiastego, nie zapominają wspomnieć też o ciekawej geologii regionu. Warto zaznaczyć, że podziemna trasa turystyczna w Krzemionkach to jedyny obiekt tego typu na świecie, otwarty dla masowej turystyki⁸³.

IV.2.4. Muzeum w Krzemionkach

Jedną z głównych idei przyświecających badaczom, od Stefana Krukowskiego począwszy, była budowa muzeum i stacji naukowej na terenie Krzemionek. Gmach nowoczesnego i wielofunkcyjnego muzeum powstał dopiero w 2012 roku. Dzięki temu rezerwat odpowiada dziś definicji nowoczesnego kompleksu naukowo-dydaktycznego.

⁸² Na specjalne okazje dla małych grup zwiedzających (przede wszystkim archeologów czy studentów tej dziedziny) otwierany jest niezmieniony od czasów neolitycznych szyb górniczy nr 4/606, w którym można poczuć się jak prawdziwy neolityczny górnik. Atrakcja jednak powinna być kierowana do osób o dobrej kondycji fizycznej oraz nieposiadających przypadłości klaustrofobii.

⁸³ <https://muzeumostrowiec.pl/krzemionki/>

Ryc.18. Część administracyjna budynku muzeum w Krzemionkach, fot. M. Bartczak

Ryc.19. Część turystyczno-wystawowa budynku muzeum w Krzemionkach, fot. M. Bartczak

Ryc.20. Muzeum w Krzemionkach: wystawa stała, fot. M. Bartczak

Ryc.21. Muzeum w Krzemionkach: wystawa stała, fot. M. Bartczak

Kompleks budynków zawiera pomieszczenia administracyjne, magazyny na zabytki i pomieszczenia gospodarcze, jednym słowem wszelkie udogodnienia do zarządzania obiektem. Z punktu widzenia turysty, najważniejszym jest ciekawy architektonicznie budynek, w którym mieszczą się kasy, sklep z pamiątkami oraz (w dalszej części) wystawa stała. Gmach muzeum jest dość duży. W jego przestrzeni jest miejsce dla oczekujących na przewodników grup zwiedzających. Przestronny, otwarty teren zarówno wewnątrz, jak i przed budynkiem praktycznie każdego wiosennego czy letniego dnia gości dużą liczbę młodzieży szkolnej.

Ryc.22. Muzeum w Krzemionkach: wystawa stała, fot. M. Bartczak

Ryc.23. Muzeum w Krzemionkach: wystawa stała, fot. M. Bartczak

Zwiedzanie całego kompleksu pradziejowych kopalń krzemienia pasiastego rozpoczyna się od obejrzenia nowej wystawy stałej⁸⁴. Koncepcja ekspozycji nawiązuje do neolitycznej wioski. Zrekonstruowane tutaj budynki są pomniejszonymi obiektami występującymi w krzemionkowskim parku archeologicznym. Na ekspozycji znajdują się modele ludzi i zwierząt hodowlanych wykonane z tworzyw sztucznych. Znaleźć tu można także obiekty stylizowane na pradziejowe chaty, które służą jako interaktywne wystawy, zarówno manualne (pokazujące oryginalne zabytki i rekonstrukcje w nowoczesnych, przeszklonych gablotach muzealnych), jak i cyfrowe i multimedialne. Sala wystawowa zaopatrzona jest w liczne ekrany wyświetlające filmy z procesu rekonstrukcji różnych czynności pradziejowych wykonywanych przez archeologów doświadczalnych (tkactwo, uprawa ziemi, wytwarzanie narzędzi itd.) oraz w rzutniki umieszczone w niewidocznych dla turysty miejscach, rzucające światło na przedmioty warte podkreślenia. Ekspozycja korzysta także z multimediiów angażujących multisensorycznie. Wprowadza modele poznawcze oparte na grach i zabawach. Zauważalne jest tu odejście od tradycyjnego modelu wystaw operujących znaczną ilością materiałów tekstowych.

⁸⁴ Uruchomienie wystawy stałej zbiegło się w czasie z wybuchem pandemii koronawirusa SARS-CoV-2.

IV.2.5. Edukacja i popularyzacja w Krzemionkach

Na terenie rezerwatu organizowane są lekcje muzealne dla szkół podstawowych, uzupełniające szkolny program nauczania⁸⁵. Zajęcia odbywają się nie tylko w salach, ale także na terenie wioski pradziejowej i całego kompleksu. Na bazie poszczególnych rekonstrukcji możliwe jest szczegółowe zaprezentowanie np. historii rolnictwa, udomowienia zwierząt, rozwoju rzemiosła itp. W gmachu muzeum, przy okazji zajęć specjalnych, pokazuje się starszej młodzieży i studentom oryginalne pradziejowe narzędzia górnicze (np. podbijaki i kilofy z poroża) oraz narzędzia krzemienne odkryte na terenie Krzemionek. Takie formy edukacji powodują zwiększenie świadomości młodych ludzi i otwarcie się na pradzieje.

Metody dydaktyczne w Krzemionkach są bardzo zróżnicowane. Wydzielić można trzy podstawowe: słowne (opowiadanie, rozmowa, wykład), oglądowe (pokazy, demonstracje i inscenizacje wykonywane przez grupy rekonstruktorskie) i praktyczne (udział w eksperymentach, wytwarzanie przedmiotów pradziejowych) (zob. Pawleta 2015, 375).

Wyjątkowym sposobem popularyzacji archeologii i zawodu archeologa są zajęcia prowadzone na specjalnie do tego celu stworzonym wykopie archeologicznym. Taka forma popularyzacji jest przeznaczona głównie dla najmłodszych. Dzieci eksplorują i dokumentują „warstwę kulturową” oraz odkrywają wcześniej przygotowane „obiekty archeologiczne” (Jedynak, Jedynak, Kaptur 2012, 127). Za największy plus tej formy popularyzacji uważa się możliwość pokazania różnicy między realną archeologią a tą dziedziną nauki przedstawianą w filmach⁸⁶.

Kolejną metodą popularyzacji omawianego miejsca jest jego prężnie działająca strona internetowa oraz profil na platformie Facebook. W dzisiejszych czasach, bardzo związanych z tzw. *social media*, dość łatwo możemy prześledzić popularność danego obiektu historycznego czy archeologicznego, przysłowiowo „nie ruszając się z domu”. Obiekt w Krzemionkach nie odbiega znacząco popularnością od innych sztandarowych obiektów polskiej archeologii. Jego popularność ostatnimi laty bardzo wzrosła, dzięki wpisaniu go na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Istotnym elementem popularyzacji są również cykliczne imprezy plenerowe organizowane w ostatnich latach, zazwyczaj w miesiącach letnich (lipiec–sierpień). Do najważniejszych wydarzeń należą: „Ostrowiecki Festiwal Kultury Prehistorycznej i Antycznej” oraz „Krzemionkowskie Spotkania z Epoką Kamienia”.

85 Oferta edukacyjna jest zawsze bogata i różnorodna, nie dotyczy tylko samej archeologii, pradziejów czy kompleksu kopalń w Krzemionkach, ale oferuje też lekcje przyrodnicze i geologiczne. Przykłady tematów z roku 2022: „Skrzydłaci mieszkańcy rezerwatu Krzemionki”, „Ssaki Rezerwatu Krzemionki”, „Krzemień – stal neolitu”, „Łowcy epoki kamienia”, „Pradziejowy artysta”, „Na tropie przeszłości”, „Szkoła archeologii”, „W neolitycznej osadzie”. Wydarzenia w roku 2025: „V Ostrowiecki Festiwal Kultury Prehistorycznej i Antycznej”, „Krzemionkowskie Spotkania z Epoką Kamienia”.

86 Nawiązując do produkcji filmowych, do najbardziej sugestywnych metod popularyzacji, tym razem nie pradziejów, ale samego rezerwatu „Krzemionki”, należały właśnie filmy. Powstało kilka produkcji, zazwyczaj o charakterze informacyjnym. Jedną z nich był fabularyzowany film Macieja Sieńskiego pt. „Prastary Skarb” z 1968 roku (Balcer 1969, 475). W 2006 roku z kolei powstawał film dokumentalny pod roboczym tytułem „Keeping Warm”, w którym Krzemionki odegrały znaczną rolę. Film był pokazywany w telewizji, na stacji Discovery Channel. W 2020 roku powstał kolejny film, „Krzemienne dziedzictwo”, ogólnodostępny na platformie YouTube oraz na oficjalnej stronie krzemionek: www.krzemionki.pl

IV.2.6. Problemy rezerwatu

Pomimo tak znamienitego, unikatowego na skalę światową zabytku, Krzemionki w dalszym ciągu zmagają się z niezrozumieniem roli tego miejsca. Najlepiej obrazuje to kilkakrotnie przeprowadzane badanie na temat świadomości mieszkańców pobliskiego Ostrowca Świętokrzyskiego (miasta liczącego ponad 70 000 mieszkańców) dotyczące Krzemionek. Okazało się, że 85% ankietowanych nigdy nie było w Krzemionkach, a jeżeli pytało się ich o to, czym są Krzemionki, to około 90% osób nie potrafiło w ogóle sprecyzować odpowiedzi, a jedynie wspominali o kopalni krzemienia.

W tym miejscu warto odwołać się do stwierdzenia, które po dokładnym prześledzeniu form popularyzacji i ochrony omawianego obiektu nasunęło mi się na myśl: sensacyjność odkrycia archeologicznego przegrywa z sensacyjnością odkrycia geologicznego, czyli z krzemieniem pasiastym. Od samego początku odkrycia pradziejowej kopalni ten znakomity obiekt był dewastowany i rozorywany przez ludzi pragnących pozyskać krzemień pasiasty. Problem jego nielegalnego wydobycia był i jest nadal aktualny.

Pomimo że Muzeum Archeologiczne w Biskupinie jest najpopularniejszym pradziejowym stanowiskiem w Polsce, rezerwat „Krzemionki” jest niewątpliwie równie ważny i może być uznawany za wizytówkę polskiej archeologii.

Marzeniem badaczy przejętych losami Krzemionek jest maksymalne wykorzystanie potencjału tego miejsca. To stanowisko archeologiczne z jednej strony służy jako obiekt muzealny i rezerwat do zwiedzania, nastawiony na obsługę ruchu turystycznego, z drugiej zaś jako placówka naukowo-badawcza, z warunkami do ciągłego prowadzenia badań archeologicznych.

Jeszcze kilka lat temu bardzo ważna była dobra reklama i metody popularyzacji. Dziś te metody są stosowane, a dobre zarządzanie stanowiskiem archeologicznym przez ostatnie lata przyczyniło się do „odżycia” Krzemionek. Misją, która powinna być realizowana, jest uświadamianie społeczeństwa, że surowiec krzemienisty występujący w rezerwacie „Krzemionki” nie jest najważniejszym elementem tego obiektu.

Porównując „Krzemionki” do innych rezerwatów czy skansenów archeologicznych w Polsce, które są dobrymi miejscami do prowadzenia zajęć z zakresu edukacji na temat archeologii, dziedzictwa i historii, myśleć trzeba o wspomnianej unikatowości tego miejsca. Podczas gdy inne wiodące rezerваты są pełnowymiarowymi rekonstrukcjami obiektów (chat, palisad, wałów obronnych) odkrytych na danym stanowisku, Krzemionki taką „pełną” rekonstrukcją nie są. Pod pojęcie rekonstrukcji w omawiany rezerwacie podchodzi tylko opisany wcześniej park archeologiczny, w którym odtworzono budynki osadnicze z innych stanowisk oraz stworzono rekonstrukcje kopalń niszowych. Główna atrakcja turystyczna, czyli sieć podziemnych kopalni pradziejowych w Krzemionkach, to raczej zabezpieczone, odpowiednio przygotowane do zwiedzania, oryginalne konstrukcje wydrążone tysiące lat temu przez poszukiwaczy dobrych surowców krzemienistych. Ten rezerwat archeologiczny ma więc ogromny potencjał i olbrzymią przewagę nad innymi w Polsce. Schodząc do podziemnych korytarzy pokopalnianych, można doznać wrażenia cofnięcia się w czasie i przemierzyć rozległe i ciemne przestrzenie, jak górnicy sprzed kilku tysięcy lat. Można wskazać inne dobre miejsca na prowadzenie edukacyjnych festiwali archeologicznych związanych z pradziejami, ale żadne nie oferuje takiej wyjątkowości i dosłownego obcowania z przeszłością jak Krzemionki.

V. Charakterystyka form archeologii publicznej w Polsce

Rozdział ten poświęcony jest analizie różnych form archeologii publicznej zastosowanych w rezerwatach archeologicznych na terenie Polski. Punktem wyjścia dla omówienia tego zagadnienia były badania przeprowadzone w Muzeum Archeologicznym w Biskupinie oraz w Muzeum i Rezerwacie Archeologicznym w Krzemionkach. Na podstawie obserwacji poczynionych w tych instytucjach opisuję główne formy archeologii publicznej wdrażane w rezerwatach archeologicznych. W szczególności koncentruję się na pięciu kluczowych kwestiach: archeologii cyfrowej, archeologii eksperymentalnej, *storytellingu*, festynach archeologicznych oraz odtwórstwie historycznym. Wszystkie te formy łączy to, że są one nie tylko narzędziami edukacyjnymi, ale także służą budowaniu więzi pomiędzy przeszłością a teraźniejszością.

V.1. Archeologia cyfrowa

Zastosowanie zaawansowanych technologii cyfrowych, które są oparte na matematycznych, graficznych i informatycznych narzędziach, w ostatnich latach bardzo przysłużyło się archeologii. Wszechobecność narzędzi cyfrowych sprawiła, że techniki takie jak fotogrametria, skanowanie 3D, wizualizacja cyfrowa czy modelowanie stały się podstawą wielu misji archeologicznych, co przekłada się na działalność muzeów, tworząc nowe sposoby prezentacji wiedzy. Cyfrowe archiwa danych archeologicznych, gromadzone na każdym etapie badań, umożliwiły swobodny dostęp do różnorodnych danych, przyspieszając procesy badawcze i analityczne, a tym samym przekształcając praktykę archeologiczną z „pracy łopatą” w pracę przy komputerze (Stobiecka 2020, 232).

Obecnie widoczne jest wyraźne przechodzenie archeologii z domeny analogowej do sfery wirtualnej, a nawet cybernetycznej. Nowo wprowadzone narzędzia nie tylko umożliwiły atrakcyjniejsze i bardziej nowoczesne przedstawianie archeologii, lecz także przekształciły się w instrumenty polityczne, służące jako środki zaradcze na współczesne zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego, takie jak powódzie czy akty terrorystyczne, na przykład te, które dotyczą zagrożeń dla dziedzictwa na Bliskim Wschodzie (zob. Meskell 2018). Niestety, czasami na wystawach muzealnych czy w edukacji archeologicznej można zauważyć nieprzemyślane stosowanie nowoczesnych technologii, co skutkuje tym, że turyści traktują multimedia jako atrakcję samą w sobie, nie skupiając się na treściach, które mają one prezentować.

Dzięki technologiom cyfrowym, takim jak symulacje rzeczywistości rozszerzonej i holograficznej, archeologia przestała być jedynie dyscypliną odtwarzającą przeszłość. Teraz, korzystając z tych udogodnień, może ona twórczo kreować obrazy dawnych czasów, przygotowując nas na wejście w nowy etap, w którym technologia staje się kluczowym elementem naszej rzeczywistości.

V.1.1. Archeologia cyfrowa w muzeum

Rosnące znaczenie komunikacji wizualnej zmienia pozycję języka mówionego i pisanego jako głównego medium komunikacyjnego, umożliwiając wybór między równorzędnymi systemami semiotycznymi (Penkowska 2017, 11). Zmiana może dotyczyć też pracowników muzealnych, którzy muszą sprostać nowym wymagom atrakcyjności muzeum.

W kontekście kultury współczesnej nowe media odgrywają kluczową rolę, wprowadzając elementy takie jak cyfrowość, automatyzacja, modularność, wariacyjność i transkodowanie kulturowe, które zmieniają tradycyjne sposoby prezentowania rzeczywistości. Niektórzy badacze przyrównują te zmiany do rewolucji przemysłowej XVIII wieku (Penkowska 2017, 12).

Cyfrowa rewolucja znacząco przekształciła również muzealnictwo archeologiczne. Technologia cyfrowa pozwoliła na stworzenie nowych, innowacyjnych wystaw, które zrewolucjonizowały tradycyjne modele prezentacji artefaktów. Wystawy multimedialne są dostępne dla każdego, niezależnie od wieku czy poziomu wiedzy, oferując interaktywne, multisensoryczne doświadczenia zamiast hermetycznych, skierowanych do specjalistów prezentacji. Nowe ekspozycje, korzystając z interaktywnych multimedialnych, angażują zwiedzających w sposób oparty na grach i zabawach, zapewniając uniwersalny dostęp do wiedzy. Tym samym ten „zwrot cyfrowy” w muzealnictwie archeologicznym wypełnił praktycznie do końca założenia doktryny nowej muzeologii.

Kolejną korzyścią wynikającą z cyfryzacji muzeów jest możliwość wizualizacji epok, które nigdy wcześniej nie były w ten sposób przedstawiane⁸⁷. Na przykład w muzeach i rezerwach związanych z pradziejami, głównie z epoką kamienia, tworzone są warunki do „podróży w czasie”, a więc do przyjrzenia się artystycznej interpretacji odległych dziejów, prezentowanych na ekranach multimedialnych, a nawet za pomocą technologii wirtualnej rzeczywistości (VR).

W nowoczesnych obiektach muzealnych stosuje się różnego rodzaju środki, aby zwiedzający mógł doświadczyć wystawy zmysłowo. Coraz częściej muzea rezygnują z tradycyjnej ekspozycji z obszernymi opisami na rzecz narracji prowadzonej za pomocą dźwięku. Na przykład w rezerwacie archeologicznym w Krzemionkach, oprócz pełnej gamy cyfrowych narzędzi edukacyjnych, w nowo otwartym pawilonie muzealnym obok większości zabytków oraz makiet pokazujących kopalnie krzemienia i typy osadnictwa neolitycznego z różnych części Europy zamontowane są odtwarzacze dźwięku z nagraniem narracją, która w ciekawy sposób opowiada o danej ekspozycji.

Współcześnie mówi się o kreowaniu tzw. „muzealnego krajobrazu zmysłów” (*sensescape*) (Stobiecka 2020, 237). Takie doświadczenia w rezerwach archeologicznych gwarantują zanurzenie w przeszłość, stąd postulowałbym wyodrębnienie terminu „archeologia immersyjna”, który miałby zastosowanie właśnie w tego rodzaju placówkach. Archeologia cyfrowa, czyli multimedialna prezentacja przeszłości za pomocą narzędzi cyfrowych, byłaby jednym z elementów tego konceptu.

Jednym z ciekawszych elementów wizualnej narracji w muzeum archeologicznym jest wykorzystywana w różnych aranżacjach gra światłem. Generalnie aplikacje multimedialne wymagają minimalnego oświetlenia. Muzea, w których na cyfrowych ekranach wyświetlane są filmy oraz wizualizacje, na przykład w technologii trójwymiarowej, dla lepszego efektu muszą być jak najmniej oświetlone światłem zewnętrznym i sztucznym. Takie zabiegi sprawiają, że nowoczesne muzea archeologiczne i wystawy w budynkach muzealnych w rezerwach archeologicznych stwarzają dodatkowy, atrakcyjny aspekt

⁸⁷ Oczywiście poza przejawami pradziejowej sztuki naskalnej oraz figuratywnej.

zwiedzania – aurę tajemnicy i zagadki. W kontekście prezentacji stanowisk pradziejowych taki zabieg jest wartościowy, ponieważ oddziałuje na wyobraźnię zwiedzającego, utrwalając w jego wspomnieniach obraz najdalszej przeszłości człowieka jako tajemniczej i nieodgadnionej. Stanowi to wyraźny kontrast z jasno oświetlonymi salami wystawowymi, typowymi dla innych, tradycyjnych muzeów.

Do korzyści płynących z „multimedializacji” muzeów archeologicznych zdecydowanie zaliczyć można poprawę atrakcyjności i dostępności tych instytucji dla szerszej publiczności. Wykorzystanie technologii multimedialnych, takich jak interaktywne ekrany czy wirtualna rzeczywistość, umożliwia zrozumienie i doświadczenie przeszłości na zupełnie nowym poziomie. Takie technologie mogą znacznie wzbogacić doświadczenie zwiedzających, pomagając im lepiej zrozumieć i przyswoić prezentowane treści.

Ryc.24. Multimedialna instalacja w zrekonstruowanym chodniku górniczym w Krzemionkach, fot. M. Bartczak

V.1.2. Cyfrowe zagrożenia

Nadmierne „multimedializowanie” muzeów może przynieść zarówno pozytywne, jak i negatywne konsekwencje.

Jak stwierdza Monika Stobiecka:

multimedialna wystawa wiedzie w hiperrealistyczną przestrzeń, cyberkrajobraz, w którym wszystko jest możliwe, stanowiąc zarazem subiektywną wizję projektanta, kuratora, scenografa, architekta lub/i archeologa. Totalizująca i immersyjna rzeczywistość ma często niewiele wspólnego z tym, co z całą pewnością udaje się wyekstrahować z archeologicznych danych. Manipulacja danymi prowadząca do prezentowania subiektywnego obrazu *pięknej przeszłości* stanowi bodaj najpoważniejszy zarzut wobec multimedialnych wystaw i muzeów (Stobiecka 2020, 240).

Autorka podkreśla, że wykorzystanie technologii multimedialnych niesie ze sobą także pewne ryzyka. Pierwszym z nich jest potencjał do manipulacji danymi i stworzenia niewiarygodnych lub zniekształconych obrazów przeszłości. Przeszłość, prezentowana przez muzea, może być zbyt uproszczona, wybiórcza lub nawet nieprawdziwa, jeśli jest kształtowana przez subiektywne interpretacje pracowników placówki muzealnej.

Drugi problem to ryzyko zaniedbywania lub marginalizacji niektórych aspektów przeszłości, które mogą nie pasować do „atrakcyjnego” obrazu prezentowanego przez muzea. W rezultacie niektóre narracje, kultury czy wydarzenia mogą zostać pominięte lub zniekształcone.

Trzecim zagrożeniem jest możliwość utraty autentyczności i bezpośredniego kontaktu z obiektami archeologicznymi. W erze cyfrowej bezpośrednie doświadczenie rzeczywistości materialnej – dotykanie przedmiotów, badanie ich tekstur i detali – jest często zastępowane przez doświadczenie wirtualne. To może prowadzić do oderwania od rzeczywistości materialnej i utraty szansy na doświadczenie rzeczywistych, fizycznych pozostałości przeszłości.

V.1.3. Cyfrowy aspekt rezerwatów

Dynamiczny rozwój różnych platform internetowych, w połączeniu z intensywną konkurencją, przyczynił się do powstania wielu bezpłatnych instrumentów, które są niezwykle przydatne dla osób zaangażowanych w promocję lub budowanie wizerunku różnorodnych podmiotów, takich jak instytucje, korporacje, ośrodki badawcze czy organizacje społeczne (Brodowska 2014, 55). Te narzędzia umożliwiają efektywne docieranie do szerokiej publiczności i przyczyniają się do umocnienia obecności tych podmiotów w społecznej percepcji.

Również muzea korzystają z udogodnień w postaci komunikacji cyfrowej, umiejętnie wykorzystując różne kanały społecznościowe, takie jak Facebook, YouTube, Instagram czy X. Umożliwia to zastosowanie angażujących form promocji, które bezpośrednio przekładają się na korzyści ekonomiczne, np. sprzedaż biletów wstępu.

Podczas niedawnych wyzwań pandemicznych europejskie rezerваты finansowane przez państwo i cieszące się znaczącą popularnością, takie jak Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, Rezerwat i Muzeum w Krzemionkach czy Archeopark Pavlov (Czechy), wykazały większą odporność na kryzys niż ich mniejsze odpowiedniki⁸⁸. Niezależnie od sytuacji ich popularność na platformach społecznościowych pozostała niezachwiana, co pozwoliło na utrzymanie stałego kontaktu z publicznością. Te ośrodki archeologiczne odpowiedziały na pandemię innowacyjnym podejściem, szybko uruchamiając ambitne projekty online już w początkowych miesiącach kryzysu. Wśród działań oferowanych przez Muzeum Archeologiczne w Biskupinie znalazły się regularne lekcje i warsztaty online. Inicjatywy oznaczo-

⁸⁸ Cytując Mateusza Bieczyńskiego: „Według raportu UNESCO zatytułowanego *Museum around the World in the face of COVID-19* skutkami pandemii zostało dotkniętych 90% wszystkich muzeów na świecie i możliwe, że 10% z nich nigdy nie zostanie otwartych ponownie. W 171 krajach spośród 182 badanych odnotowano zupełne lub częściowe zamknięcia instytucji muzealnych w związku z pandemią. Raport, który obejmował badanie 95 000 instytucji, zidentyfikował ponad 800 różnego typu inicjatyw podjętych w odpowiedzi na kryzys związany z epidemią” (Bieczyński 2021, 24). Raport wyraźnie podkreśla rosnący wpływ cyfryzacji na działania muzeów, co jest rezultatem adaptacji wielu uprzednio zaplanowanych wydarzeń kulturalnych do formatu online w poprzednim roku. Według danych zgromadzonych w tym opracowaniu europejskie instytucje kultury wykazały największą innowacyjność, tworząc najwięcej nowych ekspozycji online w odpowiedzi na wybuch pandemii. Europa zdecydowanie dominowała w tej dziedzinie, natomiast muzea azjatyckie plasowały się tuż za nią (Bieczyński 2021, 24).

ne hasztagiem #wirtualnemuzeum były transmitowane na żywo na platformach takich jak YouTube i Facebook⁸⁹.

Programy online miały szeroką ofertę, w tym pokazy praktyczne z zastosowania archeologii eksperymentalnej, wirtualne spacer po terenie rezerwatu, prezentacje stałych ekspozycji oraz wykłady na różnorodne tematy archeologiczne. Transmisje na żywo zdobyły dużą popularność, co w części było spowodowane ograniczeniami związanymi z globalną sytuacją zdrowotną.

Nie sposób nie docenić, jak te muzea utrzymały swoją misję edukacyjną w trudnych czasach. Pomimo znaczących wyzwań organizacyjnych, tego typu inicjatywy cyfrowe przyniosły im też znaczne korzyści promocyjne.

Potwierdza to na przykład wzrost popularności Muzeum Archeologicznego w Biskupinie, szczególnie widoczny w statystykach na ich profilu na Facebooku⁹⁰. W 2018 roku strona muzeum zgromadziła 9952 „polubienia” i była obserwowana przez 9963 użytkowników (Bartczak 2018, 18). W końcu 2022 roku wartości te wzrosły do 21 tysięcy „polubień” i 22 tysięcy obserwujących⁹¹. Latem 2025 roku liczba obserwujących przekroczyła 29 tysięcy⁹².

Drugi najważniejszy rezerwat w Polsce – Muzeum Archeologiczne i Rezerwat „Krzemionki” – również zyskał w ostatnich latach wielu nowych odbiorców na Facebooku. W 2018 roku profil miał około 3 tysięcy obserwujących, a latem 2025 roku ich liczba przekroczyła 8 300⁹³.

Spośród oficjalnych kanałów internetowych należących do muzeów i rezerwatów archeologicznych to portale społecznościowe pełnią kluczową funkcję informacyjną, skupiając różnorodność treści niezbędnych dla potencjalnych zwiedzających. Te cyfrowe centra udostępniają kompletne dane kontaktowe i godziny otwarcia, stanowiąc praktyczne źródło informacji dla planujących wizytę. Aktualności i harmonogram nadchodzących wydarzeń znajdują się na „wyciągnięcie ręki”, umożliwiając użytkownikom pozostanie na bieżąco z ofertą muzeum.

Na oficjalnych stronach można znaleźć także szczegółowe informacje dotyczące obiektu oraz opisy chronionych stanowisk archeologicznych. Każda strona przechowuje cenne kawałki historii, oferując krótkie, ale przystępne streszczenia przeszłości danego miejsca.

89 Transmisja na żywo z rezerwatów archeologicznych w postaci lekcji czy oprowadzania określana jest terminem *broadcasting mode of digital engagement*. To rozwiązanie było najczęściej implementowane przez organizacje archeologiczne w Wielkiej Brytanii i oznacza komunikację jako przekazywanie wiadomości od nadawcy do odbiorcy za pośrednictwem medium. Od odbiorcy oczekuje się odpowiedzi poprzez mechanizm informacji zwrotnej, w postaci komentarzy i informacji, które mogą okazać się użyteczne do ulepszenia usługi lub samej komunikacji w przyszłości (Bonacchi 2017, 66).

90 <https://www.facebook.com/MA.Biskupin/> – dane na dzień 14 sierpnia 2018.

91 <https://www.facebook.com/MA.Biskupin/> – dane na dzień 14 grudnia 2022. Przy tak dużych danych, liczbę „polubień” oraz „obserwacji” na platformie Facebook można zobaczyć tylko w postaci zaokrąglonej.

92 <https://www.facebook.com/MA.Biskupin/> – dane na dzień 10 września 2025.

93 Muzeum w Krzemionkach skorzystało tutaj na obchodach setnej rocznicy odkrycia pradziejowych kopalni, przypadającej na rok 2022. Przed serią wydarzeń zorganizowanych na jej uczczenie, władze placówki postawiły na głośne reklamy w mediach społecznościowych i ogólnie w Internecie, mocno promując kompleks pradziejowych kopalni.

V.2. Archeologia eksperymentalna/doświadczalna

Archeologia eksperymentalna w świetle *public archaeology* związana jest z jej trzema rodzajami: akademicką archeologią publiczną, edukacją archeologiczną i archeologią popularyzatorską.

Rozumiana jako „ta gałąź archeologii, która usiłuje interpretować kulturę materialną, technologie czy sposoby życia w przeszłości poprzez eksperymenty naukowe” (Callahan 1999, 4, cyt. za: Osipowicz 2010, 21), archeologia eksperymentalna odnosi się przeważnie do narzędzi wykorzystywanych przez naukę do testowania hipotez postawionych przez badacza, popartych badaniami. Archeologia doświadczalna jest więc metodą naukową, która poprzez prowadzone doświadczenia bazujące na wynikach prac archeologicznych i dostępnej dokumentacji z badań, stara się odtworzyć między innymi dawne techniki produkcji narzędzi, techniki wznoszenia pradziejowych konstrukcji mieszkalnych, sposoby hodowli zwierząt i kultury roślin itp. (por. Nowaczyk 2007b, 503; Pawleta 2016b, 259). Jej zadaniem jest przede wszystkim wspomaganie badaczy w interpretacji wiedzy na temat przeszłości. W takim ujęciu archeologia doświadczalna odpowiada definicji akademickiej archeologii publicznej.

Archeologia eksperymentalna w Polsce, jak zaznaczał Tadeusz Malinowski (1990), posiada dość odległą tradycję, sięgającą co najmniej roku 1915, kiedy to przeprowadzono eksperyment dotyczący funkcji rylców krzemiennych (Krukowski 1915, za: Malinowski 1990, 215). Kolejne doświadczenia odnosiły się do technik obróbki krzemienia i mogą pochodzić z początku XX, a nawet końca XIX wieku (Sawicki 1922). Przez lata polscy archeolodzy eksperymentowali z tworzeniem narzędzi z krzemienia i kamienia, obróbką drewna, rogu i kości oraz wyrobem naczyń glinianych (Rajewski 1957).

W okresie powojennym eksperymentowanie stało się bardziej powszechne i obejmowało szersze aspekty kultury materialnej i duchowej dawnych społeczeństw. Pomimo tego nie powstały stałe grupy badawcze specjalizujące się wyłącznie w eksperymentach archeologicznych. Te prowadzone były raczej dorywczo, często jako uzupełnienie badań naukowych lub elementy edukacyjne (Malinowski 1990, 216). W tamtych czasach eksperymenty dotyczyły wytwórstwa naczyń ceramicznych, narzędzi krzemiennych i kościanych, wytopu metali, produkcji dziegiu, technik budowlanych – wznoszenia konstrukcji na przykład długich domów oraz – co ciekawe – pochówków ciałopalnych⁹⁴.

W latach 50. i 60. XX wieku eksperymenty były kluczowym elementem kształcenia studentów archeologii w ramach Archeologicznych Obozów Szkoleniowych (AOS), które stanowiły platformę edukacyjną dla studentów historii kultury materialnej, promującą integrację i rozwój kompetencji poprzez wykopaliska i wykłady (zob. Rajewski 1952).

Dziś temat ten jest relatywnie szeroko znany, doświadczenia dotyczące tej dziedziny pomagają naukowcom lepiej zrozumieć dawne technologie. Jeszcze na początku lat 90. ubiegłego wieku polskie

⁹⁴ T. Malinowski przytacza różne przykłady eksperymentów dotyczących spalania zwłok. Takie doświadczenia antropologiczne były przeprowadzane, aby lepiej zrozumieć proces i konsekwencje kremacji. Niektóre doświadczenia odbywały się w warunkach przypominających pradziejową kremację, z użyciem stosów drewna sosnowego. W tym celu wykorzystywano pojedyncze kości ludzkie, niekiedy całe zwłoki człowieka bądź małpy. Obserwowano sam proces spalania oraz zmiany zachodzące w kościach podczas spalania, uwzględniając różne materiały umieszczone na stosie. Część badań przeprowadzono w warunkach laboratoryjnych, m.in. oceniano możliwość identyfikacji płci i wieku na podstawie ciężaru przepalonych kości, rekonstrukcji długości kości oraz określania płci i wieku na podstawie cech diagnostycznych zachowanych na fragmentach przepalonych kości (Malinowski 1990, 230–231). Dziś zasady etyki wykluczają możliwość przeprowadzenia takiego doświadczenia na ludzkich tkankach. W związku z tym w eksperymentach tego rodzaju wykorzystuje kości zwierząt hodowlanych (najczęściej świń) jako substytutu.

eksperymenty archeologiczne pełniły rolę uzupełniającą dla badań naukowych (Malinowski 1990, 217), dziś natomiast większość archeologów nie wyobraża sobie prowadzenia badań bez wykorzystania metod archeologii doświadczalnej. Trzeba jednak nadmienić, że duża część eksperymentów prowadzona jest bez udziału szerszej publiczności, ponieważ są to doświadczenia *stricte* naukowe. W Polsce w „zaczynu pracowni” prowadzone są eksperymenty mające na celu wzbogacenie bazy naukowej, niekoniecznie w ramach archeologii publicznej. Można tutaj wymienić takie badania jak: traseologia narzędzi kościanych (Diakowski 2014), doświadczenia z rozmiękczaniem poroża (Osipowicz 2005), traseologia narzędzi krzemiennych (Małecka-Kukawka 2017; Pyżewicz 2021), choć w tym ostatnim przypadku baza narzędzi porównawczych często powstaje w ramach współpracy z turystami⁹⁵. Wielu młodych ludzi, przeważnie studentów archeologii, ma możliwość prowadzenia swoich eksperymentów w rezerwatach archeologicznych i muzeach na wolnym powietrzu.

Według Johna Colesa archeologia eksperymentalna posiada trzy poziomy archeologii doświadczalnej (Coles 1977). Pierwszą z nich autor określił jako pokazy i prezentacje dla publiczności, które realizowane są z różnym skutkiem⁹⁶. Wielu archeologów kładzie nacisk na komponent badawczy archeologii eksperymentalnej, jednakże pozostali widzą w niej potencjał wypełniania założeń związanych z doznawaniem i przeżywaniem tak zwanej „żywej historii”. Zarówno sam proces badawczy zachodzący podczas doświadczenia, jak i rekonstruktor używający pierwotnych narzędzi (często w rezerwacie archeologicznym przebrany za przedstawiciela dawnej kultury) są dla turysty nie tylko elementem sensorycznego „przeżycia”, ale i ważnym doświadczeniem edukacyjnym. W takiej perspektywie archeologia eksperymentalna łączy się z edukacją archeologiczną i archeologią popularyzatorską.

Niektórzy badacze twierdzą, że termin archeologia doświadczalna jest przez wielu autorów nadużywany i błędnie łączony z działaniami podejmowanymi na przykład w skansenach czy parkach archeologicznych w ramach wspomianej *living history* (Osipowicz 2010, 21).

Część badaczy wprost mówi o potrzebie odgraniczenia archeologii eksperymentalnej od działań podejmowanych w rezerwatach archeologicznych, pomimo pewnego stopnia przenikania się tych obszarów. Sprzeciw dotyczy też nieuprawnionego utożsamiania tych dwóch dziedzin, co sugeruje nadużycie terminologii.

Archeologia eksperymentalna, jak pokazuje cytowany przez Osipowicza (2010) P. Reynolds (1999, 156), jest często błędnie pojmowana jako metoda przekazywania wiedzy publiczności, przede wszystkim podczas imprez archeologiczno-historycznych na świeżym powietrzu. Reynolds krytykuje powyższe utożsamienie, wskazując na istotne rozróżnienie między edukacją, doświadczeniem i eksperymentem. Archeologia eksperymentalna jest formą naukowej praktyki, a nie działalności odtwórczej czy popularyzatorskiej.

Podobne poglądy wyraża Osipowicz, podkreślając, że choć działalność w skansenach czy parkach archeologicznych ma duże znaczenie edukacyjne, często odbiega od definicyjnego celu archeologii eksperymentalnej, która ma charakter *stricte* badawczy (Osipowicz 2010, 21).

Archeologia eksperymentalna niejednokrotnie jest mylnie utożsamiana również z odtwórstwem historycznym, które nie stanowi specjalistycznej metody naukowej, nie polega na przeprowadzaniu eksperymentu badawczego w celu uzyskania informacji o wartości naukowej. Działania odtwórcze często

95 Przykład odnoszący się do tego zagadnienia został opisany w poprzednim rozdziale.

96 Drugi i trzeci poziom są to elementy prowadzenia i teoretyzowania eksperymentu na poziomie naukowym. Coles zauważa, że duże osiągnięcia w metodach rozpoznania procesów produkcyjnych i zabiegów porównawczych i dokumentacyjnych notuje obróbka surowców krzemiennych i kamiennych.

wykorzystują artefakty dostosowane do współczesnych potrzeb, które są mniej lub bardziej wiernymi kopiami oryginalnych zabytków.

Archeologia festynowa, termin zaproponowany przez Nowaczyka (2007b, 502), jest formą prezentacji w atrakcyjny i zrozumiały sposób wyników eksperymentów dokonywanych w ramach archeologii eksperymentalnej. Prowadzone w jej ramach pokazy nie dotyczą tylko procesów wytwórczych czy prądziejowych rzemiosł, ale przede wszystkim ich wyników. Nie spełnia ona tym samym wymogów poznania naukowego.

W każdym przypadku konieczne jest wyraźne określenie granicy między sferą badawczą a popularyzatorską. Oczywiście jest, że różne formy prezentacji archeologii są niezbędne dla popularyzacji wiedzy, ale należy pamiętać o naukowych fundamentach i założeniach stojących za archeologią eksperymentalną (Paardekooper 2012; Osipowicz 2010; Pawleta 2016a).

Archeologia eksperymentalna koncentruje się na próbie odtworzenia i zrozumienia przeszłych technologii i praktyk poprzez ich reprodukcję i testowanie. Takie podejście jest często stosowane w nauce dotyczącej dawnych technologii i praktyk, takich jak wytwarzanie narzędzi czy interpretowanie funkcji palenisk. Z drugiej strony, archeologia publiczna skupia się na udziale publiczności w odkrywaniu i zrozumieniu przeszłości. W tym zakresie obejmuje to zarówno udział społeczności w projekcie archeologicznym, jak i edukację publiczną na temat znaczenia i wartości archeologii.

Połączenie tych dwóch dyscyplin może być bardzo skuteczne. Na przykład publiczna demonstracja wytwarzania narzędzi krzemiennych jest jednocześnie doświadczeniem archeologicznym i edukacyjnym. Turyści odwiedzający rezerwat archeologiczny mają szansę zrozumieć, jak narzędzia były produkowane w przeszłości oraz jak badacze używają doświadczeń i nasuwających się w ich trakcie spostrzeżeń do badania dawnych społeczności. Archeolog eksperymentator staje się wówczas edukatorem, jak to często ma miejsce podczas festynów w Biskupinie.

Współpraca archeologii publicznej i eksperymentalnej niekiedy jest bardzo ścisła. Przykładem może być w tym wypadku zaangażowanie społeczności – turystów, w proces „zadeptywania” ukrytych pod ziemią depozytów⁹⁷. Eksperyment taki może dostarczyć cennych danych dla archeologów, jednocześnie angażując publiczność w proces naukowy.

Innym przykładem połączenia tych dwóch dyscyplin może być projekt rekonstrukcji pradziejowego budynku lub osady, w którym udział biorą członkowie lokalnej bądź większej społeczności. Można tu przywołać stworzenie rekonstrukcji grobowca megalitycznego wzorowanego na odkryciu z Broniszowic (zob. Socha 2015, 515) jako elementu uzupełniającego atrakcje skansenu archeologicznego na terenie Krzemionek. Wszystkie te działania przyczyniają się do edukowania społeczeństwa na temat przeszłości, a także stanowią doskonałą okazję dla archeologów do testowania teorii dotyczących konstrukcji i funkcjonowania zarówno budowli mieszkalnych, jak i grobowych.

Z tego powodu można rozważyć wyodrębnienie z archeologii eksperymentalnej osobnych działów, na wzór wyodrębnienia przez Nowaczyka „archeologii festynowej”. Nie ma przeszkód, aby zdefiniować archeologię eksperymentalną jako praktykę służącą naukowemu poznaniu, jednak gdy jest ona wykonywana publicznie lub z udziałem publiczności, jej zakres zaczyna obejmować również działania charakterystyczne dla archeologii publicznej.

⁹⁷ Dokładny opis powyższego eksperymentu znajduje się w poprzednim rozdziale, przy opisie działań archeologii doświadczalnej w Biskupinie.

Ryc.25. Pokaz wytopu miedzi podczas festynu „Wehikuł Czasu” w Wietrzychowicach, fot. M. Bartczak

W związku z powyższym uważam, że archeologię eksperymentalną uprawianą w rezerwatach archeologicznych lub ogólnie w muzeach na wolnym powietrzu można zaliczyć do jednej z form archeologii publicznej, ponieważ te dwa obszary praktyki da się skutecznie połączyć dla realizacji celów popularyzacyjnych i edukacyjnych, a tym samym współpracy między eksperymentatorem a publicznością.

V.3. *Storytelling*

Storytelling to dosłowne „opowiadanie historii”, które staje się magicznym mostem łączącym różnorodne kultury, grupy etniczne, narody. Każda społeczność przechowuje w sobie swoje niepowtarzalne narracje, pełne bogactwa i inspiracji, które służą nie tylko jako doskonała rozrywka, lecz także jako skarbnica wiedzy i nośnik wartości moralnych. Legendy i podania, przekazywane z pokolenia na pokolenie, ukoronowane są właśnie misternym *storytellingiem*, który zgrabnie snuje wątki, wzbudzając emocje i wpływając na utrwalenie wydarzeń w kolektywnej pamięci.

Kim jest „storyteller”? To nie tylko artysta, ale także nauczyciel i animator, korzystający z siły słów, by przewodzić słuchaczom w krainie wyobraźni. Opowiadając historie z pamięci, niezależnie od tego, czy są to tradycyjne bajki, miejskie mity, autorskie opowieści czy spontaniczne kreacje, każdorazowo kształtuje unikalne doświadczenie dla swojej publiczności. Ta interakcja z odbiorcą może być wzbogacona przez muzykę, taniec, obrazy czy marionetki. Co więcej, niektórzy opowiadacze prowadzą warsztaty, rozwijając u innych umiejętności opowiadania i inspirując do twórczych działań związanych z historiami.

Na przykład w dziedzinie marketingu narracja stanowi nieodłączną część promowania danej marki, wnosząc w nią głębszy sens i pozwalając klientom zbliżyć się do historii, która owiewa produkty jak mistyczna aura. Poprzez snucie wątków i rozwijanie opowieści narracja tworzy kompleksowy kontekst, który zaprasza odbiorców do wspólnego przeżywania, angażując ich emocje i pobudzając ich wyobraźnię. Innymi słowy, *storytelling*, znany również jako marketing narracyjny, to narzędzie biznesowe służące do komunikacji marki lub produktu poprzez opowiadanie historii (Bielecka 2021, 69). Polega na tworzeniu oryginalnej narracji związanej z marką, budowaniu szerszego kontekstu i konstruowaniu spójnej historii o marce i produktach.

Zaadaptowane do technik marketingu (a zwłaszcza reklamy) składniki kreowania narracji obejmują otoczenie, schemat wydarzeń, protagonistów, konfrontację oraz dynamikę działań. Każda relacja posiada swoje postacie centralne, które przechodzą przez różne doświadczenia. Te aspekty są nam dobrze znane z literatury, opowieści ludowych, kinematografii czy produkcji telewizyjnych. Niektóre narracje korzystają z perspektywy pierwszoosobowej, podczas gdy inne przedstawiają zdarzenia z punktu widzenia trzeciej osoby.

Ostatnimi czasy metody *storytellingu* adaptowane są coraz częściej do archeologii. Już na początku XXI wieku amerykański archeolog Peter A. Young postulował, by nawet teksty w magazynach wydawanych przez Society for American Archaeology (SAA) były pisane w dużej mierze językiem przystępnym dla przedstawicieli innych dziedzin, nie tylko dla archeologów czy antropologów (Young 2003, 10). Wskazywał również na ścisłą korelację między uprawianiem archeologii i *storytellingiem*, zaznaczając, że to właśnie archeolodzy i reprezentanci dziedzin pokrewnych są utożsamiani przez społeczeństwo z naukowcami zajmującymi się najciekawszymi aspektami badawczymi, co warto na każdym kroku (czy to w artykułach popularnonaukowych, czy podczas wykładów) manifestować (Young 2003, 9–10).

Z kolei adaptowanie metod *storytellingu* w placówkach muzealnych i rezerwach archeologicznych spowodowane jest chęcią wyjścia muzeum naprzeciw rosnącym oczekiwaniom turystów wobec atrakcyjności danego miejsca.

W przypadku muzeów, w tradycyjnym ich słowa znaczeniu, przekazywanie historii odbywa się głównie przez obraz. Turysta odbiera narrację pokazywaną przez wystawy muzealne poprzez zmysł wizualny. Tyczy się to zarówno tradycyjnych gablot z zabytkami, jak i narzędzi cyfrowych i multimediów. Ekspozyty, mimo swojej materialności, zyskują wartość dopiero w kontekście interpretacji – procesu nadawania im znaczeń i opowiadania o nich. Dobry przewodnik, ze zręcznością artysty estradowego, ciekawie opowie o przedmiocie wystawionym na muzealną „półkę”. Dobra narracja w takim wypadku staje się łącznikiem między eksponatem a odbiorcą, dostarczając kontekstu i celu dla prezentowanego obiektu, pomagając ożywić historie kultur minionych epok (zob. Bedford 2001).

Muzea (w szczególności archeologiczne, etnograficzne i historyczne) są naturalnym siedliskiem dla opowieści, które odgrywają kluczową rolę w interpretacji kolekcji i przekazywaniu wiedzy. To miejsca, gdzie historia, kultura i nauka łączą się w opowieściach o ludziach, ich naturze i twórczości. Rola narracji w muzeach jest nieoceniona, bowiem wyróżnia się zdolnością do jednoczesnego eksplorowania rzeczywistości materialnej i niematerialnej, zachowując i podtrzymując niematerialne dziedzictwo przez tradycję oralną.

Narracje muzealne mają również unikalną zdolność do budowania mostów między bliskim i dalekim, zarówno w przestrzeni, jak i czasie, umożliwiając słuchaczom podróż umysłem do innego okresu i miejsca. Są one efektywne w przypadku różnych stylów uczenia się i są dostępne dla szerokiej publiczności, w tym dla osób niepełnosprawnych.

Rola opowieści w muzeum jest szczególnie znacząca zarówno w kontekście edukacji formalnej, jak i nieformalnej, stanowiąc skuteczne narzędzie pedagogiczne. Przy odpowiednim zastosowaniu opowiadanie historii może przyciągnąć i zaangażować różne grupy odbiorców, dostarczając bogatych doświadczeń edukacyjnych i kulturowych.

Wreszcie, opowiadanie historii w muzeach odgrywa ważną rolę społeczną, szczególnie wśród lokalnych społeczności, wzmacniając poczucie związku z kolekcją zabytków i dając możliwość współtworzenia narracji. Takie podejście może przyczynić się do umocnienia relacji między muzeami a ich użytkownikami, a także do zwiększenia atrakcyjności i dostępności muzeów.

Storytelling w rezerwatach archeologicznych, zwłaszcza podczas festynów, stanowi istotny element, który pozwala na angażujące i interaktywne doświadczenie historyczne. „Storytellerzy”, czy inaczej narratorzy, to osoby opowiadające historię danego miejsca. Odgrywają oni kluczową rolę w kształtowaniu postrzegania stanowisk archeologicznych przez turystów. Poprzez opowiadanie historii z przeszłości wzbogacają wizytę o kontekst kulturowy i historyczny, tworząc głębsze, bardziej osobiste doświadczenie dla odwiedzających.

Używając narracji, „storytellerzy” są w stanie przekształcić statyczne eksponaty w żywe obrazy przeszłości, tworząc mosty między teraźniejszością i przeszłością, a także między różnymi kulturami i pokoleniami. Dzięki swoim umiejętnościom opowiadania historii potrafią oni skupić uwagę odwiedzających na szczególnych cechach stanowiska, ułatwiając zrozumienie jego znaczenia i wpływów. Ponadto, „storytellerzy” mogą przyczynić się do rozwijania dociekliwej postawy u odwiedzających, inspirując ich do dalszego poznawania i zrozumienia przeszłości.

Trzeba też zwrócić uwagę, że podczas dużych imprez w rezerwatach funkcje „storytellerów” pełnią zaproszeni przez dyrekcję przeróżni goście – często aktywni archeolodzy, historycy, antropolodzy czy etnolodzy. Nie zawsze narracja dotyczy miejsca, w którym taki narrator snuje swoją opowieść. Osoby specjalnie zapraszane przedstawiają tematy związane z ich działalnością i zainteresowaniami. Jest to pewnego rodzaju wystąpienie, można by je określić jako wykład popularnonaukowy, lecz nie chciałbym takim narratorom odbierać elementu „więzi” ze słuchaczami, jaka może się wywiązać przy „opowiadaniu historii”.

Przykładem takiego *storytellingu*, uznanego ogólnie za „serię wykładów popularnonaukowych”, może być cykl wykładów prowadzonych podczas największego festiwalu archeologicznego w Polsce, a mianowicie XXV Jubileuszowego Festynu Archeologicznego w Biskupinie (14–22 września 2019). Codzienne wykłady odbywające się na tamtejszej scenie głównej ściągały setki widzów. Ich problematyka była bardzo zróżnicowana ze względu na to, że w tej edycji festynu przypomniano tematykę każdego z corocznych wydarzeń od samych jego początków⁹⁸. W ostatni weekend festynu, zarówno w sobotę, jak i w niedzielę, zorganizowano blok tematyczny poświęcony Ameryce Północnej. Podczas tej serii wykładów miałem zaszczyt rozpoczynać narrację o tym kontynencie, w której przybliżyłem słuchaczom archeologię paleolitu na Wielkich Równinach Stanów Zjednoczonych oraz opowiedziałem o

⁹⁸ Wrześniowy „Festyn Archeologiczny” w Biskupinie to coroczne wydarzenie o zmiennej tematyce. Mimo różnorodności tematów, podstawowa formuła festynu pozostaje niezmienna. Mianowicie, różne aspekty dawnego życia są prezentowane w praktyczny sposób. Zapraszani są prelegenci z całej Europy, np. z Anglii, Grecji, Niemiec, Węgier czy Łotwy, a także z Egiptu i Stanów Zjednoczonych (Chowaniec 2017, 240). Tematyka festynu nie ogranicza się tylko do historii ziem polskich, lecz rozciąga się na archeologię i historię całego świata – od starożytnej Grecji i Rzymu po Egipt. Do tej pory nie brakowało również tematów dotyczących kultur indiańskich, a nawet historii feudalnej Japonii.

Ryc.26. „Opowieść” o Paleoindianach wygłaszana w jednym z długich domów w Biskupinie, fot. MAB

dawnym życiu Paleoindian⁹⁹. Kolejni prelegenci, Radosław Palonka i Adam Piekarski, przedstawili wyniki swoich wybitnych badań, poświęconych odpowiednio kulturom prekolumbijskim południowego zachodu USA (Palonka 2020) i wyprawie Lewisa i Clarka na zachód Ameryki (Piekarski 2018). W tym wypadku wszyscy trzej użyliśmy metod *storytellingu*, albowiem naszym celem nie była prezentacja wielu naukowych aspektów naszych zainteresowań, a wcielenie się w postaci bardziej przypominające Indianę Jonesa i w takim tonie przedstawienie ciekawostek dotyczących naszych wypraw badawczych w Stanach Zjednoczonych. Wdrożyliśmy najprostszą metodę, czyli linearną narrację¹⁰⁰, którą wzbogaciliśmy dzięki użyciu różnych rekwizytów¹⁰¹. Rezultatem takiego zabiegu było zwiększające się zainteresowanie serią prelekcji wśród turystów odwiedzających Biskupin.

V.4. Festyny archeologiczne

Koncepcja festynów archeologicznych zyskała w Polsce na popularności około połowy lat 90. XX wieku. Wydarzenia tego typu zainicjował festyn „Człowiek i środowisko w przeszłości”, który miał

⁹⁹ Wiedzę na ten temat zdobyłem podczas pobytów w Stanach Zjednoczonych i kilkumiesięcznej praktyki archeologicznej na stanowisku Paleoindian „Hell Gap” w Wyoming.

¹⁰⁰ Linearna narracja polega na przedstawieniu wydarzeń w chronologicznej kolejności. Ta forma narracji jest często używana w literaturze i filmie (Coste 1989).

¹⁰¹ W trakcie wykładu zaprezentowałem działanie miotacza oszczepów, używanego m.in. przez Paleoindian.

miejsce w Biskupinie w 1995 roku (Grossman 2006; Piotrowski, Zajączkowski 2010). Od tamtego czasu tego rodzaju imprezy zyskały znaczące uznanie wśród turystów. Festyn w Biskupinie, odbywający się co roku we wrześniu, stał się flagowym wydarzeniem spośród podobnych inicjatyw, pielęgnując tradycje zapoczątkowane podczas pierwszej edycji. Innymi renomowanymi wydarzeniami cyklicznymi są „Festiwal Słowian i Wikingów” na Wolinie oraz festyny prahistoryczne, takie jak „Ostrowiecki Festiwal Kultury Prehistorycznej i Antycznej” w Krzemionkach i „Wehikuł Czasu” w Wietrzychowicach.

Po zmianach politycznych w 1989 roku redukcja państwowych dotacji dla placówek naukowych, w tym muzeów, stała się ważnym motywem organizacji tego rodzaju wydarzeń jako alternatywnych źródeł finansowania (Grossman, Piotrowski 2011, 213). Z biegiem czasu inicjatywa organizacji festynów przeniosła się z instytucji naukowych do społeczności lokalnych, samorządów, stowarzyszeń, a nawet osób prywatnych.

Obecnie festyny i festiwale archeologiczne stanowią istotny element sektora kultury, dostarczając i rozpowszechniając wiedzę o minionych epokach, badanych przez archeologię (Pawleta 2016a, 254). Są to wydarzenia plenerowe o charakterze dydaktyczno-popularnym, prezentujące różnorodne aspekty życia człowieka w przeszłości (Chowaniec 2010, 208–210).

Festyny archeologiczne, odbywające się zarówno na terenach rezerwatów archeologicznych, jak i muzeów na wolnym powietrzu, pełnią kluczową rolę w szerzeniu wiedzy o przeszłości poprzez interaktywne formy edukacji. Oferują one unikalne możliwości doświadczania historii na wielu poziomach – od namacalnego kontaktu z artefaktami, przez rekonstrukcje historyczne, po symulacje dawnych technik i czynności wykonywanych przez naszych przodków (Pawleta 2016b, 262). Innymi słowy, imprezy tego typu łączą w sobie elementy wystawy muzealnej, zajęć dydaktycznych i interaktywnej zabawy, zdobywając popularność dzięki dużemu zainteresowaniu publiczności i obecności mediów. Różnią się pod względem formatu, zasięgu, poziomu promocji medialnej, profesjonalizmu organizacji i stopnia komercjalizacji.

Festyny, które „ożywiają” wybrane epoki historyczne, umożliwiają interaktywne poznanie różnych aspektów kultury i codziennych zwyczajów ludzi określonej ery. W Polsce imprezy te często koncentrują się na epoce średniowiecza, dzięki dostępności licznych zamków, rekonstrukcji, zachowanych artefaktów i silnej obecności grup historycznych (Pawleta 2016a, 257). Pokazy i festyny dotyczące okresów wcześniejszych (epoka kamienia, epoka brązu czy epoka żelaza) są rzadsze, ponieważ, ogólnie rzecz biorąc, epoki pradziejowe są trudniejsze do ich festiwalowej inscenizacji ze względu na słabszą interpretację dziejów i wydarzeń tamtych czasów, co wynika z ich dużej odległości w czasie oraz ograniczonych możliwości rekonstrukcji szczegółowych realiów życia.

Imprezy te, ciesząc się dużą frekwencją, skutecznie promują wiedzę o przeszłości i archeologii, docierając do szerokiej publiczności. Są skierowane przede wszystkim do najmłodszych. Dzieci, jako najliczniejsza grupa odwiedzających, są doceniane przez organizatorów, którzy starannie dopracowują program festynu z myślą o nich, w ramach współczesnego trendu „edukacji poprzez zabawę”.

Istotny jest także ekonomiczny aspekt tych imprez, bowiem przyczyniają się one do finansowego rozwoju instytucji je organizujących, które z kolei stają się efektywnymi narzędziami promocji lokalnych miejscowości (Wrzesiński 2008, 178–179). Festyny mają również kluczowe znaczenie dla kształtowania tożsamości lokalnych społeczności, zachęcając mieszkańców do poznania i pielęgnowania dziedzictwa ich „małej ojczyzny” (Borkowski 2005, 38). Wreszcie, warto zauważyć, że festyny pełnią również funkcję rozrywkową, co – mimo pewnej krytyki – przyciąga licznych uczestników.

Festyny archeologiczne odgrywają kluczową rolę w uświadamianiu społeczeństwu konieczności ochrony dziedzictwa archeologicznego, jednocześnie prezentując archeologię jako skomplikowaną i metodologicznie zaawansowaną dyscyplinę. Mimo że nie są one równoznaczne z działalnością naukową, często służą jako platforma dla różnych eksperymentów archeologicznych, umożliwiając testowanie hipotez i teorii archeologicznych (Zajączkowski 2009, 80–82).

Ryc.27. Zatłoczona ulica Biskupina podczas festynu, fot. M. Bartczak

Z punktu widzenia rezerwatów archeologicznych festiwalowość w pewnych aspektach może mocno korelować z polem archeologii eksperymentalnej, zwłaszcza w wymiarze współpracy badacza z uczestnikiem takiego wydarzenia. Podczas tego typu imprez zdarza się bowiem korzystanie z pomocy turystów w przeprowadzaniu eksperymentów¹⁰². Z drugiej strony, pomimo swojej wartości edukacyjnej i rozrywkowej, festiwale przyczyniają się również do komercjalizacji przeszłości. Należy jednak podkreślić, że owa komercjalizacja nie jest zjawiskiem wyłącznie negatywnym. Mimo iż często krytykowana, zapewnia przecież szerszemu gronu odbiorców większą dostępność do kultury i historii (Pawleta 2016b, 266).

Ważnym rezultatem cyklicznych festiwali archeologicznych, jak na przykład wrześniowy festyn w Biskupinie, jest integracja społeczności rekonstrukcyjnej. W trakcie takich spotkań członkowie grup rekonstrukcyjnych mają za zadanie w przekonujący sposób odegrać rolę postaci z minionej epoki. Niemniej jednak na marginesie tych wydarzeń przewiduje się również czas na wymianę spostrzeżeń i doświadczeń pomiędzy członkami różnych grup rekonstrukcyjnych. Dla takich osób festiwal nie

¹⁰² Przykładem może być wcześniej opisany eksperyment przeprowadzony w Biskupinie z udziałem turystów.

jest jedynie okazją do uzyskania materialnych korzyści, lecz służy również prezentacji ich umiejętności rzemieślniczych. Daje także szansę kreatywnego i przyjemnego spędzenia czasu w towarzystwie znajomych i przyjaciół. Innymi słowy, zapewnia możliwość realizacji pasji.

Festyny archeologiczne w muzeach na wolnym powietrzu i rezerwatach archeologicznych łączą zabawę z nauką, umożliwiając uczestnikom bezpośredni kontakt z fascynującą i estetyczną strukturą przeszłości. Mimo nacisku kładzionego na aspekt edukacyjny, dominuje tutaj charakter rozrywkowy, dostarczający przyjemności wynikającej z zabawy i miłego spędzania wolnego czasu. Zatem festyny archeologiczne to zjawisko złożone, o wielu twarzach, które przeciwdziała statycznemu odbieraniu historii, zachęcając do interakcji z przeszłością, a jednocześnie stanowi produkt jej komercjalizacji.

V.5. Odtwórstwo historyczne i teatralizacja

Bodajże najważniejszym elementem przybliżania wiedzy o historii, a na pewno najbardziej namacalnym, noszącym znamiona naśladownictwa historycznego, jest odtwórstwo zamierzchłych czasów. W każdym rezerwacie archeologicznym i muzeum na wolnym powietrzu ma miejsce przedstawianie historii w sposób teatralny. Zwłaszcza podczas festynów archeologicznych organizowanych przez placówki muzealne zachodzi immersja w przeszłość. Władze rezerwatów archeologicznych zatrudniają na kontrakty rozmaite grupy rekonstrukcji historycznej¹⁰³. Dobrze widoczne jest to podczas wrześniowego „Festynu Archeologicznego” w Biskupinie czy festiwali w Krzemionkach. Grupy rekonstrukcyjne szykują scenki tematyczne, odtwarzając różne historie w miejscach do tego stworzonych – jak klepiska czy place na terenie rezerwatu. Często są to tak zwane *combat reenacting*, czyli odtwarzanie, inscenizowanie bitew i potyczek wojskowych. Grupy rekonstrukcyjne mają też za zadanie wejść w imersję i przez festiwalowy dzień być dla turysty paleolitycznym łowcą, neolitycznym rolnikiem, jarlem wikingów czy rycerzem. W takim przypadku rekonstruktorzy podczas festynów starają się żyć w sposób podobny do społeczności kultur, które odtwarzają. Ten nurt nazywa się *living history*. Im głębsza jest immersja w taką postać i jej życie codzienne, tym mocniejsze i ciekawsze są doznania zwiedzających.

Pojęcie *living history*, przytaczane niejednokrotnie w tej książce, jest przeze mnie rozumiane jako interaktywna metoda interpretacji historii, która wzbogaca prezentację (na przykład festyn) o historyczne działania i stroje. Performerzy biorący udział w takich rekonstrukcjach nie muszą w pełni wcielać się w swoje role – mogą zachowywać swoją tożsamość, jednak często są ubrani w stroje z danej epoki. Ta „żywa historia” ma za zadanie dostarczać wartości edukacyjnych, ale również służy jako forma rozrywki (i dla zwiedzających rezerwat, i dla samych rekonstruktorów).

Z kolei *live interpretation*, definiowane jako szersze pojęcie „żywej historii” (np. Paardekooper 2012, 21), interpretuję jako formę występu, który zazwyczaj odbywa się w historycznych budynkach, muzeach czy rezerwatach archeologicznych. Performerzy w takiej interpretacji zwykle wcielają się w swoje role, stając się interaktywnymi i partycypacyjnymi postaciami z przeszłości. Tutaj zaznaczam,

103 Odtwarzanie historii stało się naturalną formą aktywności dla wielu grup i stowarzyszeń, angażujących się w różnorodne aspekty życia społecznego i podejmujących różne formy działań rekonstrukcyjnych. Trudno jest określić dokładną liczbę uczestników tego ruchu w Polsce, ale jest to niewątpliwie duża grupa osób, różniących się wiekiem, wykształceniem i motywacją, zainteresowanych przeszłością. Często osoby te posiadają wykształcenie historyczne, archeologiczne lub poprzez lata rozwijania pasji zdobyły wiedzę na temat źródeł, dawnej technologii oraz codziennych realiów odtwarzanej epoki. Tworzą one tzw. „nowe plemiona” – wspólnoty, które powstają w wyniku współdzielenia zainteresowań, ideałów, przekonań lub pomysłowna spędzanie czasu wolnego (Pawleta 2016a, 264).

Ryc.28. Odtwórcy neolitycznych społeczeństw na terenie mezolitycznego obozowiska łowców. Przykład „dowolności interpretacyjnej” wynikającej z bliskości rekonstrukcji osady neolitycznej i obozowiska mezolitycznego w Biskupinie, fot. M. Bartczak

że tą „sceną” dla „żywej interpretacji historii” może być cały obiekt – na przykład rezerwat Krzemionki, z całą jego strefą buforową, w której odbywa się festyn. Takie zjawisko w polskiej literaturze nazywane jest „teatralizacją” (zob. Pawleta 2017; 2021).

Obie formy opierają się na idei podróży w czasie lub przeniesienia się do świata historii, stając się dla uczestników angażującymi i immersyjnymi doświadczeniami. Podczas występu realizowanego w ramach „żywej historii” lub „interpretacji na żywo” sposób mówienia lub zachowania może ulegać zmianom, aby odzwierciedlić realia konkretnego okresu historycznego. W obu formach przekaz historii staje się bardziej bezpośredni i osobisty, sprzyjając lepszemu zrozumieniu minionych epok.

W tym miejscu należy podkreślić, że grupy zajmujące się odtwórstwem historycznym skupiają się głównie na wizualnym przedstawianiu przeszłości, niekoniecznie poprzez naukowe rekonstruowanie historycznych faktów. Owo odtwarzanie, choć niosące w sobie elementy prawdy historycznej, nie jest z natury naukowe. Pojęcie „rekonstrukcja” zazwyczaj kojarzone jest z naukowym procesem badawczym, mającym na celu wierną reprezentację przeszłości. Niemniej jednak, podstawę ruchu odtwórczego tworzą zazwyczaj osoby nieprofesjonalne, dla których odtwarzanie nie ogranicza się do rekonstrukcji artefaktów, ale także obejmuje inscenizację sytuacji i wydarzeń z przeszłości (Pawleta 2016a, 268).

Ponadto, odtwórstwo może wprowadzać pewne uproszczenia i swobodę interpretacji, co nie jest możliwe w procesie naukowej rekonstrukcji. Zdaniem niektórych badaczy takie uproszczenia są jednak nieodłącznym elementem odtwórstwa historycznego, które powinno być postrzegane jako wizualne odzwierciedlenie pewnych aspektów życia w przeszłości. Z drugiej strony, rekonstrukcja powinna być traktowana jako proces badawczy oparty na metodach naukowych, mający na celu ustalenie konkretnych faktów historycznych.

Należy jednak podkreślić, że określanie niektórych działań odtwórczych terminem rekonstrukcja może być uznane za niewłaściwe. Według części ekspertów takie działania mogą prowadzić do nadużyć w stosunku do procesów naukowych mających na celu wierną reprezentację przeszłości. Odtwórstwo historyczne, choć wartościowe i edukacyjne, nie jest dyscypliną naukową i nie powinno być traktowane jako taka. Zamierzeniem rekonstrukcji jest naukowe odtworzenie konkretnych elementów przeszłości w celu poszerzenia wiedzy na ten temat, natomiast odtwórstwo cechuje się prezentacją przeszłości w sposób wizualny, z akcentem na popularyzację i edukację.

V.6. Podsumowanie

Niniejszy rozdział stanowi analizę pięciu kluczowych form archeologii publicznej obserwowanych w polskich rezerwach: archeologii cyfrowej, *storytellingu*, festynów archeologicznych, odtwórstwa historycznego i archeologii eksperymentalnej. Razem tworzą one zróżnicowany zestaw narzędzi komunikacji z publicznością. Mam nadzieję, że uchwycenie ich „w działaniu” dobrze wpłotło je w kontekst praktyk muzealnych i rezerwatowych.

We wstępie przyjąłem typologię pięciu ról archeologii publicznej: edukacyjną, popularną, wspólnotową, sektora publicznego i akademicką. Poniżej, w sposób możliwie zwięzły, pokazuję, jak formy działań zaobserwowane w polskich rezerwach przekładają te role na praktykę.

Archeologia cyfrowa

- Ujawnia „niewidoczne” (modele 3D, wizualizacje), porządkuje treść warstwowo.
- Wydłuża kontakt odbiorcy (online), porządkuje dokumentację i współpracę instytucji.

Archeologia eksperymentalna

- Przekłada abstrakcję na doświadczenie („uczenie przez działanie”), testuje hipotezy.
- Integruje publiczność z eksperymentatorem (badaczem); działa, o ile trzyma standard rzetelności.

Storytelling

- Prowadzi odbiorcę pytaniami („co widzę?”, „jak działało?”, „po co?”), uczy odróżniać fakt, rekonstrukcję i hipotezę.
- Tłumaczy wyniki bez sensacyjności; wplata mikrohistorie lokalne.

Festyny archeologiczne

- Budują zasięg i obniżają próg wejścia; spinają instytucję z partnerami lokalnymi.
- Komunikują zasady ochrony (proste „co wolno / czego nie”), oferują krótkie interakcje.

Odtwórstwo historyczne

- „Żywe lekcje” ułatwiają zrozumienie technologii i funkcji w scenerii rezerwatowej.
- Przyciąga nowych odbiorców (widzów) oraz członków grup rekonstrukcyjnych – o ile jest atrakcyjne i rzetelne.

W analizowanych rezerwach najsilniej „pracują” formaty edukacyjno-komunikacyjne, czyli cyfryzacja i dobrze poprowadzona narracja. To one najskuteczniej „udźwięczniają” stanowiska trudne wizualnie i spajają doświadczenie zwiedzania. Największy potencjał rozwojowy widzę w partycypacji długofalowej (współtworzenie treści, stałe programy lokalne, współzarządzanie). Ten wniosek wynika z zebranego materiału i nie rości sobie pretensji do uogólnienia na wszystkie typy instytucji. Traktuję go jako propozycję do dalszej dyskusji i dostosowania do realiów konkretnych rezerwatów.

VI. Trzy zagraniczne studia przypadku: Jeongok-ri, Pavlov i Hudson-Meng

Problem archeologii publicznej w Polsce nie może być rozpatrywany tylko na przykładzie rezerwatów działających w naszym kraju. Aby móc określić osiągnięcia wdrażania metod *public archaeology* w Polsce, należy prześledzić tego typu dokonania w szerszym, światowym kontekście. W rozdziale drugim scharakteryzowałem narodziny *public archaeology* w wiodących krajach anglosaskich (Stany Zjednoczone i Wielka Brytania), a także w Korei Południowej i Czechach. W tym rozdziale przedstawię działalność rezerwatów archeologicznych w trzech z czterech wyżej wymienionych państw¹⁰⁴. Wybrałem rezerваты powiązane z jednymi z najważniejszych stanowisk w badaniach nad paleolitem na świecie, które jednocześnie poszczycić się mogą niebanalną popularyzacją wyników prowadzonych na nich badań. Są to: Jeongok-ri (Chongokni) z Korei Południowej, Pavlov z Czech i Hudson-Meng w USA.

Wszystkie zebrane informacje są wynikiem kwerend, obserwacji i wywiadów z turystami i pracownikami rezerwatów opisanych w niniejszym rozdziale. Posiłkuję się też własnymi publikacjami szerzej omawiającymi problem tego typu instytucji na Półwyspie Koreańskim (Bartczak 2019) oraz samego stanowiska Jeongok-ri (Bartczak 2018). Przybliżone w tym rozdziale muzea są jednymi z wiodących, zarówno w kontekście szerzenia wiedzy i środków włożonych w ich rozwój, jak i ze względu na niekonwencjonalny sposób pokazu zabytków w terenie.

VI. 1. Stanowisko Jeongok-ri, Korea Południowa

Paleolityczne stanowisko Jeongok-ri (Chongokni) położone jest w prowincji Gyeonggi, niedaleko miasta Jeongok-ri, w dorzeczu rzek Hantan i Imjin, 40 kilometrów na północ od Seulu. Jest ono dobrze znane wśród badaczy najstarszych dziejów człowieka na całym świecie dzięki pierwszemu odkryciu pięściaka aszelskiego we wschodniej Azji (Bae, Lee 2010, 159; Bae 2015a, 3; 2015b, 24; Choi 2004, 40). Ponadto jest to największe chronione stanowisko archeologiczne w Korei Południowej (Lee 2018, 98).

W 1978 roku Greg Bowen – lotnik armii amerykańskiej stacjonujący w mieście Dongducheon, około 4 kilometrów od Jeongok-ri – podczas spaceru zauważył wystający z ziemi nietypowy kamień. Amerykanin posiadał pewien zakres wiedzy na temat archeologii epoki kamienia, ponieważ był to przed-

¹⁰⁴ W tej części książki omawiam wyłącznie miejsca własnych badań terenowych. Wielką Brytanię pozostawiam w roli tła teoretycznego, zgodnie z założeniami przyjętymi na początku publikacji.

miot jego zainteresowań w Stanach Zjednoczonych¹⁰⁵. Owym kamieniem był wspomniany wcześniej pięściak. Zgłoszone przez niego znalezisko przyczyniło się do niemalże natychmiastowego rozpoczęcia prac wykopaliskowych w miejscu odkrycia (Kang 2015).

Przez kolejnych 30 lat, od momentu odkrycia do 2009 roku, zostało przeprowadzonych 17 ekspedycji badawczych. Prace były początkowo prowadzone przez Kim Wonyonga z Muzeum Narodowego Uniwersytetu Seulskiego, a następnie przez Kidong Bae z Uniwersytetu Hanyang (Bartczak 2019, 211).

Znajdujące się na obszarze 800 metrów kwadratowych stanowisko zostało podzielone na pięć sekcji, na których prowadzono wykopaliska za pomocą sondaży (Bae 2002, 98; Choi 2004, 41). Pomimo trudności z utworzeniem dokładnej stratygrafii warstw kulturowych ze względu na zróżnicowanie struktur osadowych i wpływ czynników środowiskowych, udało się uzyskać precyzyjną chronologię stanowiska.

Kluczowym odkryciem było znalezienie pierwszego pięściaka typu aszelskiego we wschodniej Azji. Odkrycie to osłabiło hipotezę Moviusa, która zakładała dychotomiczną tradycję paleolityczną między Wschodem a Zachodem (Bae 2012; Bae 2014). W 1979 roku stanowisko Jeongok-ri zostało oznaczone jako Narodowy Historyczny Monument (nr 265) przez koreańską administrację dziedzictwa kulturowego (Bae 2014; Bae 2015a).

Dzięki interdyscyplinarnym badaniom wiek najniższej warstwy zawierającej najstarsze narzędzia krzemienne został oszacowany na 350 000 lat BP (Bae, Lee 2010, 162; Bae 2015a, 16). Stanowisko Jeongok-ri jest przedmiotem intensywnych dyskusji na różnych forach naukowych ze względu na wspomniane już wcześniej znalezisko pięściaka aszelskiego. Dyskusje te przyczyniły się do utworzenia rezerwatu i muzeum, których działalność skupia się na badaniach nad historią tego miejsca oraz na popularyzowaniu odkryć na nim.

VI.1.1. Problemy z badaniami na stanowisku Jeongok-ri

Od samego początku badacze stanowiska Jeongok-ri mieli problemy natury społecznej związane z ochroną tego miejsca (Bae 2012; Lee 2018). Mieszkańcy Jeongok-ri uważali paleolityczne stanowisko za hamulec w rozwoju ekonomicznym regionu i obwiniali zarówno archeologów, jak i rządowe organizacje dziedzictwa kulturowego za zaniedbywanie problemu. Złożonych zostało wiele skarg na surowe przepisy zakazujące zagospodarowania terenu wokół stanowiska. Problemem było także rolnictwo. Obszar wokół stanowiska musiał być chroniony przed orką, która wyrządziłaby duże szkody nowym, potencjalnym lokalizacjom materiału zabytkowego znajdującego się blisko powierzchni.

Powyższe problemy wynikały głównie z charakteru tego stanowiska (obozowisko paleolityczne), które można zaliczyć do tzw. stanowisk niewidocznych w terenie (tzw. *buried sites*) (Bartczak 2019, 212). Odwiedzający to miejsce mogli zobaczyć tylko archeologów przy pracy, kopiących coraz głębiej i wyciągających narzędzia krzemienne. Brak jakichkolwiek dowodów architektonicznych czy konstrukcji ziemnych podważał ważność tego stanowiska wśród nieakademickiej, lokalnej społeczności.

105 Greg Bowen przed wstąpieniem do sił powietrznych studiował antropologię na Ohio State University.

VI.1.2. Największy paleolityczny festiwal

Nowe rozwiązanie dla zarządzania i promowania tego tak ważnego dla nauki miejsca narodziło się w 1993 roku. Kidong Bae zainicjował organizację festiwalu archeologicznego dla promowania stanowiska. Przy okazji utworzono niewielką wystawę w małej stacji polowej, by zaprezentować przedstawicielom lokalnej społeczności podstawowe informacje o stanowisku Jeongok-ri. Festiwal odniósł duży sukces komercyjny, co pozwoliło na organizację kolejnych jego edycji w następnych latach. Do 1998 roku festiwal był realizowany bez zewnętrznego wsparcia finansowego (ze strony władz lokalnych lub krajowych) (Lee 2018, 99).

Festiwale organizowane w latach 90. ubiegłego wieku przyciągnęły uwagę archeologicznego świata. Transmisje telewizyjne, ogłoszenia w gazetach i reklamy promujące wydarzenie każdego roku sięgały coraz dalej. Z upływem kolejnych lat coraz większa liczba turystów zjeżdżała się w to miejsce. W rezultacie samorząd lokalny Yeoncheon zaczął udzielać wsparcia finansowego, a od 2000 roku jest jednym z głównych sponsorów festiwalu (Lee 2018, 100). Hrabstwo Yeoncheon zaczęło się rozwijać.

Od roku 2000 na każdą edycję majowego „Yeoncheon Paleolithic Festival” przyjeżdża ponad pół miliona osób. Rekord odnotowano w roku 2009, kiedy to podczas festiwalu naukowego i koncertów w ciągu pięciu dni teren rezerwatu odwiedziło prawie milion turystów (Bae 2015b, 26). Zaczęto promować już nie tylko samo paleolityczne stanowisko i archeologię, ale także lokalny folklor, kuchnię i tradycję koreańską. Zapraszano gości z różnych stron świata. Organizowano koncerty największych gwiazd K-Popu.

W samym centrum ogromnego placu festiwalowego znajdującego się na terenie rezerwatu jest miejsce dla promowania archeologii i prehistorii. Na festyn archeologiczny w Jeongok-ri zapraszani są przedstawiciele muzeów i rezerwatów prehistorycznych z całego świata, m.in. z Francji, Niemiec, Litwy, Japonii, Hiszpanii, a nawet Chile czy Tanzanii (Bartczak 2018, 19; 2019, 213). W ciągu tych kilku festiwalowych dni prowadzone są warsztaty z zakresu archeologii eksperymentalnej, naukowe zabawy dla najmłodszych oraz seminaria i prelekcje dla dorosłych. Główną tematyką prezentacji jest ochrona dziedzictwa kulturowego, sposoby przedstawiania odkryć archeologicznych i pokazywanie dorobku naukowego zaproszonych archeologów.

VI.1.3. Muzeum podobne do statku kosmicznego

Od 1999 roku planowano wybudować przy stanowisku Jeongok-ri muzeum i utworzyć archeologiczny park dla zwiedzających. W roku 2007 wybrano projekt budynku, w którym mieściłoby się muzeum, a jego autorami byli znani architekci z francuskiej firmy „X-TU”. Otwarcie obiektu pod nazwą Jeongok Prehistory Museum miało miejsce 25 kwietnia 2011 roku.

Gmach muzeum przypomina statek kosmiczny, który wylądował na dwóch bazaltowych skałach. Obłą, aerodynamiczną sylwetką wygląda jak maszyna z filmów typu *science-fiction*, a lśniące ściany odbijają otaczający budynek krajobraz niczym lustra (Bartczak 2018, 12; 2019, 213). Taka konstrukcja nie jest przypadkowa. Głównym hasłem pobudzającym wyobraźnię zwiedzających jest: „Gate to Prehistoric Ages” i z założenia budynek jest „wehikułem czasu” przenoszącym turystów w najdawniejsze czasy, podczas których człowiek ewoluował przez wszystkie swoje formy, co pokazuje główna wystawa zatytułowana: „Grand March of Human Evolution”. Aby utworzyć harmonię z krajobrazem, budy-

nek zaprojektowano tak, by był dość płaski i miał obły kształt. Dzięki temu zwiedzający, niezależnie od tego, czy są w muzeum czy na jego dachu, mogą podziwiać okoliczny krajobraz z każdego miejsca (Bartczak 2018, 12–13).

Wnętrze budynku składa się z kilku części: głównej sali wystawowej, sali dla wystaw specjalnych, sali edukacyjnej, sali kinowej, głównego holu, sklepu z pamiątkami, kawiarni, laboratorium, biblioteki i pomieszczeń administracji.

Muzeum zostało zaprojektowane tak, aby turysta mógł swobodnie poruszać się między wystawami. Poszczególne sekcje nie są restrykcyjnie oddzielone ścianami. W omawianym obiekcie zaaplikowano najnowsze technologie, takie jak systemy interaktywne czy wystawy trójwymiarowe, które pozwalają w ciekawy sposób przybliżyć wiedzę o naszych przodkach i o środowisku, w którym żyli. W sali edukacyjnej „Kid’s Archaeo-Lab” stworzono przestrzeń, gdzie dzieci mają możliwość uczenia się poprzez praktyczne doświadczenia, takie jak naukowa analiza anatomii człowieka czy badanie artefaktów archeologicznych. Dodatkowo muzeum oferuje specjalistyczne programy edukacyjne prowadzone w ekologicznym ogrodzie znajdującym się przed muzealnym gmachem. Ich uczestnicy mają tam możliwość poznania takich aktywności jak prehistoryczne gotowanie, garbowanie skór, wykonywanie narzędzi, a nawet technik polowania (Bae 2014, 47). W hali głównej znajduje się stała wystawa „Grand March of Human Evolution”, na której pokazano rekonstrukcje większości form hominidów, od gatunku *Sahelantropus* do *Homo sapiens sapiens*. Wszystkie manekiny stworzone zostały przez Elizabeth Daynes – francuską rzeźbiarkę tworzącą figury ludzkie i zwierzęce dla najsłynniejszych muzeów świata (Bae 2015a, 36). Oczywiście eksponowane są także artefakty odkryte na tym stanowisku – głównie pięściaki, które prezentują się w szklanych gablotach w widocznych miejscach głównej sali wystawowej. Ciekawym miejscem w muzeum jest sala „malowideł naskalnych”, w której zrekonstruowano malunki naskalne z okresu paleolitu z różnych części świata (głównie z zachodniej Europy), np. z jaskiń Lascaux i Altamira. Malowidła eksponowane są na ścianach sztucznej jaskini, gdzie turysta może poczuć się jak jeden z artystów sprzed tysięcy lat (Bartczak 2018, 13). Jednym z ciekawszych sposobów zdobycia podstawowej wiedzy o naszych przodkach jest możliwość wyrobienia sobie „paszportu” podróżnika w czasie. Zadanie to polega na odnajdywaniu poszczególnych „stacji czasu”, w których wizerunek zainteresowanego utrwala się na zdjęciu jako kolejna forma ewolucji człowieka. Każdy, nawet najmniej nastawiony na poznanie historii ewolucji turysta, chcąc wyrobić sobie taki paszport na pamiątkę wizyty, w konsekwencji i tak będzie musiał się z tematem ewolucji zetknąć.

Niedaleko głównego gmachu muzeum wzniesiono budynek chroniący autentyczny wykop archeologiczny. Taka pozostałość po pracy archeologów, zawierająca zrekonstruowane zabytki leżące tak, jak znajdowali je podczas pracy naukowcy, ma uświadamiać turystom, że w tym miejscu faktycznie odkryto pozostałości po działalności pitekanthropów. Ponadto, jest to swoisty pomnik pozostawiony dla upamiętnienia prac wykopaliskowych na tym stanowisku. Wykop archeologiczny jest zabezpieczony w bardzo dobry sposób. Turysta może do niego zajrzeć od góry, nie może jednak do niego zejść. Ograniczenie to wprowadzono ze względu na ochronę konstrukcji. W korytarzu prowadzącym do pomieszczenia z wykopem turysta może zapoznać się z dokumentacją z badań archeologicznych, obejrzeć narzędzia wykorzystywane przez archeologów podczas prac oraz archiwalne zdjęcia z wykopalisk.

Dyrekcja rezerwatu i muzeum Jeongok ma także w planach odtworzenie na terenie rezerwatu dwóch różnych rodzajów roślinności: endemicznej roślinności strefy umiarkowanej i roślinności glacialnej, występującej w tym miejscu tysiące lat temu (Bae 2015b, 32). Glacialny charakter roślinności miał zostać zrekonstruowany przez zasadzenie rosnących na dużych wysokościach gatunków sosny i brzozy. Zapoczątkowany eksperyment ma na celu, choć w małym stopniu, oddać prądną naturę oraz charakter tego miejsca.

VI.1.4. Rezerwat Jeongok

Omawiany obiekt zasadniczo wpisuje się we wcześniej opisaną definicję rezerwatu archeologicznego, przyjętą w polskiej literaturze przedmiotu (Piotrowski 2006; Rajewski 1964):

- Muzeum i rekonstrukcje szałasów są wzniesione bezpośrednio przy miejscu wykopalisk, w miarę możliwości odtworzono miejsce obozowania pitekantropów – pamiętajmy, że na miejscu wykopalisk znaleziono tylko narzędzia (w tym pięściaki aszelskie), nie było śladów po konstrukcjach mieszkalnych (np. szałas).
- Obiekt posiada status muzealny i spełnia wszystkie zadania, które statutowo odnoszą się do muzeów, m.in. ochrona dziedzictwa, udostępnianie i edukacja (baza naukowa, popularyzatorska i dydaktyczna, odpowiednie zaplecze konserwatorskie).
- Na terenie rezerwatu jest miejsce do prowadzenia zajęć i warsztatów archeologii doświadczalnej.
- Rezerwat posiada walory naukowo-przyrodnicze i jest dostępny do zwiedzania.

Istotną rolę w postrzeganiu Jeongok jako nowoczesnego rezerwatu archeologicznego spełnia to „wtopienie” gmachu muzeum w okoliczny krajobraz. Dzięki swojej konstrukcji i wizjonerskiemu projektowi, obiekt tworzy jedność z krajobrazem, tym samym wpisując się w nurt *heritagescape* (zob. Garden 2004).

VI.1.5. Dydaktyka

Na terenie rezerwatu organizowane są liczne lekcje muzealne dla szkół podstawowych, a dla starszych uczniów – warsztaty dydaktyczne oraz pokazy archeologii doświadczalnej. Takie formy edukacji powodują zwiększenie świadomości młodych ludzi i otwarcie się na problemy archeologii.

Podobnie jak w innych, dużych rezerwach, dydaktyka w tym miejscu korzysta z wielu zróżnicowanych metod. Są to zwłaszcza: metody werbalne, takie jak opowiadanie, rozmowa czy wykład, metody wizualne, które obejmują pokazy i demonstracje, oraz metody praktyczne, jak na przykład eksperymenty i dawne wytwórstwo.

Największe wydarzenie dydaktyczne ma miejsce na wspomnianym majowym festiwalu. W tym czasie dzieci i młodzież z różnych szkół z okolicznych miast, w tym z Seulu, przyjeżdżają w zorganizowanych grupach, by doświadczyć archeologii. Wraz z opiekunami biorą udział w warsztatach wytwarzania narzędzi krzemiennych, paleolitycznego gotowania czy robienia strzał do łuku. Dla dzieci organizowane są również różne konkursy i zabawy. Na obrzeżach rezerwatu króluje natomiast „festiwal kimchi”¹⁰⁶.

VI.1.6. Popularyzacja

Metody popularyzowania omówionego rezerwatu są bardzo zróżnicowane, ale stoją na wysokim poziomie. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na:

¹⁰⁶ Podczas corocznego festiwalu „Jeongok” centralne miejsce zajmują wprowadzie archeologia i pamięć o odkryciu pięściaków aszelskich, lecz przede wszystkim jest to forma promocji regionu. Promowana jest lokalna kuchnia i obyczaje, a swoje stoiska mają firmy oferujące rozmaite usługi – nie tylko gastronomiczne. Na festiwalu prezentuje się nawet koreańskie wojsko.

1. Zakrojoną na szeroką skalę reklamę – programy w ogólnodostępnej telewizji, prasie i radiu.
2. Współpracę z lokalnymi władzami.
3. Archeologiczne programy edukacyjne finansowane zarówno przez władzę powiatową, jak i centralną.
4. Promocję regionu i rozwój ruchu turystycznego.
5. Organizację cyklicznych festiwali naukowych, którym towarzyszą koncerty lokalnych artystów. Reklama rezerwatu opiera się głównie na mediach publicznych, takich jak telewizja, radio i prasa (Bae 2015b, 26).

Trochę gorzej na polu promocyjnym wypadają strony internetowe. Oficjalna strona online omawianego rezerwatu, prowadzona przez rezerwat i muzeum Jeongok, jest przejrzysta. Strona główna wita internautę w języku koreańskim. Oczywiście można przetłumaczyć ją na język angielski, dzięki jednej z opcji z paska zadań. Po takim przetłumaczeniu strona wygląda dość klarownie i można odnaleźć na niej potrzebne informacje. Niestety przy próbie przetłumaczenia na język polski napisy nie są już tak przejrzyste i zrozumiałe jak w języku angielskim. Niemniej jednak witryna internetowa prezentuje się dobrze. Na stronie można też znaleźć odnośniki do kanału na platformie YouTube i na Instagramie. Na platformie społecznościowej Facebook Muzeum Jeongok wypada dość słabo. W 2023 roku posiadało 2 tysiące obserwujących (*followers*) oraz niecałe 2 tysiące „polubień”. W 2025 roku liczba obserwujących wzrosła do nieco ponad 4 tysięcy. Może to wynikać z faktu, że trudno znaleźć witrynę muzeum, nie znając języka koreańskiego. Dla porównania warto dodać, że strona najpopularniejszego pradziejowego rezerwatu archeologicznego w Polsce, tj. Muzeum Archeologicznego w Biskupinie, w statystykach Facebooka jest obserwowana przez ponad 29 tysięcy użytkowników. W przypadku koreańskiego rezerwatu lekko zdumiewa fakt, że przy tak dużej populacji i wysokim wskaźniku technologicznym strona na Facebooku ma relatywnie mało „polubień”¹⁰⁷.

Muzeum Jeongok jest jedną z najbardziej znanych tego typu instytucji na Dalekim Wschodzie. Sukces, jaki osiągnięto w ciągu zaledwie kilkunastu lat, od pierwszego festiwalu w 1993 roku do wybudowania godnego tego miejsca gmachu muzeum w 2011, leży przede wszystkim w pierwszorzędnym sposobie zarządzania stanowiskiem i (a może przede wszystkim) przekonania lokalnych władz i społeczności oraz rządu Korei Południowej do ogromnego znaczenia stanowiska Jeongok-ri dla światowej nauki i dla rozwoju regionu.

Wsparcie rządu i prywatnych przedsiębiorców było na wagę złota. Wykupienie okolicznych terenów, by zapewnić ochronę przed zniszczeniem cennej archeologicznej strefy, było priorytetem (Lee 2018). Uzyskano pozytywne wyniki dzięki determinacji osób, których los na zawsze związał się ze stanowiskiem Jeongok-ri.

W tym miejscu zastanowić się można, czy ta cała „otoczka” festiwalowa (koncerty i festyn przypominający w pewnym stopniu polskie „dożynki”) i robiący ogromne wrażenie na zwiedzających gmach muzeum, nie są elementami bardziej przyciągającymi niż sama prehistoria Jeongok-ri. Możliwe, że dla części turystów są one ważne, jednak pamiętać należy, że kampania reklamowa nastawiona jest na zachęcenie odwiedzających do poznania najstarszych dziejów człowieka na Dalekim Wschodzie. Ponadto, w muzeum i na terenie rezerwatu rekonstrukcje zabytków i metody dydaktyczne są przygotowywane przez wybitnych specjalistów – archeologów, rekonstruktorów i dydaktyków. Moc atrakcji może przyciągnąć, lecz to historia miejsca zatrzyma turystę na dłużej.

107 Może być to spowodowane mniejszą atrakcyjnością platformy Facebook niż w Europie.

Ryc. 29. Futurystyczny gmach muzeum Jeongok, fot. M. Bartczak

Ryc. 30. Futurystyczny gmach muzeum Jeongok, fot. M. Bartczak

Ryc. 31. Futurystyczne wnętrze muzeum Jeongok, fot. M. Bartczak

Ryc. 32. Stała wystawa „Grand March of Human Evolution” w muzeum Jeongok, fot. M. Bartczak

Ryc. 33. Ekspozycja piściaków odkrytych na stanowisku Jeongok, fot. M. Bartczak

Ryc. 34. Zabezpieczony i częściowo zrekonstruowany wykop w muzeum Jeongok, fot. M. Bartczak

Ryc. 35. Zajęcia edukacyjne dla najmłodszych na terenie muzeum w Jeongok, fot. M. Bartczak

Ryc.36. Zajęcia edukacyjne dla najmłodszych na terenie muzeum w Jeongok, fot. M. Bartczak

Ryc. 37. Widok na muzeum Jeongok i rezerwat, fot. M. Bartczak

Powyższe działania popularyzatorskie sprawiają, że muzeum Jeongok jest obiektem rozpoznawalnym przez zainteresowanych na całym Dalekim Wschodzie. Sensacyjne znaleziska i sławny problem naukowy po dziś dzień są dyskutowane w środowisku naukowym, szczególnie wśród badaczy zajmujących się epoką kamienia. Dzięki szerokiej kampanii popularyzatorskiej możliwym było dotarcie do setek tysięcy ludzi niemających nic wspólnego z archeologią i naukami pokrewnymi, a po prostu zainteresowanych pradziejami Półwyspu Koreańskiego. Archeologiczny park, muzeum i corocznie organizowane festiwale odnoszą duży sukces na polu promocji archeologii paleolitu w Korei Południowej.

Pozytywne wyniki w spopularyzowaniu tego miejsca uzyskano dzięki determinacji osób, które na zawsze będą związane z historią powstania „pomnika Jeongok”. Na cały „pomnik” składa się budynek muzeum, pozostałości prawdziwych wykopalisk archeologicznych, obszar rezerwatu z pięknym krajobrazem geologicznym i festiwal, który jest zapamiętywany przez coraz większą liczbę odwiedzających. Jest to „pomnik”, wzniesiony na cześć pierwszych praludzi przybyłych na Półwysep Koreański. Bez wątplenia duch przodków czuwających nad tym miejscem jest widoczny i wyczuwalny.

VI.2. Stanowisko Pavlov I

Wapienne zbocza wzgórz parku Palava na południowych Morawach obfitują w jedno z najważniejszych stanowisk archeologicznych i antropologicznych, na terenie których około 30 000 lat temu osiedlali

się *Homo sapiens*. W literaturze czeskiej nazywani są oni łowcami mamutów, w europejskiej nauce uznawani są za przedstawicieli kultury graweckiej, zaś Morawianie mówią o nich jako o społeczności kultury pavlovskiej (Svoboda 2010; Svoboda, Novák, Sázelová 2015; Oliva 2017).

Badania osadnictwa kultury graweckiej na omawianym terenie rozpoczęły się w XX wieku, poczynając od wykopalisk prowadzonych przez Karela Absolona na stanowisku Dolní Věstonice od roku 1924. Prace te przerwała II wojna światowa, podczas której wiele cennych znalezisk, szczególnie szczątków ludzkich, uległo zniszczeniu. Po wojnie, pod kierunkiem Bohuslava Klimy, czechosłowaccy archeolodzy wznowili badania, współpracując z badaczami z innych dziedzin, zwłaszcza nauk przyrodniczych (Oliva 2014).

Badanie warstw geologicznych wskazało na duże zmiany klimatu w przeszłości. Najbardziej widoczna warstwa powstała podczas ekstremalnie zimnego i suchego okresu, kiedy to masy drobnego materiału osadziły się na wzgórzach Palava (Svoboda 2010, 15–16). Wzgórza te były przyjazne dla ludzi jedynie przez kilka tysięcy lat, poczynając od około 30 000 lat BP, kiedy klimat był stosunkowo łagodny.

W 1995 roku w pobliżu Dolní Věstonice powstało Centrum Paleolitu i Paleontologii, które wydało publikacje na temat wszystkich dotychczasowych odkryć, a także zaplanowało kolejne badania¹⁰⁸. Rozwój nowych technologii badawczych umożliwił pozyskanie jeszcze większej ilości danych archeologicznych dotyczących społeczności zamieszkujących te tereny podczas paleolitu górnego.

Stanowisko archeologiczne Pavlov I, położone w Parku Palava, niespełna 3 kilometry od Dolních Věstonic, jest jednym z najważniejszych miejsc reprezentujących kulturę grawecką. Ślady osadnictwa przedstawicieli łowców mamutów na tym terenie datowane są na okres między 30 000 a 25 000 lat BP. Pavlov i Dolní Věstonice należą do jednego z najstarszych na świecie kompleksów obozowisk całorocznych (Oliva 2017, 86–88).

Analizy archeologiczne ujawniły, że miejsce to było zamieszkiwane przez duże grupy doświadczonych łowców mamutów. W trakcie prowadzonych badań odkryto nie tylko artefakty użytkowe, takie jak narzędzia krzemienne, ale również ważne dowody na istnienie figuratywnej sztuki paleolitycznej, w tym rzeźbione przedstawienia ludzkie i zwierzęce.

Odkrycie dużej liczby kości mamutów na stanowisku Pavlov I sugeruje, że tusze tych prehistorycznych słoniowatych były intensywnie wykorzystywane, zarówno jako źródło pożywienia, jak i surowiec do produkcji narzędzi i budowy schronień. Jedno z kluczowych spostrzeżeń wskazuje, że kości mamutów często stanowiły fundament przy budowie konstrukcji mieszkalnych, co może świadczyć o osiadłym trybie życia populacji zamieszkującej te obfite w stada zwierząt tereny (Petzinger 2018, 120).

Najprawdopodobniej to właśnie bogate w stada zwierząt nizinne tereny Dunaju i okolice rzeki Dyji przyciągnęły pierwszych *Homo sapiens* do tej części Europy. W dietę osób, które zamieszkiwały podnóża Wzgórz Pawłowskich, wchodziły nie tylko mamuty, konie i renifery, ale również mniejsze zwierzęta, takie jak króliki czy ptaki, a także ryby. Kości wilków i lisów wskazują na wykorzystanie ich skór do produkcji ubrań oraz umacniania schronień (Svoboda 2010, 18).

¹⁰⁸ Rozpoczęto badania na stanowiskach: Dolní Věstonice II, IIa, III, Pavlov II, VI oraz Milovice IV (zob. Oliva 2017).

VI.2.1. Futurystyczny „wykop” archeologiczny

Muzeum i rezerwat Archeopark Pavlov został zbudowany na terenie dawnej osady łowców mamutów (na stanowisku Pavlov I). Projekt ten powstał dzięki współpracy z Instytutem Archeologii Czeskiej Akademii Nauk (CAS) oraz Muzeum Regionalnym w Mikulovie. W trakcie projektowania kładziono nacisk na to, aby eksponaty prezentowane były *in situ*, na miejscu już wydobytej substancji zabytkowej. Architektura obiektu Archeopark Pavlov w swoim zamiarze ma przypominać wykopaliska archeologiczne, które odbywały się na terenie stanowiska Pavlov I. Wystające ponad poziom gruntu budynki pokazują, w jaki sposób przebiegał wykop archeologiczny. Interaktywna przestrzeń muzeum zlokalizowana jest poniżej poziomu gruntu, zaś turysta, z założenia, ma czuć się jak w futurystycznym wykopie archeologicznym. Gmach Archeoparku otrzymał w 2016 roku prestiżową czeską nagrodę „Budynku Roku”.

Archeopark w Pavlov to wyjątkowe muzeum, harmonijnie komponujące się z krajobrazem. Struktura budynku, zaprojektowana przez architektów Radka Květa i Pavla Pijáčka, została starannie zintegrowana z otaczającym go naturalnym środowiskiem. Z zewnątrz obiekt bardziej przypomina ciąg jaskiń z białymi betonowymi wieżami, nawiązującymi do okolicznych klifów wapiennych, niż tradycyjny budynek.

Niemniej jednak, bez uprzedniego wyjaśnienia, osoba niezwiązana z archeologią, ale jedynie zainteresowana zwiedzeniem tego miejsca, nie zrozumie pełni zamysłu architektów Archeoparku. W ramach osobistego badania przeprowadziłem krótkie wywiady z turystami odwiedzającymi to miejsce. Jedynie dwóch z dziesięciu respondentów udzieliło odpowiedzi adekwatnej do mojego zapytania – ich percepcja miejsca zgadzała się z założeniami twórców.

Co jednak wyróżnia Archeopark, to nie tylko jego unikalna architektura, ale także treść, którą prezentuje. Wnętrze muzeum obejmuje powierzchnię tysiąca metrów kwadratowych, na których prezentowana jest historia ewolucji człowieka oraz *stricte* historia osadnictwa w tym miejscu i na okolicznych stanowiskach paleolitycznych. Wśród eksponatów znajdują się narzędzia krzemienne i kościane, ozdoby kościane i gliniane, a także artefakty sztuki ruchomej, które odzwierciedlają codzienne życie oraz rytuały naszych przodków. Większość eksponatów to repliki oryginałów, choć zdarzają się też autentyczne zabytki. Prezentowane są też w tym miejscu szczątki anatomiczne człowieka. Wszystkie te zabytki przedstawiono w przeszklonych gablotach muzealnych, nawiązując do tradycyjnego wystawiennictwa. W prezentacji całej kolekcji pomagają narzędzia cyfrowe i multimedialne. Każda instalacja muzealna wsparta jest nowymi technologiami. Na płaskich ekranach wyświetlane są informacje, najczęściej w postaci filmów opatrzonych niedużą ilością tekstu. W prezentacji zaproponowanej turystyce można zauważyć tematy związane z historią regionu, geograficznym ukształtowaniem terenu, historią wykopalisk, artefaktami paleolitycznymi.

W Archeoparku Pavlov znajduje się sala kinowa, w której odbywają się seanse. Prezentowany film opowiada o kompleksie stanowisk w parku Palava.

Najciekawszym elementem jest znajdujący się w odizolowanej części budynku, chroniony, autentyczny wykop archeologiczny. Jest to miejsce wciąż eksplorowane przez archeologów, choć jedynie raz do roku przez krótki okres jednego tygodnia. Obiekt można zwiedzać ze specjalnej kładki skonstruowanej nad wykopem. Jest to jama śmietniskowa, w której znajdują się kości mamutów i narzędzia krzemienne. Pozostawiona część wykopu jest swoistym pomnikiem dla łowców mamutów, którzy żyli tutaj kilkadziesiąt tysięcy lat temu.

VI.2.2. Wydarzenia i wystawy

Przez cały rok różnego rodzaju wydarzenia i wystawy uzupełniają stałą ekspozycję prezentującą życie łowców mamutów. Szczególnie intensywnie zaplanowane są atrakcje podczas głównego sezonu turystycznego w Archeoparku, obejmując komercyjne, półprofesjonalne oraz profesjonalne (archeologiczne) wydarzenia. W ramach specjalnych wydarzeń pracownicy muzeum współpracują z Instytutem Archeologii Akademii Nauk w Brnie oraz innymi ekspertami z całego kraju (szczególnie podczas Warsztatów Technologii Prehistorycznych, których prowadzący to lokalni eksperci z zakresu archeologii eksperymentalnej). Podczas turystycznego sezonu zazwyczaj odbywają się trzy czasowe wystawy. Pierwsza z nich zwykle ma prosty charakter, prezentując głównie materiał wizualny zamiast artefaktów. W szczytowej części sezonu odbywają się wystawy skoncentrowane na historii badań. Ostatnia z wystaw, zawsze związana z Międzynarodowym Dniem Archeologii, prezentuje wybrane, oryginalne narzędzie, które zwykle nie jest dostępne, a w muzeum można oglądać jedynie jego kopię.

Do głównych wydarzeń należą: „Noc Muzeów”, „Dzień Dziecka”, „Warsztaty Technologii Prehistorycznych” czy „Letnie Kino w Archeoparku”. Mają one na celu zaangażowanie i zainteresowanie społeczności historią i archeologią.

Od jesieni 2017 roku Archeopark Pavlov oferuje także programy edukacyjne dla dzieci z przedszkola, szkoły podstawowej, gimnazjum i szkoły średniej. Te programy obejmują różnorodne tematy, od szamańskich rytuałów do prehistorycznej fauny i flory. Wszystkie je łączy zabawa, co pomaga utrzymać zainteresowanie uczniów i zachęca do dalszego zgłębiania zagadnień związanych z prehistorią.

Na podstawie informacji o wydarzeniach, wystawach i programach edukacyjnych w Archeoparku Pavlov można wywnioskować, że jego misją jest edukacja poprzez zaangażowanie. Wszystkie programy i wystawy są zaprojektowane tak, aby zarówno uczyć, jak i zainteresować, a wiele z nich zawiera interaktywne elementy, które pomagają uczestnikom lepiej zrozumieć prehistoryczne czasy.

Archeopark Pavlov wydaje się być doskonałym miejscem dla dzieci i młodzieży do nauki i zabawy. Dostarcza nie tylko cennych informacji historycznych, ale także interaktywnych doświadczeń, które mogą pomóc młodym ludziom lepiej zrozumieć i docenić prehistorię. Programy są starannie dobrane dla różnych grup wiekowych, co zapewnia, że treść jest dostosowana do wieku uczestników. Programy edukacyjne Archeoparku przyciągają rocznie prawie 1000 uczniów, co świadczy o ich atrakcyjności i wartości edukacyjnej.

Liczba dorosłych turystów odwiedzających Archeopark w trakcie sezonu też jest dość imponująca. Dane statystyczne, udostępnione mi do wglądu w roku 2019, pokazują liczby odwiedzających w wartościach zaokrąglonych: 2016 rok – 46 000, 2017 rok – 65 000, 2018 rok – 56 000 turystów.

Archeopark Pavlov oferuje trochę innego rodzaju immersję w przeszłość niż wcześniej opisane koreańskie Jeongok. Po pierwsze, „znika” tutaj ta duża festiwalowość, a zastępuje ją rzetelna edukacja na temat paleolitu. Cały projekt jest nastawiony raczej na jakość niż na ilość. Widoczne jest to w bardzo profesjonalnym podejściu do edukacji, na przykład poprzez zatrudnianie w „dni festiwalowe” rzetelnych rekonstruktorów. Powyższe może też być spowodowane tym, że w Archeoparku Pavlov obszar wydzielony do prowadzenia warsztatów to jedna sala muzealna oraz niewielki teren wokół rezerwatu. „Piknik” archeologiczny w takiej formie jak na przykład w Jeongok-ri nie ma możliwości się odbyć. Tutaj wydarzenia organizowane są na dużo mniejszą skalę.

Ryc. 38. Archeopark Pavlov, fot. M. Bartczak

Ryc. 39. Archeopark Pavlov, fot. M. Bartczak

Ryc. 40. Multimedialne wystawy w Archeoparku Pavlov, fot. M. Bartczak

Ryc. 41. Multimedialne wystawy w Archeoparku Pavlov, fot. M. Bartczak

Ryc. 42. Nowoczesne wnętrze Archeoparku Pavlov, fot. M. Bartczak

Ryc. 43. Autentyczny wykop archeologiczny z pozostałościami kości mamuta
wyeksponowany w Archeoparku Pavlov, fot. M. Bartczak

VI.3. Hudson-Meng w Nebrasce

Stanowisko archeologiczne Hudson-Meng położone w hrabstwie Sioux w północno-zachodniej Nebrasce jest jednym z najważniejszych miejsc archeologicznych w Ameryce Północnej. Odkryte w 1954 roku przez Alberta Menga i Billa Hudsona podczas prac polowych, stało się centrum badań nad prahistorycznymi społecznościami łowieckimi.

VI.3.1. Historia odkrycia i badania

Albert Meng i Bill Hudson, dwaj farmerzy z Nebraski, natknęli się na liczne kości zwierząt i narzędzia wykonane z krzemienia. Wkrótce po odkryciu naukowcy z University of Nebraska-Lincoln i Smithsonian Institution rozpoczęli badania archeologiczne na tym obszarze, które przyniosły wiele fascynujących wyników.

Początkowe prace, prowadzone przez badaczy takich jak Larry Agenbroad, sugerowały, że stanowisko Hudson-Meng było miejscem, gdzie odbywały się polowania na bizona, w których brały udział grupy ludności kultury Folsom. Ludność ta żyła na terenie Ameryki Północnej około 10 000 lat BP. Szczególnie ważne było odkrycie kości 600 bizonów oraz licznych narzędzi związanych z polowaniem (Agenbroad 1978, 116). Znaleziono tu ostrza typu Alberta, co sugerowało wczesne zasiedlenie tego stanowiska.

Jednakże późniejsze badania, rozpoczęte w latach 70. XX wieku, podważyły te wnioski. Niektóre dowody sugerowały, że bizona mogło zabić coś innego, np. naturalna katastrofa lub choroba. George Frison, badacz, który uczestniczył w omawianym projekcie, zasugerował, że stanowisko Hudson-Meng może być związane z inną, młodszą kulturą – kulturą Cody, którą datuje się na około 9000–8000 lat BP (Todd, Rapson 1999, 482).

VI.3.2. Wyniki badań w Hudson-Meng

Wyniki badań przeprowadzonych na stanowisku Hudson-Meng dostarczyły ważnych informacji dotyczących życia i funkcjonowania społeczności kultury Folsom oraz kultur Cody. Odkrycia te poszerzyły wiedzę na temat technik polowań, narzędzi używanych przez te społeczności, a także ich duchowości i związku z otaczającym ich środowiskiem. Szczegółowe analizy kości bizonów ujawniły, że zwierzęta te zginęły w bardzo krótkim czasie, co sugeruje zdarzenie o dużym natężeniu, choć jego natura jest nadal przedmiotem debaty. Dalsze badania nad tym stanowiskiem mogą przyczynić się do lepszego zrozumienia kultury i życia codziennego dawnych mieszkańców Ameryki Północnej, a także pomóc w odtworzeniu ich historii i wpływu na kształtowanie się obecnego krajobrazu kontynentu (Kornfeld, Frison, Larson 2010, 238).

VI.3.3. Centrum Edukacyjno-Badawcze Hudson-Meng

Dzisiaj zarządzane przez United States Forest Service stanowisko Hudson-Meng funkcjonuje jako Hudson-Meng Education and Research Center. Ośrodek ten, otwarty w 1997 roku, oferuje zwiedzającym różnorodne możliwości edukacyjne i rekreacyjne, takie jak wystawy, prezentacje multimedialne, warsztaty oraz wycieczki z przewodnikiem po stanowisku archeologicznym.

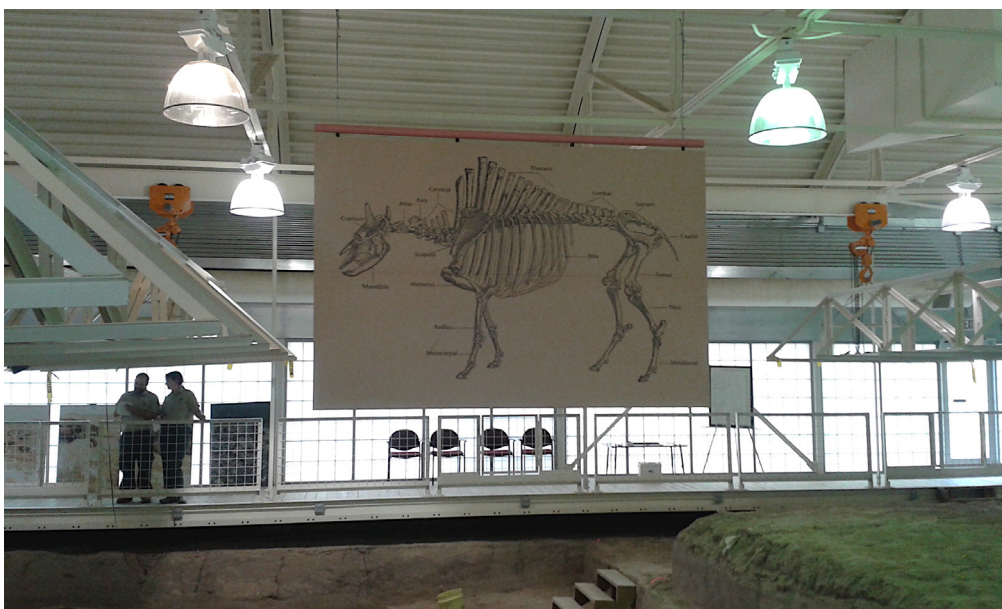
Ryc. 44. Centrum Edukacyjno-Badawcze Hudson-Meng w Nebrasce, fot. Centrum Hudson-Meng

Ryc. 45. Centrum Edukacyjno-Badawcze Hudson-Meng w Nebrasce, fot. M.Bartczak

Ryc. 46. Hudson-Meng—wnętrze muzeum, zawierające wciąż eksplorowane obiekty archeologiczne (warstwy z kośćmi bizonów), fot. M. Bartczak

Ryc. 47. Hudson-Meng, taras dla zwiedzających, fot. M. Bartczak

Hudson-Meng organizuje różne cykliczne wydarzenia, ale są one nastawione bardziej na odbiorców świadomych niż masowych.

Centrum stworzyło serię programów mających na celu angażowanie społeczności lokalnej i turystów w badania archeologiczne. Do 2020 roku programy te obejmowały współpracę z wolontariuszami, umożliwiającą im uczestnictwo w badaniach na stanowisku, a także rozwój programów edukacyjnych dla szkół, które skupiały się na prehistorii i archeologii.

Centrum jest również aktywne w promowaniu ochrony i szacunku do dziedzictwa kulturowego, podkreślając znaczenie badań nad przeszłością w zrozumieniu teraźniejszości i przyszłości. Odbiór tego miejsca przez turystów jest zazwyczaj bardzo pozytywny, co świadczy o istotnym wkładzie stanowiska Hudson-Meng w promowanie wiedzy na temat prehistorycznej Ameryki Północnej.

Jednym z najistotniejszych punktów zwiedzania jest obejrzenie faktycznych wykopalisk realizowanych w budynku Centrum Edukacyjno-Badawczego. Zwiedzanie tego miejsca odbywa się wraz z archeologiem, który opowiada o historii tego stanowiska, ale przede wszystkim o prowadzonych tutaj pracach wykopaliskowych. Stojąc na metalowych rusztowaniach, zawieszonych nad wciąż badanym wykopaliskowo stanowiskiem Hudson-Meng, turysta widzi „żywą archeologię”. Jest świadkiem wydobywania artefaktów, może wyrobić sobie opinię o pracach wykopaliskowych, dostając rzetelne informacje słowne i wizualne.

Centrum Hudson-Meng nie oferuje atrakcji w postaci cyfrowych instalacji. Jest nastawione czysto naukowo i edukacyjnie do turysty. Podkreślanie ważności i dużej wrażliwości takich stanowisk w Stanach Zjednoczonych jest właśnie esencją archeologii publicznej. W tym miejscu promuje się archeologię w duchu poszanowania zarówno badań archeologicznych, jak i dawnych kultur, które zasiedlały te tereny tysiące lat temu.

VI.4. Podsumowanie

Wszystkie trzy opisane stanowiska archeologiczne z okresu paleolitu, choć podobne w swoim założeniu, jakim jest ochrona niewidocznych w terenie pozostałości po aktywności paleolitycznych łowców-zbieraczy, reprezentują różne podejścia do swojej popularyzacji.

Koncertowo-festiwalowe Jeongok prezentuje „krzykliwy” styl popularyzacji wykonywanej „z rozmachem”. Propaguje stanowisko archeologiczne, jak i samą archeologię masowo, angażując w to olbrzymie środki finansowe, pozyskiwane głównie od sponsorów oraz władz rządowych i lokalnych. Jest to prawdopodobnie najwyższy stopień komercjalizacji prac archeologicznych na stanowisku epoki kamienia.

Archeopark Pavlov z kolei reprezentuje kompleks najbardziej znanych na świecie stanowisk osadniczych łowców mamutów. Stonowana forma imprez, nastawiona bardziej na rzetelną edukację i ograniczenie „krzykliwości” i festiwalowej otoczki, niejako jest wymogiem dla tak znanego stanowiska archeologicznego. Cechą wspólną Archeoparku Pavlov oraz Muzeum Jeongok jest futurystyczny gmach muzealny. Implikowanie takich nowoczesnych form jak multimedializacja i cyfryzacja do muzeów opowiadających historie o najodleglejszych dziejach człowieka może rodzić u turysty przekonanie, że tylko dzięki nowoczesności (w postaci nowinek technologicznych) można dokładniej odczytać i prześledzić dzieje epoki kamienia.

Centrum Edukacyjno-Badawcze Hudson-Meng wyraża ducha archeologii publicznej uprawianej w Stanach Zjednoczonych, jakim jest zarządzanie dziedzictwem archeologicznym oraz rzetelną edukacją i uświadamianiem szerszej publiczności misji archeologicznej.

VII. Porównanie krajowych i międzynarodowych rezerwatów

W tym rozdziale zestawiam polskie rezerваты z wybranymi przykładami z zagranicy, patrząc przede wszystkim na sposób pracy z publicznością, równowagę między nauką, ochroną i organizowanymi wydarzeniami oraz na to, jak oryginalna substancja stanowiska przekłada się na doświadczenie zwiedzającego. Porównanie oparte jest na moich badaniach własnych w omawianych miejscach.

Biskupin to wielokulturowe stanowisko, na którym powstało muzeum i rezerwat. Przez wiele lat tożsamość Biskupina była związana z początkami państwa polskiego i jest niejako jednym z symboli naszego kraju. Wielka popularność, zwłaszcza osady obronnej kultury łużyckiej, stanowi magnes dla wielu turystów. Pomimo „krzykliwości” w popularyzacji dawnych dziejów, zwłaszcza podczas wrześniowego festynu, pracownicy i rekonstruktorzy Biskupina profesjonalnie prezentują pradzieje. Eksperymenty archeologiczne stoją na najwyższym poziomie, a rekonstrukcje i stroje noszone przez odtwórców wiernie oddają ducha dawnych czasów.

To, co z punktu widzenia archeologa przyciąga w muzeum i rezerwacie w Krzemionkach, to relatywnie mała komercjalizacja i znikoma „tandetna” festynowość wydarzeń i festiwali. Podobnie jak w Archeoparku Pavlov, pracownicy rezerwatu w Krzemionkach stawiają na profesjonalne podejście do turysty. Atutem Krzemionek jest sieć kopalni neolitycznych, które same w sobie są ogromną atrakcją dla zwiedzających. Życzenie Stefana Krukowskiego, który chciał izolować Krzemionki od ruchu turystycznego, nie spełniło się, ale za to spełniło się profesjonalne podejście, które reprezentują władze Krzemionek, pamiętając o tym, że jest to zarówno atrakcja turystyczna, jak i poważne muzeum i naukowa stacja badawcza.

Krzemionki prezentują praktycznie nienaruszony krajobraz kopalniany, dostarczający wielu informacji na temat pradziejowego górnictwa i pozyskiwania surowca krzemiennoego. Z kolei Biskupin jest jednym z najlepiej zachowanych i szczegółowo przebadanych stanowisk osadniczych wczesnej epoki żelaza w Europie, ukazujących ciągłość osadnictwa aż od okresu mezolitu.

Zarówno Pavlov, jak i Hudson-Meng to przykłady stanowisk łowców-zbieraczy z górnego i schyłkowego paleolitu, które są uznawane za jedne z najważniejszych dla tych czasów. Jeongok-ri stanowi natomiast przykład stanowiska archeologicznego demonstrującego najodleglejszą ekspansję technologii aszelskiej w kierunku wschodnim, zrywając tym samym z konwencjami archeologicznymi XX wieku.

Mimo że każde z nich reprezentuje nieco inny fragment dziejów (Jeongok-ri – dolny paleolit, Pavlov – górny paleolit, Hudson-Meng – schyłkowy paleolit według europejskich klasyfikacji¹⁰⁹, Krzemionki – neolit i wczesną epokę brązu, Biskupin – czasy od mezolitu, poprzez neolit do epoki brązu, żelaza i nawet późniejsze), wszystkie je łączy ten sam, wysoki standard profesjonalizmu w upowszechnianiu wiedzy naukowej i historycznej.

109 W klasyfikacji amerykańskiej określany jako okres paleoindiański.

Te wybitne miejsca, przez lata uznawane za najbardziej istotne w dyskursie archeologicznym dotyczącym pradziejowych stanowisk, nieuchronnie musiały stać się swoistymi „pomnikami” reprezentującymi pradawną historię i archeologię. Nie dziwi zatem, że w obecnych czasach, dzięki odpowiedzialnym za przemyślaną strategię promocyjną osobom, przekształciły się w centra popularyzacji prehistorii.

Zarówno w Biskupinie, jak i w Jeongok-ri oraz Archeoparku Pavlov pozostałości i ślady po wykopaliskach pełnią jedynie funkcję dodatku do głównych atrakcji. Funkcjonują przede wszystkim jako pomniki przeszłości, upamiętniające zarówno prace archeologów, jak i dawne kultury, które kiedyś żyły w tych miejscach.

Sytuacja ta prezentuje się inaczej w Krzemionkach, gdzie starannie przygotowane, zachowane chodniki kopalniane stają się główną atrakcją zwiedzania. Innymi słowy, oryginalny obiekt archeologiczny, odpowiednio przygotowany do ruchu turystycznego, stanowi centralny punkt zainteresowania zwiedzających. Ta reguła znajduje potwierdzenie także w Hudson-Meng, gdzie wykop archeologiczny, zlokalizowany w samym sercu obiektu, stanowi kluczową atrakcję, a wszystkie wystawy i gabloty z zabytkami są rozmieszczone wokół niego. Jest to jedna z głównych cech odróżniających Hudson-Meng i Krzemionki od reszty analizowanych rezerwatów.

Porównując polskie rezerваты do opisanych zagranicznych, Krzemionki nawiązują do Jeongok-ri i Archeoparku Pavlov w kwestii nowoczesności i cyfryzacji stanowiska archeologicznego i rezerwatu. Nowe technologie nie tylko chronią i zabezpieczają podziemną trasę turystyczną, ale są również wprowadzane do gmachu muzeum w ramach nowoczesnej wystawy. Można zauważyć, że cyfryzacja stanowi słabszy punkt Biskupina, zwłaszcza w części, gdzie znajdują się rekonstrukcje obozowiska mezolitycznych łowców i osada neolitycznych rolników. Niemniej jednak, wynika to raczej z założeń rezerwatu, a nie z jego niedostatków czy ograniczonych środków finansowych.

Rekonstrukcje w Biskupinie mają na celu pełnienie roli scenografii, na tle której aktorzy – w tym przypadku rekonstruktorzy – prezentują życie codzienne ludzi z dawnych epok. Turysta jest tu „zmuśzony” do bezpośredniego kontaktu z „zrekonstruowaną autentycznością”. Dlatego tutaj uwaga skupia się na odtwarzaniu pełnowymiarowych replik budynków, wznoszonych zgodnie z tradycjami dawnego budownictwa. W tym aspekcie Krzemionki nie odbiegają znacznie od Biskupina, prezentując „autentyczność” poprzez praktycznie niezmienny od tysiącleci krajobraz górniczy, z doskonale zachowanymi podziemnymi chodnikami i odpowiednio przygotowaną trasą turystyczną dla wszystkich. Dodatkowo, osoby odpowiedzialne za rozwój rezerwatu w Krzemionkach zrekonstruowały obiekty mieszkalne znane z badań archeologicznych z obszaru Polski, tworząc wioskę, którą można uznać za muzeum na wolnym powietrzu.

W aspekcie festiwalowym stanowisko Jeongok-ri nie ma sobie równych pod względem atrakcji i wielkości wydarzenia. Niemniej jednak, nasz polski Biskupin nie ustępuje popularnością koreańskiemu muzeum. Pomimo że na festiwal majowy w Jeongok-ri ściągają około pół miliona odwiedzających, to liczby odwiedzających Biskupin podczas festiwalu wrześniowego, oscylujące między 200 000 a 250 000, również robią wrażenie. Przy tym warto przypomnieć, że w Biskupinie odbywa się kilka mniejszych festiwali w okresie wiosenno-letnim. Natomiast w przypadku Jeongok-ri, poza wspomnianą olbrzymią majową imprezą, wydarzeń *stricto* festiwalowych praktycznie nie ma. Oczywiście organizowane są warsztaty dla szkół i młodzieży i obiekt jest otwarty do zwiedzania przez cały rok, jednak nie uświadczy się tu cyklicznych, plenerowych imprez, takich, jakie mają miejsce w Biskupinie.

W aspekcie edukacyjnym niezwykle istotne jest to, że zarówno Krzemionki, jak i Biskupin edukują dzieci i młodzież poprzez „zanurzenie” w prehistoryczny świat. W Krzemionkach kluczową rolę odgrywają zarówno wspomniane narzędzia cyfrowe i multimedialne, jak i odtwórstwo dawnych dziejów podczas imprez plenerowych, zaś Biskupin skupia się głównie na lekcjach „żywej historii”.

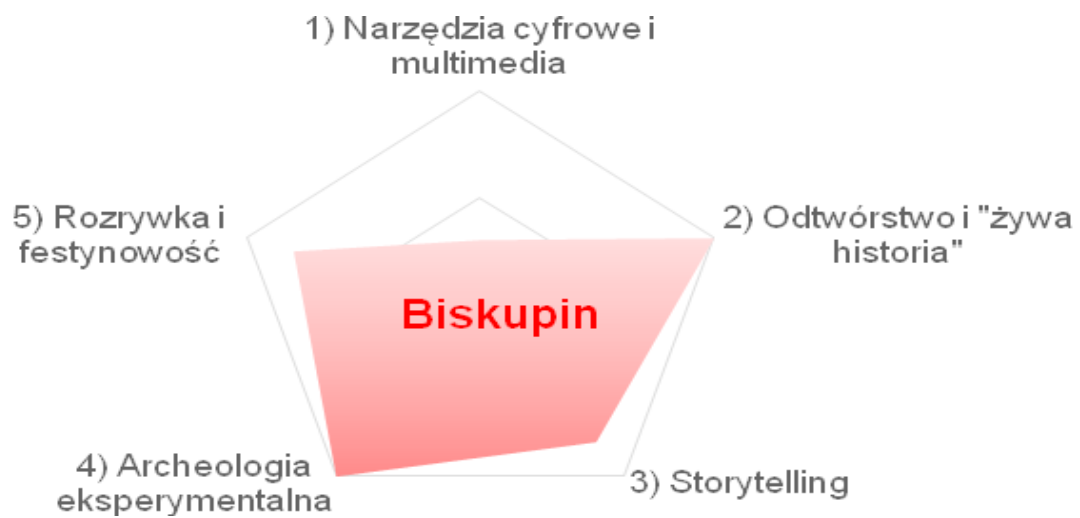
W obu polskich rezerwatach *storytelling* stoi na najwyższym poziomie. Jedynym elementem odróżniającym te dwa muzea jest forma przekazu wiedzy. W Krzemionkach turyści są kierowani przez przewodników, którzy z entuzjazmem prowadzą grupy do kolejnych punktów zwiedzania. Natomiast w Biskupinie nie jest wymagane „wynajęcie” przewodnika. Tam zwiedzanie przebiega swobodnie, a turystom czas ułaja opowieści snute przez rekonstruktorów. Są oni stacjonarnie rozmieszczeni przy różnych obiektach na terenie rezerwatu, dodając koloru i życia do „podróży w czasie” odbywanej przez zwiedzającego. Zarówno podczas plenerowych, jak i odbywających się w salach wykładowych prelekcji, podobnie jak ma to miejsce w Jeongok-ri oraz Archeoparku Pavlov, opowieści o dawnych czasach i archeologii snują przede wszystkim profesjonalści.

Teren do prowadzenia archeologicznych doświadczeń jest dostępny w obu polskich rezerwatach. Istotna jest też otwartość dyrekcji obu muzeów na tego typu działania. W tym miejscu należy przypomnieć, że zarówno Krzemionki, jak i Biskupin to także jednostki prowadzące własną działalność naukową.

W tych rezerwatach dba się także o zaspokojenie potrzeb edukacyjnych i rozrywkowych wszystkich grup wiekowych. Chociaż zauważalne jest, że podczas festynów w Biskupinie i Krzemionkach oferta skierowana jest głównie do rodzin z dziećmi i młodzieży szkolnej.

W nawiązaniu do powyższych refleksji dotyczących podobieństw i różnic między rezerwatami, prezentuję graficzne ilustracje, które zobrazują, w jakim stopniu omówione muzea wdrażają założenia archeologii publicznej, praktykowanej na terenach rezerwatów archeologicznych. Każde z tych miejsc zostało przedstawione przez pryzmat implementacji pięciu form wyszczególnionych w rozdziale V:

- 1) Edukacja i popularyzacja poprzez narzędzia cyfrowe i multimedia.
- 2) Edukacja i popularyzacja poprzez odtwórstwo historyczne i „żywą historię”.
- 3) Wykłady i prelekcje, głównie w formie *storytellingu*.
- 4) Archeologia eksperymentalna praktykowana w interakcji z turystami (czynnie i biernie).
- 5) Rozrywka i festynowość.

Wyk. 1. Muzeum Archeologiczne w Biskupinie

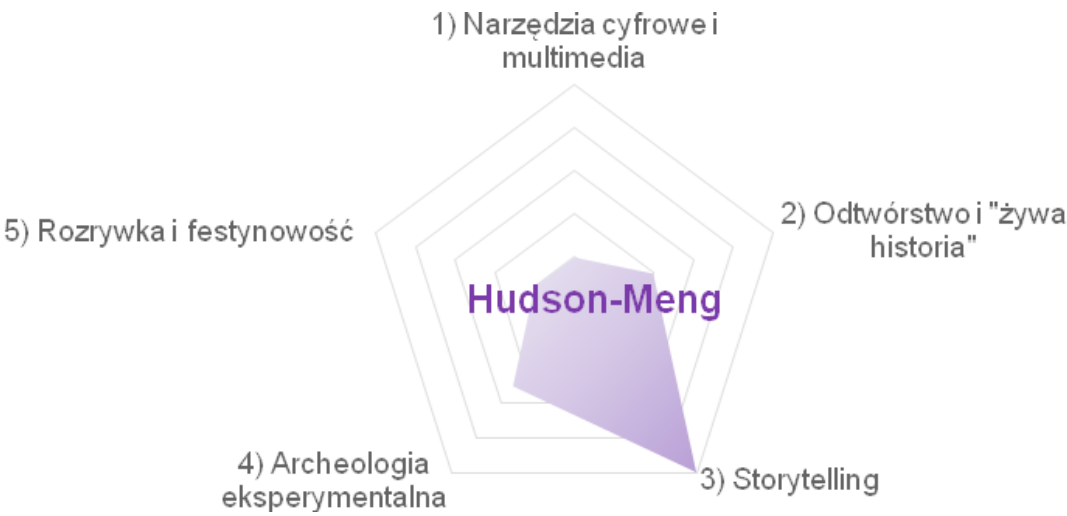
Wyk. 2. Muzeum i Rezerwat Krzemionki

Wyk. 3. Muzeum Jeongok

Wyk. 4. Archeopark Pavlov

Wyk. 5. Centrum Edukacyjno-Badawcze Hudson-Meng

Zakończenie

W niniejszej książce koncentrowałem się na tym, aby całość prezentowanej myśli stanowiła zintegrowane porównanie praktyk archeologii publicznej w Polsce w relacji do jej anglosaskich i dalekowschodnich odpowiedników, a także (przede wszystkim w aspekcie rezerwatu archeologicznego) wersji prezentowanej przez naszych bliskich sąsiadów – Czechy. Zamierzałem nakreślić tło dla działań archeologii publicznej w każdym z omówionych przeze mnie krajów, zdając sobie sprawę z faktu, że implementacja *public archaeology* do polskiej archeologii nie jest procesem jednorodnym. Pierwszym istotnym punktem odniesienia dla polskich archeologów jest model amerykański, co manifestuje się w znacznej uwadze poświęconej aspektom ochrony dziedzictwa i stanowisk archeologicznych (zob. Kobyliński 2001; 2020), poprzez tworzenie parków kulturowych i rezerwatów oraz aktualizację aktów prawnych zgodnie z normami wyznaczonymi przez kraje zachodnie (zob. Szmygin 2015). Drugim istotnym aspektem jest edukacyjny model brytyjskiej *public archaeology*, który zdobywa coraz większą popularność w całej Europie, z Polską na czele. Wyrazem tego zjawiska jest standaryzacja form upubliczniania wiedzy dla społeczeństwa, często zorientowana na „edukację poprzez zabawę” oraz wykorzystanie nowoczesnych technologii w muzeach i rezerwach archeologicznych.

Podczas moich badań wiodącą myślą była analiza funkcjonowania archeologii publicznej w rezerwach archeologicznych oraz jej znaczenia dla tematyki epoki kamienia. Inspiracją do przeprowadzenia obserwacji i analiz była chęć zbadania funkcji stanowisk archeologicznych, które są czymś więcej niż tylko nieruchomymi relikdami przeszłości. Moim zdaniem są to żywe pomniki historii, warte ochrony i udostępniania, są też założeniami o unikalnym charakterze – tworzącymi syntezę przeszłości, teraźniejszości i przyszłości w jednym miejscu.

Historia stanowisk archeologicznych, zwłaszcza tych, które niegdyś były tętniącymi życiem osadami czy obozowiskami, jest w istocie niekończącą się opowieścią. W dawnych czasach te miejsca ukształtowane przez człowieka spełniały konkretne, określone funkcje. Przez dziesięciolecia, a często przez tysiące lat były one miejscem schronienia, pracy, modlitwy i zabawy – sferą różnej aktywności człowieka. Z biegiem czasu, z różnorodnych przyczyn, zniknęły z mapy pamięci, popadając w zapomnienie.

Archeologia publiczna, stanowiąca kompendium metod służących udostępnianiu i promowaniu archeologii w społeczeństwie, odgrywa kluczową rolę w odkrywaniu na nowo miejsc naszego dziedzictwa.

Moją intencją było podkreślenie, jak istotne i wartościowe jest udostępnianie wyników badań archeologicznych szerokiej publiczności, a przykładem tej praktyki stały się rezerwaty archeologiczne. Zasługują one na szczególne uznanie, będąc miejscem, gdzie archeologia publiczna odgrywa najważniejszą rolę, stanowiąc integralną część naukowych badań i edukacji. Jest ona niewątpliwie dziedziną o nieocenionym znaczeniu w kontekście rezerwatów archeologicznych, które stały się doskonałym

przykładem aplikowania jej form oraz ich „intelektualnej konsumpcji” przez społeczeństwo. Dzięki dynamicznemu rozwojowi te enklawy historii stają się nieocenionym zasobem edukacyjnym w wymiarze globalnym.

Analiza stanowisk archeologicznych epoki kamienia z ekspozycją muzealną *in situ* wykazała, jak ważna jest rola archeologii publicznej w popularyzacji wyników badań. Zmaga się ona z wyzwaniami związanymi z ekspozycją i interpretacją tych stanowisk – często niezrozumiałymi dla turystów podczas tradycyjnej prezentacji muzealnej. Starłem się pokazać, że archeologia publiczna z powodzeniem radzi sobie i z tymi trudnościami, czerpiąc i adaptując wzorce z różnych dziedzin nauki.

Przedstawiłem także formy archeologii publicznej działające w Polsce, a dzięki porównaniu z doświadczeniami ze Stanów Zjednoczonych, Republiki Czeskiej i Korei Południowej mogłem podkreślić, jak znaczącą rolę ta dziedzina nauki odgrywa na tle globalnej sceny. To porównanie dowodzi, że polska archeologia publiczna uprawiana w rezerwach archeologicznych rozwinęła się i nie odbiega od zachodnich norm tej dyscypliny. Oczywiście, mamy wiele do nauczenia się od tych krajów, zwłaszcza jeśli chodzi o promocję nauki i ochronę dziedzictwa, ale też wiemy dokładnie skąd czerpać wzorce w przyszłości.

Jednym słowem, w rezerwach archeologicznych następuje kumulacja składowych archeologii publicznej. W popularnych rezerwach, zbudowanych na miejscu dawnych wykopalisk, można zidentyfikować wyodrębnione przeze mnie formy udostępniania przeszłości dla zwiedzających oraz wszystkie rodzaje archeologii publicznej.

Archeologia publiczna wciąż rozwija się i ewoluuje, a potencjał, jaki niesie ze sobą, jest niezwykle ekscytujący. To otwarta droga do przyszłości, w której nauka stanie się jeszcze bardziej dostępna i zrozumiała dla wszystkich, gdzie tajemnice przeszłości będą odkrywane, a praca archeologów (w co bardzo wierzę) doceniana przez coraz szersze grono odbiorców. Jeśli ma być realną częścią życia publicznego, potrzebuje sensownej opowieści, dobrej infrastruktury i współpracy między badaczami, muzeami, samorządami i społecznościami. Rezerwat archeologiczny jest do tego miejscem idealnym: spina ochronę, badania i edukację, a dzięki przemyślanym formom *public archaeology* potrafi przełożyć milczące ślady przeszłości na doświadczenie, które zostaje z odbiorcą.

Summary

Archaeological Reserves as Laboratories of Public Archaeology. A Polish Study in an International Context

The book investigates the phenomenon of public archaeology, which has developed a robust set of methods that make it a fully fledged sub-discipline focused on communicating archaeological research and knowledge. The approach adopted here is practice-oriented: public archaeology is presented in its principal forms and observed *in situ*, with original fieldwork conducted by the author at leading Stone Age archaeological reserves – that is, museums *in situ* sometimes complemented by selected open-air reconstructions. All case studies discussed are places where the author conducted on-site research. The intent behind this focus is to engage with the particular challenges of exhibiting and interpreting sites whose material remains are often visually “invisible” to non-specialists.

Public archaeology in Poland is examined from a comparative perspective, drawing on experiences from the United States (and, in theoretical terms, the United Kingdom) as well as South Korea, with the Czech Republic used as a close institutional reference point. These contexts offer tested models of public engagement with science; within them, public archaeology plays an especially significant role. Against this backdrop, the book treats archaeological reserves as laboratories where research, heritage protection and public engagement are integrated and can be evaluated in real settings.

The book opens with an introduction, followed by seven chapters and a concluding section summarising the main findings.

The introduction discusses the aims, scope and source base of the book. The first chapter introduces the key question: “What is public archaeology?”. To answer this question, it proposes a series of definitions established mainly in Anglo-Saxon countries, but also recently in Poland. The definitions show that this area of archaeology carries very different connotations, depending on the country, author and time it was considered. This chapter highlights the main branches of public archaeology: 1) community archaeology, involving collaboration with various social groups and populations; 2) “public sector” archaeology, associated with methods of protection and conservation of heritage and cultural goods; 3) archaeological education, geared towards interaction with tourists and visitors for educational purposes; 4) popular archaeology, the practice of using public media to inform the public about archaeological discoveries and promote archaeology in “new media”; 5) academic public archaeology, a sub-discipline that studies all other branches of archaeology from an ethical, economic, educational, legal perspectives, etc. The chapter closes by establishing the Stone Age as a focused case study for public archaeology, given the low ‘visibility’ of sites and the need to reconstruct processes rather than merely display objects.

The second chapter outlines the birth of public archaeology. It focuses on the countries that are most important for the development of this field – namely, the United States and the United Kingdom, as public archaeology, in the form it exists today, originates from there. Furthermore, this chapter compares the American and British approaches to popularization of archaeology and related cultural heritage protection, explaining that at the beginning of the discussed field, these two models differed significantly. The American model is primarily about managing archaeological heritage, deriving directly from cultural resource management (CRM). In contrast, the British version of public archaeology initially focused on making museum offerings more attractive, thereby attracting tourists to these cultural institutions. This chapter also considers South Korea, where public archaeology has been implemented as a hybrid drawing on both the American CRM-oriented model and the British, museum-centred tradition. Alongside this, it introduces the Czech Republic as a nearby institutional reference point – a centrally coordinated system (Ministry of Culture and the Národní památkový ústav) with archaeological reserves (museums *in situ*), which provides a practical benchmark for Polish conditions.

The third chapter mainly describes events associated with the beginnings of popularising archaeology in Poland, which started just before World War II and after its end and has lasted until today. The issue of archaeological museums, their history and their current operation is discussed here. A detailed analysis of this phenomenon is very important for Polish public archaeology because it was from the idea of museums that institutions now known as archaeological reserves were born. These reserves can be associated with the beginnings of popularisation of Polish archaeology. This chapter provides definitions and guidelines for classifying archaeological reserves – places of protection and accessibility of archaeological sites where such institutions (*in situ*) are built. Furthermore, it discusses the concept of the reserve and “open-air museum”, highlighting the similarities and differences between these two ideas, where in Poland these two types of museums are distinct, even though both terms are often used interchangeably.

Chapter Four provides a description of two of the most famous prehistoric archaeological reserves in Poland: the Biskupin Archaeological Museum and the Krzemionki Archaeological Museum and Reserve. This chapter includes the history of the discovery of both sites, the research conducted at them, and the use of their potential for promoting archaeology. The first one, Biskupin, is described through the lens of one major part of the reserve, i.e. the one pertaining to the Stone Age. The reconstructed Neolithic village and Mesolithic hunter-gatherer campsites serve both as a source of education about the earliest times for tourists and as a setting for conducting archaeological experiments by reconstructors. The activities of a reconstructive group working at the Biskupin Museum, which includes students and staff from various universities in Poland, are discussed. The second reserve described in this chapter is the Museum and Reserve in Krzemionki. The Neolithic striped flint mine, inscribed on the UNESCO World Heritage List in 2019, is a unique archaeological site and reserve on a European scale. In this case, Krzemionki is presented through the lens of popularising and educational activities. Its parts – the archaeological park (open-air museum), the main tourist route running both above and in the flint mines, and the modern museum building – are discussed.

Chapter Five introduces the characteristics of forms of public archaeology in Poland. These forms are described mainly based on authorial research conducted in the Biskupin Archaeological Museum and the Archaeological Museum and Reserve in Krzemionki. The following main forms of public archaeology implemented in reserves are described: digital archaeology, experimental archaeology, storytelling, archaeological festivals and historical reenactment. The use of digital and multimedia tools in museums has fundamentally changed traditional archaeological museology, allowing for the creation of new, interactive and visually attractive exhibits. These exhibits, with their “multisensory” nature, enga-

ge most of the senses of tourists during their visit, and not just visual perception as before. Experimental archaeology, especially that conducted in front of spectators, has become a form that is both visually and educationally appealing. Education derived from archaeological experiments is beneficial not only for the popularisation of knowledge among the general public but also for archaeologists themselves. Storytelling, in turn, is nothing more than a better, more attractive and more interestingly led popular science lecture. It is a necessary element of “lecture evolution” for popularising archaeological knowledge among society. Archaeological festivals are a form of public archaeology that should incorporate other forms mentioned in this book. It can also be noticed that the festival period is a kind of “revival” of selected historical epochs. As a result, a tourist can interact with re-enactors of ancient history, all delivered in an accessible, often entertaining form. The last main form implemented in reserves is a historical reenactment. It involves a high commitment of reconstructors to the so-called “living history”, where, for example, during a festival, historical re-enactors try to live like the communities of a selected era. This form of public archaeology mainly serves for the tourist to “immerse” themselves in the history told during a particular festival and feel as if they are actually taking a journey through time, which in turn is intended to facilitate easier assimilation of additional information about people and their lifestyle in the ancient times. As can be seen, all these forms are not only educational tools but also serve to build a bond between the past and the present.

Chapter Six profiles three archaeological reserves located in South Korea, the Czech Republic and the United States, each widely known in its home countries. Observations and authorial research were conducted at these places. The first of these is the Jeongok Prehistory Museum in South Korea. The reserve and museum were created on the site of a sensational discovery of Acheulian handaxes in East Asia. This discovery was so significant that the archaeologists responsible for this site were keen on establishing a protective zone in the form of a museum and archaeological reserve. This is how one of the most famous museum objects in South Korea was created. This place is represented by a unique, futuristic museum building and a recurring archaeological festival, attracting hundreds of thousands of tourists and promoting not only archaeology but also the region and local folklore. Among the reserves discussed in this book, this site shows the most pronounced degree of commercialisation of archaeology. The second object is the Archeopark Pavlov, located in the southern Moravia region. This is an incredibly well-known site for world archaeology. It could be said that it is the most famous settlement site representing the cultures of mammoth hunters. Popularisation in this place is more focused on education and the toned-down nature of festival events. What distinguishes the Archeopark is both the unique architecture of the museum, presented in the form of a large archaeological excavation, and the interior of the building, which combines a traditional exhibition with highly advanced multimedia techniques, strongly impacting tourists. The last of the foreign archaeological museums and reserves is the Hudson-Meng Education and Research Center in Nebraska (USA). This is a reserve protecting a still-explored bison kill site, where numerous bison bones and artifacts in the form of flint points were discovered. The findings suggest that the site is related to the cultures of the Paleoindian period. This object embodies the epitome of public archaeology in the American context. Here, archaeology is promoted in the spirit of respecting archaeological research and the ancient cultures that inhabited these lands thousands of years ago.

Chapter Seven offers a comparative view of the Polish case studies (Biskupin, Krzemionki) and the three foreign examples (Jeongok-ri, Pavlov, Hudson-Meng). It confirms a consistently high professional standard across all five reserves, while highlighting key differences in how the original archaeological substance is positioned in the visitor experience: in Krzemionki (preserved mine galleries) and Hudson-Meng (the excavation pit) it forms the core of the visit, whereas in Biskupin, Jeongok-ri and Pavlov

traces of fieldwork play a supporting role alongside reconstructions and programmed activities. The chapter also notes convergences in education and storytelling, but contrasts in delivery: guided, tightly structured tours (Krzemionki) versus free-flow exploration supported by interpreters/re-enactors (Biskupin). In terms of tools, Pavlov's digital immersion has its closest Polish counterpart in Krzemionki (on-site multimedia and protective systems), while Biskupin privileges large-scale live interpretation and festivals; Jeongok-ri stands out for the scale of its flagship festival. Taken together, the comparison clarifies what works well in the Polish context (digital immersion for "invisible" Stone Age evidence; clear labelling of reconstruction vs. original; audience-tailored narrative paths) and where strategic choices differ depending on each reserve's profile and mission.

In the conclusion of the monograph, the importance of analysing and sharing the results of archaeological research with society was emphasised, indicating archaeological reserves as places where public archaeology plays a key role, enhancing their educational value and promoting an understanding of our heritage. The book underlines that in the studied cases the most effective levers are educational and communication-oriented formats, including sound narrative and, where appropriate, digital immersion, while long-term participation and local partnerships remain the main growth frontier. The reserves are presented as practical nodes linking research, heritage protection and public engagement, provided that interpretation clearly distinguishes original remains from reconstructions and is transparent about uncertainty. The Stone Age case study demonstrates that even "invisible" evidence can be made legible to wider audiences when these principles are applied, offering a transferable toolkit for Polish institutions.

Wykaz skrótów

ARPA – Archaeological Resource Protection Act

BLM – Bureau of Land Management

CBA – The Council of British Archaeology

CRM – Cultural Resource Management

Dz.U. – Dziennik Ustaw

EAA – European Association of Archaeologists

ICOM – International Council of Museums

ICOMOS – International Council on Monuments and Sites

MAB – Muzeum Archeologiczne w Biskupinie

NAGPRA – Native American Graves Protection and Repatriation Act

NHPA – National Historic Preservation Act

NPS – National Park Service

NRHP – National Register of Historic Places

PAS – The Portable Antiquities Scheme

PMA – Państwowe Muzeum Archeologiczne

SAA – Society for American Archaeology

SHPO – State Historic Preservation Office

UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

u.o.z.o.z – ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Bibliografia

- Abramowicz, A. (1991): *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź.
- Agenbroad, L.D. (1978): *The Hudson-Meng Site: an Alberta Bison Kill in the Nebraska High Plains*, Washington D.C.
- Altschul, J.H. (2005): *Significance in American Cultural Resource Management: Lost in the Past*, [w:] C. Mathers, T. Darvill, B.J. Little (red.), *Heritage of Value, Archaeology of Renown: Reshaping Archaeological Assessment and Significance*, Gainesville, 192–210.
- Ascherson, N. (2000): *Editorial*, „Public Archaeology”, 1 (1), 1–4.
- Ascherson, N. (2006): *Archaeological Overthrows: The 1980s Seen Through the Rear Window*, [w:] R. Layton, S. Shennan, P. Stone (red.), *A Future for Archaeology*, London, 47–52.
- Ascherson, N. (2010): *Editorial*, „Public Archaeology”, 9 (1), 1–3.
- Babiński, L., Fajfer, M. (2009): *Monitorowanie wybranych parametrów środowiska na stanowisku nr 4 w Biskupinie*, [w:] L. Babiński (red.), *Stan i perspektywy zachowania drewna biskupińskiego*, Biskupin (Biskupińskie Prace Archeologiczne, 7), 219–245.
- Bae, K. (2002): *New age Determination of the First Hominid Presence at the Chongokni Site and Problems– New Tephra Evidence from E55 S20-IV Pit*, [w:] Y. Lee, J. Woo (red.), *The 7th International Symposium: SUYANGGAE and her Neighbours*, Chungbuk National University Museum, Korea, 95–114.
- Bae, K. (2012): *Korean Paleolithic Archaeology Today: a new perspective for 21st century*, [w:] N.I. Drozdov, Y. Lee, J. Woo (red.), *The 17th International Symposium: SUYANGGAE and Her Neighbours in Kurtak*, Institute of Korean Prehistory (IKP), Krasnoyarsk State Pedagogical Univ. (KSPU), Rosja, 17–28.
- Bae, K. (2014): *The Significance of Archaeological Research in South Korea for Human Evolution. The Case of Chongokni Paleolithic Site, Regional Cooperative Priorities in Relation to Research and Conservation*, [w:] N. Sanz (red.), *Human Origin Sites and the World Heritage Convention in Asia*, Paris (World Heritage Series, 39), 35–52.
- Bae, K. (2015a): *Museum and History of the Jeongok Paleolithic Site – Research, Prehistoric Festival and Preservation*, Jeongok Prehistory Museum, Korea.
- Bae, K. (2015b): *Paleolithic archaeology and Social Sustainability: Research, Festival and Preservation of the Chongokni Paleolithic site in Korea*, [w:] Y. Lee, J. Woo, S. Lee, K. Lee (red.), *The 20th (2) International Symposium for Celebration of the 30th Anniversary of the 1st Site Excavations:*

- SUYANGGAE and her Neighbors in Korea*, Institute of Korean Prehistory (IKP), Korea, 23–38.
- Bae, K., Lee, C. (2010): *Handaxe Component in Korean Peninsula*, [w:] Y. Lee, J. Woo, (red.), *The 15th International Symposium: SUYANGGAE and her Neighbours*, Suyanggae Prehistory Museum, Institute of Korean Prehistory (IKP), Danyang County Office, Korea, 159–167.
- Bagniewski, Z. (1990): *Obozowisko mezolityczne z doliny Baryczy. Pobiel 10, woj. leszczyńskie*, Warszawa–Wrocław (Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Archeologica, 19).
- Balcer, B. (1969): „Prastary skarb” – film o kopalni prehistorycznej w Krzemionkach Opatowskich, „Wiadomości Archeologiczne”, 34 (3/4), 475–476.
- Balcerowicz, L. (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*, Budapest.
- Bale, M.T. (2008): *Archaeological Heritage Management in South Korea: The Nam River Dam Project*, [w:] M.E. Byington (red.), *Early Korea 1: Reconsidering Early Korean History through Archaeology*, Early Korea Project, Korea Institute, Harvard University, 213–233.
- Bale, M.T. (2015): *Problems in Korean Archaeology, Scholarship, and Excavation Planning*, Korea Archaeology Association, Archaeology and Modern Society: proceeding for 39th Annual Conference, Mokpo, 318–330.
- Bartczak, M. (2018): *Metody popularyzacji stanowisk archeologicznych ze starszej epoki kamienia, na przykładzie działalności Muzeum Prahistorii w Jeongok-ri (Chongokni), prowincja Gyeonggi, Korea Południowa*, [w:] D. Gołaszewska-Rusinowa, M. Mielewska, T. Sińczak (red.), *Popularyzacja nauk historycznych*, Toruń, 9–20.
- Bartczak, M. (2019): *Stone Age Archaeological Sites in the Landscape. Monumentalisation of Sites on the South Korea Example*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, 34, 205–224.
- Bąbel, J.T. (2015): „Krzemionki Opatowskie” Monument Prahistorii Europy, *Kopalnie Krzemienia Pasiastego*, Ostrowiec Świętokrzyski.
- Bedford, L. (2001): *Storytelling: The Real Work of Museums*, „Curator: The Museum Journal”, 44(1), 27–34.
- Bieczyński, M. (2021): „Szok kulturowy” – działalność muzeów w czasie pandemii, „Muzealnictwo”, 62, 12–18.
- Bielecka, A. (2021): *O sztuce opowiadania historii. Wykorzystanie storytellingu w kampaniach społecznych i reklamach komercyjnych*, „Com.press”, 4, 68–87.
- Binford, L.R. (1962): *Archaeology as Anthropology*, „American Antiquity”, 28 (2), 217–225.
- Birch, J. (2007): *Public Archaeology and the Cultural Resource Management Industry in Ontario*, [w:] J.S. Molnar (red.), *The Ottawa Chapter of the Ontario Archaeological Society Partners to the Past: Making Connections in the Ottawa River Valley. Proceedings of the 2005 Ontario Archaeological Society Symposium*, Ottawa, 120–127.
- Bland, R. (2008): *The Development and Future of the Treasure Act and Portable Antiquities Scheme*, [w:] S. Thomas, P. Stone (red.), *Metal Detecting and Archaeology*, Woodbridge, 63–86.
- Bland, R., Lewis, M., Pett, D., Richardson, I., Robbins, K., Webley, R. (2017): *The Treasure Act and Portable Antiquities Scheme in England and Wales*, [w:] G. Moshenska (red.), *Key Concepts in Public Archaeology*, London, 107–121.

- Bonacchi, C. (2017): *Digital media in public archaeology*, [w:] G. Moshenska (red.), *Key Concepts in Public Archaeology*, London, 60–72.
- Borkowski, W. (1992): *Próba analizy wstępnych wyników badań geofizycznych systemem SIR w Krzemionkach*, [w:] J. Jaskanis (red.), *Materiały Krzemionkowskie*, Warszawa, 119–136.
- Borkowski, W. (2005): *Festyny archeologiczne – geneza – rola w procesie edukacji i integracji społeczeństwa lokalnego*, [w:] E. Urbańczyk (red.), *Poszerzenie Unii – szansą dla miast Europy: samorząd, rozwój, integracja europejska*, Kalisz, 33–44.
- Borkowski, W., Michniak, R. (1992): *Prahistoryczne pole eksploatacyjne (wybierkowe) w Krzemionkach*, [w:] J. Jaskanis (red.), *Materiały Krzemionkowskie*, Warszawa, 11–36.
- Borusiewicz, M. (2012): *Nauka czy rozrywka? Nowa muzeologia w europejskich definicjach muzeum*, Kraków.
- Brodowska, K. (2014): *Wykorzystanie mediów społecznościowych na potrzeby promocji organizacji, czyli twardy grunt pod nogami w świecie wirtualnym*, [w:] S. Zdziebłowski (red.), *Cyfrowy Archeolog. Podręcznik promocji archeologii w nowych mediach*, Poznań, 53–67.
- Bugaj, M. (2013): *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Radomiu – uwagi na temat ochrony i prezentacji dziedzictwa archeologicznego*, [w:] A. Buko, D. Głowska, M. Trzeciecki (red.), *Archeologia w obliczu wyzwań współczesności*, t. 3, *Radom – korzenie miasta i regiony*, Warszawa, 51–63.
- Byszewska, A. (2016): *Podróż w czasie. Problemy rekonstrukcji*, [w:] S. Czopek, J. Górski (red.), *Między nauką a popularyzacją. Muzea i parki archeologiczne*, Kraków, 131–148.
- Callahan, E. (1999): *What is experimental archaeology?*, [w:] D. Wescott (red.), *Primitive technology: a book of earth skills*, Salt Lake City, 4–6.
- Carman, J. (2002): *Archaeology and Heritage: An Introduction*, London–New York.
- Choi, M.C. (2004): *The Paleolithic Periods in Korea*, Seoul (Korean Studies Series).
- Chowaniec, R. (2010): *Dziedzictwo archeologiczne w Polsce. Formy edukacji i popularyzacji*, Warszawa.
- Chowaniec, R. (2017): *Archaeology for Everyone. Presenting Archaeological Heritage to the Public in Poland*, Warszawa.
- Clair, J. (2009): *Kryzys muzeów. Globalizacja kultury*, Gdańsk.
- Cleere, H. (1989): *Archaeological Heritage Management in the Modern World*, New York.
- Coles, J. (1977): *Archeologia doświadczalna*, Warszawa.
- Colwell-Chanthaphonh, C., Ferguson, T.J. (2008): *Collaboration in Archaeology Practice: Engaging Descendant Communities*, Lanham.
- Colwell-Chanthaphonh, C., Ferguson, T.J., Gann, D.W. (2011): *Multivocality in Multimedia: Collaborative Archaeology and the Potential of Cyberspace*, [w:] K. Okamura, A. Matsuda (red.), *New Perspectives in Global Public Archaeology*, New York, 239–249.
- Coste, D. (1989): *Narrative as communication*, Minnesota.

- Crabtree, S.A., Harris, K., Davies, B., Romanowska, I. (2019): *Outreach in Archaeology with Agent-Based. Modeling: Part 3 of 3*, „Society for American Archaeology. Advances in Archaeological Practice”, 7(2), 194–202.
- Czekaj-Zastawny, A. (2014): *Brzezie 17. Osada kultury ceramiki wstęgowej rytej*, Kraków (Via Archaeologica).
- Czerniak, L. (2011): *Dla kogo są wykopaliska? Profesjonaliści i społeczeństwo*, [w:] A. Marciniak, D. Minta-Tworzowska, M. Pawleta (red.), *Współczesne oblicza przeszłości*, Poznań, 177–203.
- Czopek, S. (2000): *Wstęp do muzealnictwa i konserwatorstwa archeologicznego*, Rzeszów.
- Czopek, S. (2016): *Muzea i zbiory archeologiczne – uwagi o misji i funkcjonowaniu*, [w:] S. Czopek, J. Górski (red.), *Między nauką a popularyzacją. Muzea i parki archeologiczne*, Kraków, 11–33.
- Czopek, S. (2017): *Aktualne problemy zarządzania archeologicznym dziedzictwem kulturowym*, Rzeszów (Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, 38), 307–314.
- Darvill, T. (1987): *Ancient Monuments in the Countryside: An Archaeological management review*, London.
- Demoule, J.P. (2012): *Rescue Archaeology: A European View*, „Annual Review of Anthropology”, 41, 611–626.
- Deskur, K. (2009): *Idea public archaeology – edukacja archeologiczna i popularyzacja archeologii*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, 45, 283–292.
- Diakowski, M. (2014): *Metoda traseologiczna i eksperymentalna w określeniu technologii i funkcji przedmiotów kościanych ze stanowiska nr. 1 w Lizawicach, pow. oławski*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, 56, 117–140.
- Dittwald, A.M. (2012): *Walka plemion indiańskich o zwrot szczątków przodków i kulturowego dziedzictwa: przykłady restytucji z Ameryki Północno-Zachodniej*, „Muzealnictwo”, 53, 77–87.
- Dmochowski, P., Pyżewicz, K. (2012): *Łącznictwo eksperymentalne. Rola doświadczeń w aspekcie analiz technologicznych i funkcjonalnych na przykładzie wybranej sytuacji źródłowej z mezolitu*, [w:] J. Gancarski (red.), *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, Krosno, 497–528.
- Domańska, L. (1992): *Udział komponentu maglemoskiego w rozwoju kulturowym późnomezolitycznych społeczeństw Pomorza w świetle badań na stanowisku Jastrzębia Góra 4, woj. Gdańsk*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, 16, 61–69.
- Evans, J. (1975): *Archaeology as Education and Profession*, London.
- Friedman, J.L. (1985): *A History of the Archaeological Resources Protection Act: Laws and Regulations*, „American Archaeology”, 5(2), 82–119.
- Garden, M.C. (2004): *The Heritagescape: Exploring the Phenomenon of the Heritage Site*, Doctoral thesis (Ph.D), University of Cambridge.
- Gediga, B. (2005): *Józef Kostrzewski w Biskupinie*, [w:] A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Badacze Biskupina*, Biskupin (Biskupińskie Prace Archeologiczne, 4), 39–52.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge.

- Grossman, A. (2006): *Biskupińskie festyny w kraju i za granicą*, „Z Otchłani Wieków”, 61 (3–4), 130–142.
- Grossman, A. (2011): *Spoleczne oczekiwania a rzeczywiste potrzeby ochrony dziedzictwa kulturowego w Biskupinie*, [w:] A. Marciniak, D. Minta-Tworzowska, M. Pawleta (red.), *Współczesne oblicza przeszłości*, Poznań, 187–203.
- Grossman, A., Piotrowski, W. (2011): *Rezerwat archeologiczny w Biskupinie. Czas transformacji*, [w:] A. Marciniak, D. Minta-Tworzowska, M. Pawleta (red.), *Współczesne oblicza przeszłości*, Poznań, 205–215.
- Gryzińska-Sawicka, N., Sawicki, Ł. (2014): *Interpretując przeszłość – próby poznańskiej archeologii eksperymentalnej epoki kamienia w Biskupinie*, „Folia PraehistoricaPosnaniensia”, 19, 253–266.
- Gutowska, K., Kobyliński, Z. (2011): *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym: nowa dziedzina nauczania akademickiego i badań naukowych*, „Mazowsze. Studia Regionalne”, 6, 51–72.
- Haloszka, J. (2021): *Dawno, dawno temu... w epoce kamienia*, Życie Uniwersyteckie, uniwersyteckie.pl.
- Hensel, W. (1946): *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy. (O niektórych zagadnieniach polskiej protohistorii)*, „Przegląd Wielkopolski II”, (7–8), 3–16.
- Hensel, W. (1973): *Archeologia żywa*, Warszawa.
- Henson, D. (2011): *The Educational Purpose of Archaeology: A Personal View from the United Kingdom*, [w:] K. Okamura, A. Matsuda (red.), *New Perspectives in Global Public Archaeology*, New York, 217–226.
- Henson, D. (2017): *Archaeology and Education*, [w:] G. Moshenska (red.), *Key Concepts in Public Archaeology*, London, 43–59.
- Herbich, T. (1992): *Wyniki badań elektrooporowych na obszarze kopalń krzemienia w Krzemionkach (rejon tzw. magistrali)*, [w:] J. Jaskanis (red.), *Materiały Krzemionkowskie*, Warszawa, 95–117.
- Holtorf, C. (2010): *Heritage values in contemporary popular culture*, [w:] G.S. Smith, P. Mauch Messenger, H.A. Soderland (red.), *Heritage values in contemporary society*, Walnut Creek, 43–54.
- Howiecka-Tańska, I. (2014): *Archeologia – książeczka wyobraźni*, [w:] S. Zdziebłowski (red.), *Cyfrowy Archeolog. Podręcznik promocji archeologii w nowych mediach*, Poznań, 17–35.
- Jameson, J.H. (2004): *Public Archaeology in the United States*, [w:] N. Merriman (red.), *Public Archaeology*, London, 21–58.
- Jaskanis, J. (1987): *Uwagi o rozwoju muzealnictwa archeologicznego w 40-lecie Polski Ludowej*, „Wiadomości Archeologiczne”, 48 (1983), 139–162.
- Jaskanis, J. (2000): *Organizacyjne aspekty działalności archeologów w Polsce powojennej – próba oceny*, [w:] M. Kobusiewicz, S. Kurnatowska (red.), *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, Poznań, 551–568.
- Jasnosh, S. (1949): *Nowe znaleziska mezolityczne z Biskupina*, „Przegląd Archeologiczny”, 8 (2), 315–318.
- Jążdżewski, K. (1936): *Groby kujawskie w Wietrzychowicach w pow. kaliskim (stan. I)*, „Z Otchłani Wieków”, 11 (3), 52.

- Jedynak, A., Jedynak, U., Kaptur, K. (2012): *Rola rekonstrukcji w promocji dziedzictwa archeologicznego na przykładzie pradziejowej osady w Krzemionkach koło Ostrowca Świętokrzyskiego*, [w:] J. Gancarski (red.), *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, Krosno, 115–131.
- Kaczmarek, J.E. (1996): *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Poznań.
- Kajda, K., Kobiałka, D., Marciniak, A. (red.) (2022): *Archeologia wspólnotowa – poznając przeszłość, nie zapominając o teraźniejszości*, Kraków.
- Kang, H.K. (2015): *US airman's love of rocks results in shift in archaeological studies*, „The Korean Times”.
- Kehoe, A.B. (1998): *The Land of Prehistory: A Critical History of American Archaeology*, New York.
- Kim, Y.H. (2010): *Why conservation ethics in Korea*, [w:] *National Research Institute of Cultural Properties, International Symposium on Conservation Ethics for Rationale Decision making, Dialogue between the East and East*, Seoul, 8–21.
- King, T.F. (2008): *Cultural Resource Laws & Practice: An Introductory Guide*, Walnut Creek.
- Kobyliński, Z. (2001), *Teoretyczne podstawy konserwacji dziedzictwa archeologicznego*, Warszawa.
- Kobyliński, Z. (2020): *Zarządzanie Dziedzictwem Kulturowym – wprowadzenie do problematyki*, Warszawa.
- Kooiman, J. (1993): *Socio-Political Governance: Introduction*, [w:] J. Kooiman (red.), *Modern Governance: New Government-Society Interactions*, London, 1–8.
- Kopiasz, J. (2017): *Relikty zabudowy osiedla obronnego w Biskupinie w świetle interpretacji przedwojennej dokumentacji rysunkowej i fotograficznej oraz produktów fotogrametrycznych*, [w:] J. Kopiasz, P.H. Dąbrowski, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *V Sprawozdanie biskupińskie*, Biskupin, 185–353.
- Kornai, J. (1994): *Transformational Recession: The Main Causes*, „Journal of Comparative Economics”, 19 (1), 39–63.
- Kornfeld, M., Frison, G.C., Larson, M.L. (2010): *Prehistoric Hunter-Gatherers of the High Plains and Rockies*, New York.
- Kostrzewski, J. (1936): *Osada bagienna w Biskupinie w pow. żnińskim*, [w:] J. Kostrzewski, E. Lubicz-Niezabitowski, B. Jaroń (red.), *Osada bagienna w Biskupinie w pow. żnińskim. Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych Instytutu Prehistorycznego U. P. w latach 1934 i 1935*, Poznań, 1–27.
- Kozakiewicz, J. (2012): *Marketing jako narzędzie w popularyzacji archeologii*, [w:] J. Gancarski (red.), *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, Krosno, 645–661.
- Krukowski, S. (1915): *Noże tokarskie współczesne i rylce przedhistoryczne*, „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, wydział I i II, 8 (3), 65–116.
- Krukowski, S. (1939): *Krzemionki Opatowskie*, Warszawa.
- Kuczyńska-Zonik, A. (2014): *Paleolityczna Wenus. Górnopaleolityczne przedstawienia antropomorficzne z Europy Środkowo-Wschodniej*, Rzeszów.

- Kurnatowska, Z. (1999): *Program badań nad Początkami Państwa Polskiego. Aspekty poznawcze i konserwatorskie*, [w:] Z. Kobyliński, J. Wysocki (red.), *Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku*, Warszawa, 159–172.
- Kwon, O.Y., Kim, M.J. (2011): *Public Archaeology in Korea: A Duet of Popularity and Nationalism*, [w:] K. Okamura, A. Matsuda (red.), *New Perspectives in Global Public Archaeology*, New York, 87–94.
- Lech, J. (red.) (1994): *Ocena stanu archeologii w Polsce. Materiały informacyjne*, Warszawa.
- Lee, H.J. (2018): *Archaeological resource management in South Korea: developing a holistic management planning model for buried archaeological sites*, Doctoral thesis (Ph.D), University College, Londyn.
- Lee, H.J., Kim, S.Y. (2018): *Culports based on the Archaeological Materials and Use of Education System for the Global and Cultural talents in Naju Province*, „The Journal of Culture Exchange”, 7 (3), 119–146.
- Lee, H.J., Kim, S.Y., Moon, K. (2016): *A Study on the Training Education for Culturally Talented Students by the Use of Culports: Shinan Dadohae Biosphere Reserve*, „Journal of Local History and Culture”, 19 (2), 71–107.
- Lee, H.J., Ryu, H.C. (2017): *A Culports Approach to Archeological Cultural Heritage –Focused on Applying to the Cultural Heritage in Jeju Island*, „Journal of Local History and Culture”, 20 (2), 193–223.
- Lee, Y.J., Woo J.Y (2002): *On the Oryza sativa and Peat Layers from the Paleolithic Sorori Site in Cheongwon, Korea*, [w:] Yung-jo Lee, Jong-yoon Woo (red.), *The 7th International Symposium: SUYANGGAE and her Neighbours*, Chungbuk National University Museum, Korea, 269–294.
- Lee, Y.J., Woo J.Y (2003): *The Oldest Sorori Rice 15,000BP: Its Findings and Significance*, [w:] Yung-jo Lee, Woo-sung Kim (red.), *The 8th International Symposium for 20th Anniversary of Suyanggae First Excavation: SUYANGGAE and her Neighbours*, Institute for Jungwon Culture, Chungbuk National University, HakyounMoonwhasa Press, Seoul, Korea, 89–98.
- Little, B.J. (2002): *Archaeology as a Shared Vision*, [w:] B.J. Little (red.), *Public Benefits of Archaeology*, Gainesville, 3–19.
- Little, B.J., Zimmerman, L.J. (2010): *In the Public Interest: Creating a More Activist Civically Engaged Archaeology*, [w:] W. Ashmore, D. Lippert, B. Mills (red.), *Voices in American Archaeology*, Washington D.C., 131–159.
- Łukaczyński, J. (2012): *Wybrane zagadnienia prawnej ochrony dziedzictwa kulturowego w krajach Unii Europejskiej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji”, 88, 21–38.
- Malinowski, T. (1990): *Ekspertyzacje archeologiczne w Polsce*, „Archeologia Polski”, 35 (2), 215–239.
- Małecka-Kukawka, J. (2017): *Traseologia w studiach nad pradziejowym krzemieniarstwem. Przykłady z osad i kopalń krzemienia w dorzeczach Wisły i Odry (neolit – epoka brązu – wczesna epoka żelaza)*, Toruń.
- Mamzer, H., Ostojka-Zagórski, J. (2007): *Orientacje badawcze w polskiej archeologii*, „Nauka”, 1, 131–148

- Marciniak, A. (2006): *Central European archaeology at the crossroads*, [w:] R. Layton, S. Shennan, P. Stone (red.), *A future for archaeology. The past in the present*, London, 157–171.
- Marciniak, A. (2011): *Contemporary polish archaeology in global context*, [w:] L.R. Lozny (red.), *Comparative archaeologies. A sociological view of the science of the past*, New York, 179–194.
- Marciniak, A., Pawleta, M. (2010): *Archaeology in crisis: the case of Poland*, [w:] N. Schlanger, K. Aitchison (red.), *Archaeology and the global economic crisis. Multiple impacts, possible solutions*, Tervuren, 87–96.
- Matelic, C. (1988): *American Open Air Museums: Types, Work Methods and Tourism*, Conference Report, Association of European Open Air Museums, 79–82.
- Matsuda, A. (2004): *The concept of 'the Public' and the aims of public archaeology*, „Papers from the Institute of Archaeology”, 15, 66–76.
- Matsuda, A., Okamura, K. (2011): *Introduction: New Perspectives in global public archaeology*, [w:] K. Okamura, A. Matsuda (red.), *New Perspectives in Global Public Archaeology*, New York, 1–18.
- Matt, G. (2006): *Muzeum jako przedsiębiorstwo. Łatwo i przystępnie o zarządzaniu instytucją kultury*, Warszawa.
- McGimsey, C.R. (1972): *Public Archaeology*, New York–London.
- Merriman, N. (2004): *Introduction: Diversity and Dissonance in Public Archaeology*, [w:] N. Merriman (red.), *Public Archaeology*, London, 1–17.
- Meskell, L. (2018): *A Future in Ruins. UNESCO, World Heritage, and the Dream of Peace*, Oxford.
- Migal, W., Jaworowska, I. (1992): *Badania hald kopalni 7/610 w Krzemionkach w sezonach 1988 i 1992*, [w:] J. Jaskanis (red.), *Materiały Krzemionkowskie*, Warszawa, 37–58.
- Moshenska, G. (2009): *What is public archaeology?*, „Present Pasts”, 1, 46–48.
- Moshenska, G. (2017a): *Archaeologists in popular culture*, [w:] G. Moshenska (red.), *Key Concepts in Public Archaeology*, London, 151–165.
- Moshenska, G. (2017b): *Alternative archaeologies*, [w:] G. Moshenska (red.), *Key Concepts in Public Archaeology*, London, 122–137.
- Moshenska, G. (2017c): *Introduction: public archaeology as practice and scholarship where archaeology meets the world*, [w:] G. Moshenska (red.), *Key Concepts in Public Archaeology*, London, 1–13.
- Moyer, T.S. (2015): *Before 1916: The Roots of National Park Service Community Archaeology Best Practices*, „Journal of Community Archaeology & Heritage”, 2 (3), 199–207.
- Mullins, P.R. (2007): *Politics, Inequality, and Engaged Archaeology: Community Archaeology Along the Color Line*, [w:] B.J. Little, P.A. Shackel (red.), *Archaeology as a Tool of Civic Engaged*, Lanham, 89–108.
- Nowaczyk, S. (2007a): *Projektowany Biskupiński Park Kulturowy jako forma ochrony dziedzictwa archeologicznego*, „Ochrona Zabytków”, 3, 109–11.
- Nowaczyk, S. (2007b): *Archeologia festynowa – pomiędzy eksperymentem naukowym a przedsta-*

- wieniem parateatralnym, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego*, Toruń, 501–508.
- Oliva, M. (2014): *Dolní Věstonice I (1922–1942). Hans Freising – Karel Absolon – Assien Bohmers*, Brno (Studies in Anthropology, Palaeoethnology, Palaeontology and Quaternary Geology, 37 [N.S. 29]).
- Oliva, M. (2017): *Palaeolithic and Mesolithic of the Czech Lands (Moravia and Bohemia) in the European Context*, Brno.
- Osipowicz, G. (2005): *Metody rozmięczania kości i poroża w epoce kamienia w świetle doświadczeń archeologicznych oraz analiz traseologicznych*, Toruń.
- Osipowicz, G. (2010): *Narzędzia krzemienne w epoce kamienia na ziemi chełmińskiej. Studium traseologiczne*, Toruń.
- Paardekooper, R. (2012): *Archeological open-air museums across Europe. Their 125 years history and a debate on their future*, [w:] J. Gancarski (red.), *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, Krosno, 13–34.
- Palonka, R. (2020): *Sztuka i archeologia kultur indiańskich prekolumbijskiego Południowego Zachodu USA*, Kraków.
- Papiernik, P., Płaza, D.K. (2017), *Park Kulturowy Wietrzychowice. Na europejskim szlaku megalitów*, Łódź.
- Park, Y.B. (2012): *Rational Cultural Policy; the issues of the current policy and the future perspectives*, National Research Institute of Cultural Properties of Korea, 45–50.
- Pawleta, M. (2015): *Wybrane aspekty społecznego funkcjonowania wytworów wiedzy archeologicznej i archeologii we współczesnej Polsce*, „Folia PraehistoricaPosnaniensia”, 20, 373–396.
- Pawleta, M. (2016a): *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przestrzeni społecznej*, Poznań.
- Pawleta, M. (2016b): *Festyny archeologiczne: pomiędzy edukacją, popularyzacją a komercjalizacją*, [w:] S. Kadrow (red.), *Raport 11*, Warszawa, 257–276.
- Pawleta, M. (2017): *Theatrum archaeologicum: staging the past via archaeological fêtes and historical re-enactment*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 69, 33–53.
- Pawleta, M. (2021): *Dziedzictwo archeologiczne w kontekście wyzwań zrównoważonego rozwoju*, [w:] M. Ćwikła (red.), *Zarządzanie w Kulturze*, t. 22, z. 3, 305–322.
- Pawłowska, A. (2016): *Park kulturowy jako forma ochrony dziedzictwa kulturowego. Doświadczenia gmin Dolnego Śląska*, „Miasto. Pamięć i Przyszłość. Wrocławski Rocznik Samorządowy”, 1, 84–104.
- Pearcey, O. (2005): *The View From English Heritage. Where have we made a difference?*, „English Heritage – The First 21 Years”, Conservation Bulletin no. 49, 22–25.
- Pelillo, A. (2009) *Guide to the Archaeological open-air Museums in Europe*, Modena.
- Pelisiak, A. (1985): *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na osadzie kultury pucharów lejkowatych na stan. I w Dobroniu, woj. sieradzkie, w latach 1982–1983*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 37, 9–27.

- Penkowska, G. (2017): *Interpretacja materiałów wizualnych w badaniach naukowych*, „E-mentor”, 1(68).
- Petzinger, G. (2018): *Pierwsze znaki. Najstarsze symbole świata*, wyd. I, Kraków.
- Piekarski, A. (2018): *Wyprawa Lewisa i Clarka na Zachód Ameryki*, t. 1–2, Bydgoszcz–Toruń.
- Piotrowska, D. (1994): *Wykopiska biskupińskie w świetle nauki i kultury*, „Żnińskie Zeszyty Historyczne”, 11, 30–43.
- Piotrowski, W. (2005): *Współpraca w Biskupinie z przedstawicielami nauk technicznych i niektórych przyrodniczych*, [w:] A. Grossman, W. Piotrowski (red.), „*Badacze Biskupina*”, Biskupin (Biskupińskie Prace Archeologiczne, 4), 181–221.
- Piotrowski, W. (2006): *Rezerwat archeologiczny w Biskupinie na tle wybranych rezerwatów archeologicznych w Europie*, [w:] B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Architektura i budownictwo epoki brązu i wczesnych okresów żelaza w Europie Środkowej*, Biskupin–Wrocław, 327–365.
- Piotrowski, W., Zajączkowski, W. (2010): *Archaeological Festivals at Biskupin*, [w:] G. Schöbel (red.), *Living History in Archaeological Open-air Museums*, Unteruhldingen, 25–33.
- Pyburn, A.K. (2011): *Engaged Archaeology: Whose Community? Which Public?*, [w:] K. Okamura, A. Matsuda (red.), *New Perspectives in Global Public Archaeology*, New York, 29–41.
- Pyżewicz, K. (2016): *Microwear analyses of the selected flint artefacts*, [w:] L. Domańska (red.), *Change and Continuity. Traditions of the Flint Processing from the perspective of the Tążyńska river valley*, Łódź, 193–225.
- Pyżewicz, K. (2021): *Traseologia*, [w:] A. Kurzawska, I. Sobkowiak-Tabaka (red.), *Mikroprzeszłość. Badania specjalistyczne w archeologii*, Poznań, 333–350.
- Pyżewicz K., Gruzdź W., Dmochowski P., Urbanowski M. (2012): *Wykorzystanie badań eksperymentalnych w popularyzacji archeologii epoki kamienia*, [w:] J. Gancarski (red.), *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, Krosno, 469–483.
- Pyżewicz, K., Rozbiegalski, P. (2012): *Teoretyczne aspekty wykorzystania eksperymentu w archeologii na przykładzie badań funkcjonalnych materiałów krzemiennych*, [w:] J. Gancarski (red.), *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, Krosno, 529–543.
- Rajewski, Z. (1952): *Archeologiczny Obóz Szkoleniowy w Biskupinie*, „Z Otchłani Wieków”, 21(4), 141–146.
- Rajewski, Z. (1957): *Metoda doświadczalna w badaniach archeologicznych*, „Z Otchłani Wieków”, 23, 5–13.
- Rajewski, Z. (1964): *Pokaz zabytków w terenie*, „Wiadomości Archeologiczne”, 30(1–2), 102–116.
- Rajewski, Z. (1970): *Biskupin. Osiedle obronne wspólnot pierwotnych sprzed 2500 lat*, Warszawa.
- Rajewski, Z. (1975): *Archeologia w służbie społecznej*, „Wiadomości Archeologiczne”, 39, 540–545.
- Reich, D. (2019): *Kim jesteśmy, skąd przyszliśmy. Kopalny DNA i Nowa Nauka o Przeszłości Człowieka*, Warszawa.
- Renfrew, C. (2015): *John Davies Evans 1925–2011*, „Biographical Memoirs of Fellows of the British Academy”, 14, 141–163.

- Reynolds, P.J. (1999): *The nature of experiment in archaeology*, [w:] E. Jerem, I. Poroszlai (red.), *Archaeology of the Bronze and Iron Age: Experimental archaeology. Environmental archaeology. Archaeological parks. Proceedings of the International Archaeology Conference Szazhalombatta, 3–7 October 1996*, Budapest, 387–395.
- Rymaszewski, B. (1982): *Wstęp do „Raportu o stanie muzealnictwa polskiego”*, „Muzealnictwo”, 25, 7–20.
- Sawicki, L. (1922): *Przyczynek do znajomości techniki obróbki krzemienia*, „Wiadomości Archeologiczne”, 7, 58–77.
- Schadla-Hall, T. (1999): *Editorial: Public Archaeology*, „European Journal of Archaeology”, 2(2), 147–158.
- Shackel, P.A. (2004): *Working with the Communities: Heritage Development and Applied Archaeology*, [w:] P.A. Shackel, E.J. Chambers (red.), *Places in Mind: Public Archaeology as Applied Archaeology*, Nowy York–Londyn, 1–16.
- Shoda, S. (2008): *A Brief Introduction to Rescue Archaeology in South Korea*, [w:] M.E. Byington (red.), *Early Korea 1: Reconsidering Early Korean History through Archaeology*, Early Korea Project, Harvard University, 202–205.
- Socha, K. (2015): *Zagadnienie tzw. domów kultowych w megalitycznym obrzędzie pogrzebowym ludności kultur pucharów lejkowatych w Polsce*, „Folia PraehistoricaPosnaniensia”, 20, 497–529.
- Sommer, U. (2017): *Archaeology and nationalism*, [w:] G. Moshenska (red.), *Key Concepts in Public Archaeology*, London, 166–186.
- Stobiecka, M. (2020): *Natura artefaktu, kultura eksponatu. Projekt krytycznego muzeum archeologicznego*, Warszawa.
- Stolpiak B. (1984): *Rozwój prahistorii polskiej w okresie 20-lecia międzywojennego, cz. 1, 1918–1928*, Poznań.
- Svoboda, J. (2009): *Gravettskéumění na Moravě: Reflexesvětapaleolitickýchhlovců*, [w:] K. Valoch, M. Lázníčková-Galetová (red.), *NejstaršíuměnístředníEvropy*, Brno, 39–52.
- Svoboda, J. (2010): *DolníVěstonice – Pavlov*, Mikulov.
- Svoboda, J., Novák, M., Sázelová, S. (2015): *Early Gravettian occupations at DolníVěstonice – Pavlov. Omments on the Gravettian origins*, [w:] S. Sázelová, A. Hauptková, T. Mořokovský (red.), *The DolníVěstonice Studies*, t. 20, Mikulov, 73–78.
- Szczerba, A. (2012): *Problem ochrony zabytków archeologicznych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej pod panowaniem rosyjskim*, Łódź.
- Szczerba, A. (2016): *Udział łódzkiego ośrodka archeologicznego w badaniach milenijnych*, [w:] L. Domańska, A. Marciniak-Kajzer, A. Andrzejewski, S. Rzepecki (red.), *Archaeologia et Pomerania*, Łódź, 275–282.
- Szmygin, B. (2015): *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa.
- Thomas, S. (2017): *Community Archaeology*, [w:] G. Moshenska (red.), *Key Concepts in Public Archaeology*, London, 14–30.

- Todd, L.C., Rapson, D.J. (1999): *Formational analysis of bison bonebeds and interpretation of Paleoindian subsistence*, [w:] J.-Ph. Brugal, F. David, J.G. Enloe, J. Jaubert (red.), *Le Bison: Gibier et Moyen de Subsistence des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines*, Toulouse, 479–499.
- Trinder, B. (1984): *A Philosophy for the Industrial Open-Air Museum*, Conference Report, European Association of Open Air Museums, 87–95.
- Urbańczyk, P. (2015): „Miejsca pamięci” jako narzędzie nacjonalizacji przeszłości, [w:] B.Gediga, A.Grossman, W.Piotrowski (red.), *Miejsca Pamięci. Pradzieje, Średniowiecze i Współczesność*, Biskupin–Wrocław, 39–47.
- Vergo, P. (1989), (red.), *The new museology*, London.
- Waltoś, S. (2018): *Kodeks Etyki ICOM dla Muzeów*, Kraków.
- Watkins, J. (2000): *Indigenous Archaeology: American Indian Values and Scientific Practice*, Walnut Creek.
- Wojciechowski, W. (1971): *Osada ludności kultury amfor kulistych w Sicinach, pow. Góra*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 23, 37–65.
- Wrześniński, J. (2008): *Archeologia: poznanie – popularyzacja – turystyka*, [w:] H. Machajewski (red.), *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*, Poznań, 173–184.
- Young, P.A (2003): *The Archaeologist as Storyteller: How to Get the Public to Care about What You Do*, „SAA Archaeological record. The Magazine of the Society for American Archaeology”, 3, 7–10.
- Zajączkowski, W. (2009): *Biskupin. Przewodnik po rezerwacie archeologicznym*, Wrocław.
- Zalasińska, K. (2013): *Muzea publiczne. Studium administracyjnoprawne*, Warszawa.
- Zalasińska, K., Zeidler, K. (2015): *Wykład prawa ochrony zabytków*, Warszawa–Gdańsk.
- Zalewski, M. (1996): *Badania nad bezpośrednim zapleczem osadniczym kopalń krzemieni pasiastych w Krzemionkach (wyniki prac archeologicznych w rejonie tzw. Kału Cebuli)*, [w:] J. Jaskanis (red.), *Z badań nad wykorzystaniem krzemienia pasiastego*, Warszawa, 9–23.
- Zalewski, M. (2012): *Krzemionki Opatowskie – blaski i cienie prehistorycznych kopalń krzemienia pasiastego jako obiektu turystycznego*, [w:] J. Gancarski (red.), *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, Krosno, 93–114.
- Ziębińska-Witek, A. (2011): *Od narracji do ekspozycji, czyli historia w muzeach*, [w:] M. Kluza (red.), *Wizualizacja wiedzy. Od Biblia Pauperum do hipertekstu*, Lublin, 268–277.

Akty prawne i ustawy

Prawo krajowe

Ustawy

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 6.03.1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz.U. 1928 nr 29, poz. 265, z późn. zm.
- Ustawa z 15.02.1962 r. o ochronie dóbr kultury, Dz.U. 1962 nr 10, poz. 48, z późn. zm.
- Ustawa z 19.07.1990 r. o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach, Dz.U. 1990 nr 56, poz. 322.
- Ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003 nr 162, poz. 1568; t.j. Dz.U. 2022, poz. 840; t.j. Dz.U. 2024, poz. 1292, z późn. zm.
- Ustawa z 16.04.2004 r. o ochronie przyrody, t.j. Dz.U. 2023, poz. 1336.

Rozporządzenia ministrów

- Rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska z 20.01.2022 r. w sprawie specjalnego obszaru siedlisk Krzemionki (PLH260024), Dz.U. 2022, poz. 363.
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 26.05.2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Dz.U. 2011 nr 113, poz. 66; t.j. Dz.U. 2021, poz. 561.
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 14.05.2004 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Dz.U. 2004 nr 124, poz. 1305.

Zarządzenia / akty prawa miejscowego

- Zarządzenie nr 32/2009 Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Kielcach z 12.10.2009 r. w sprawie ustanowienia planu ochrony dla rezerwatu przyrody „Krzemionki Opatowskie”, Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego 2009 nr 448, poz. 3251, z późn. zm.
- Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 8.09.1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii, M.P. 1994 nr 50, poz. 419.
- Zarządzenie Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Gdańsku z 22.07.2020 r. w sprawie rezerwatu przyrody „Kręgi Kamienne”, Dz. Urz. Woj. Pomorskiego 2020, poz. 3573.
- Zarządzenie Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Kielcach z 20.09.2017 r. w sprawie rezerwatu przyrody „Krzemionki Opatowskie”, Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego 2017, poz. 2911.

Stany Zjednoczone – akty prawne

- 16 U.S.C. Chapter 1 – National Parks, Military Parks, Monuments and Seashores.
- 25 U.S.C. Chapter 32 – Native American Graves Protection and Repatriation (NAGPRA).
- Archaeological Resources Protection Act (ARPA), 1979 (z późn. zm.). <https://www.nps.gov/archeology/tools/laws/arpa.htm>
- NAGPRA – przepisy wykonawcze (Regulations). <https://www.nps.gov/subjects/nagpra/regulations.htm>
- National Park Service Organic Act, 1916. <https://www.doi.gov/ocl/nps-organic-act>

Wielka Brytania

Akty prawne

- Treasure Act 1996 (1996 c. 24). <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/24/contents>
Zasoby/instytucje
- Council for British Archaeology (CBA): <https://www.archaeologyuk.org/>
- English Heritage: <https://www.english-heritage.org.uk/>
- Portable Antiquities Scheme (PAS) – bazadanych: <https://finds.org.uk>

Republika Czeska – akty prawne

- Listina základních práv a svobod, č. 2/1993 Sb. – Karta Podstawowych Praw i Wolności (art. 34–35).
- Ústava České republiky, č. 1/1993 Sb. (Konstytucja Republiki Czeskiej) – preambuła, art. 7.
- Zákon České národní rady č. 2/1969 Sb. o zřízení ministerstev a jiných ústředních orgánů státní správy ČR.
- Zákon č. 20/1987 Sb. o státní památkové péči (Ustawa o państwowej opiece nad zabytkami).

Korea Południowa – akty prawne

- Act on Protection and Inspection of Buried Cultural Heritage (tekst angielski): https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=52059&type=part&key=17

Prawo i dokumenty międzynarodowe

- Deklaracja z San Antonio (ICOMOS obu Ameryk), 1996 – w sprawie autentyczności w ochronie i zarządzaniu dziedzictwem.
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), La Valetta, 16.01.1992; ratyfikacja RP; Dz.U. 1996 nr 120, poz. 564; Oświadczenie Rządowe, Dz.U. 1996 nr 120, poz. 565.
- Karta z Burra (ICOMOS Australia), 1979 – w sprawie miejsc o znaczeniu kulturowym.
- Międzynarodowa Karta Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym (ICOMOS Karta Lozańska), 1990.

Netografia

Słownik Języka Polskiego PWN: <https://sjp.pwn.pl>

Strona Brytyjskiej grupy RESCUE: <https://rescue-archaeology.org.uk/>

Strona Facebook Muzeum w Biskupinie: <https://www.facebook.com/MA.Biskupin/>

Strona GEM: <https://gem.org.uk>

Strona Muzeum i Rezerwatu Archeologicznego w Krzemionkach: www.krzemionki.pl

Strona Muzeum Lascaux: <https://archeologie.culture.gouv.fr/lascaux/en/visit-cave>

Strona Muzeum Narodowego Korei w Seulu: <https://www.museum.go.kr/site/eng/home>

Strona online Rady The Council of British Archaeology: <https://www.archaeologyuk.org/>

Strona organizacji EXARC: <https://exarc.net/>

Strona Rezerwatu i Muzeum Pfahlbauten: <https://www.pfahlbauten.de/>

Strona Society for American Archaeology: <https://www.saa.org/education-outreach/public-outreach/what-is-public-archaeology>

Strona spółki „Korea Land Housing Corporation”: <https://www.lh.or.kr/eng/index.do>

Strona „The Group for Education in Museums”: <https://gem.org.uk>

